१०१९८८-१

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

सं. क्र.

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय कादं

हालय क्रमांक १३०

लेखक अनु: विष्णुजी पागनीस

पुस्तकाचें नांव जिलब्लास चरित्र पु. १०.

सन १८८७

130

कादं

सं० १९८७

६-२०६

का० सं० १९१०

कार्य वा०

५२५०

क्र० का० ११०६

अनु० ९३०

THE ADVENTURES

OF

GIL BLAS

BOOK I.

TRANSLATED FROM ENGLISH INTO MARATHI

BY

VISHNU JÍVÁJÍ PÁGNÍS

BOMBAY:

PRINTED AT THE "NATIONAL PRESS."

1871.

(Copy rights reserved.)

८२५७

जिल्ब्लास चरित्र

पुस्तक १ लें.

ह्याचें इंग्रजींतून मराठी भाषांतर

विष्णु जीवाजी पागनीस.

ह्यांनीं केलें.

तें

मुंबई एथें

"न्याशनल," छापखान्यांत छापिलें.

सन १८७१

(मालकीचे सर्व हक्क राखले आहेत.)

माझे परम मित्र आणि स्वप्रांतबंधु, रा.
रा. घनश्याम नीळकंठ नाडकर्णी,
मुंबई युनिवर्सिटीचे बी. ए.
एल. एल. बी, मुंबई हैं
कोर्टाचे वकील आणि
मुंबईतील सरकारी
मराठी शाळां
वरील
डेप्युटी इन्स्पे-
क्टर, ह्यांस, आह्मां
उभयतां मधील शुद्ध
मैत्री व ममता आणि त्यांचे
सहिष्णुता, व कर्तव्यदक्षता इत्यादि
गुण ह्यांविषयीं मान्यतादर्शक बुद्धीनें
प्रीति पुरःसर हें पुस्तक नजर केलें असे.

भाषांतरकर्ता

वा. पं. १०० ३ ३०
१ १

प्रस्तावना.

सांप्रत नाटकें व कादंबऱ्या इत्यादि मनोरंजक कल्पित गोष्टींच्या वाचनाविषयीं आपल्या लोकांस बरीच अभिरुचि जडत चालली आहे. वाचनाच्या हौसेची पहिली मजल अशाच प्रकारच्या ग्रंथांनीं पुरी होते व प्रथमत: असेच ग्रंथ त्या हौसेला वेग देतात, हा नियम साधारणत: लोकसमुदायाच्या मोठ्या भागाच्या लेखन वाचनासंबंधी इतिहास लक्षांत घेतला, तर सर्वत्र दिसून येतो. मोठमोठ्या शास्त्रीय विषयांवरील ग्रंथांपासून मानवी प्राण्याच्या ज्ञानवृद्धीस जितकें खाजें मिळतें, तितकें अशा गोष्टींच्या ग्रंथांपासून मिळणार नाहीं, हें तर निश्चित आहे; तथापि, ज्या अर्थी नीति, उत्तम रीति, नित्यव्यवहाराचें ज्ञान, विचारसरणीची योग्य व्यवस्था, लक्षपूर्वक अवलोकन, भाषणरसिकता, सहवासविषयक नियमांचें दर्शन, व प्रापंचिकचिकित्सा इत्यादि गोष्टींचा समावेश अशा प्रकारच्या ग्रंथांतही होत असतो, त्याअर्थी जोंपर्यंत त्या गोष्टींची अवश्यकता राहाती, तोंपर्यंत हे ग्रंथ निरुपयोगी, असें मानतां येत नाहीं. लोकसमुदायाला त्यांजकडून यथाशक्त्या जी मदत मिळायाची, ती मिळती. दुसरें असे ग्रंथ कोणत्याही एका विशेषकाळींच उपयोगांत आणतां येतात असेंही नाहीं. विद्येच्या

योगानें. मानवी समुदायांत ज्ञान व विचारशक्ति हे गुण जसजसे प्रसरत जातात, तसतसें अशा ग्रंथांचें स्वरूपही बदलतां येऊन, ज्या ज्या काळीं जसजशी रुचि उद्भवते, त्या त्या काळीं तसतसे हे ग्रंथ रुचि· पात्र होतात. ही गोष्ट सांप्रत उदाहरणानीं स्पष्ट केली पाहिजे असें नाहीं: कोल्ह्यांकुत्र्यांच्या गोष्टींपासून मोठ्यामोठ्या राज्यप्रकरणीं कारभारांपर्यंत · ह्या ग्रंथांतील विषयांची मजल पोंचली आहे; तात्पर्य, सृष्टिसौंदर्य आणि मानवी स्वभावाची गति ह्यांचे ज्ञान अशा प्रकारच्या ग्रंथांपासूनही संपादन करतां येतें. त्यासाठीं त्याचा उपयोग सर्वदा व्हावयाचा असा तर्क करण्यास आधार सांपडतो.

आपल्या देशांत संस्कृत भाषेचा उत्कर्ष होता, तों· पर्यंत असे ग्रंथ उदयास आले; नंतर त्या भाषेचा लोप होत चालला, तेव्हां सर्व प्रकारच्या नवीन ग्रंथांची गति कुंठित झाली, किंबहुना गतिच राहिली नाहीं असें ह्मटलें तरी चालेल. सांप्रत आपल्या देशांत असंख्य भाषा चालू आहेत. आपली राष्ट्रीय ह्मणून कोणतीही एक विशेष भाषा नाहीं. विद्यांस उत्तेजन देणाऱ्या इंग्लिश लोकांच्या हातीं आपल्या देशाचें स्वामित्व आणि आपल्या लोकांच्या उत्कर्षापकर्षाची जिम्मा गेल्या पासून आमचे ·अनेक प्रकारचे फायदे होत आहेत, त्यांतच आपली मूळ पुरातन भाषा संस्कृत, तिचा पुनरुद्धार होत असून तद्द्वारें आपल्या महाराष्ट्रादि देश भाषांस उत्तेजन मिळत चाललें आहे,

हाही एक फायदा होत आहे. सांप्रत आपल्या लोकांला आपआपल्या देशभाषेंत नवीन ग्रंथ लिहिण्याची हौस होत चालली आहे, ह्या गोष्टीचें कारणही हेंच आहे. अशा समयीं स्वभाषेचा उत्कर्ष इच्छिणाऱ्या व लेखन वाचनाची हौस बाळगणाऱ्या लोकांस यथाशक्त्या लिहिण्याची हौस व्हावी, हें स्वाभाविक आहे.

साधारणपणें वाचतां वाचतां जितकें समजलें व गोड वाटलें, तितक्यानेंच आनंद मानणाऱ्या वाचकांचा ग्रह बहुधा असा असतो कीं, अशा प्रकारच्या मनोरंजक लेखनांत बहुधा अद्भुत रसाची चंगळ असली पाहिजे. सांप्रत आपल्या लोकांत जे असे ग्रंथ वाचणार आहेत, त्यांत वर लिहिलेल्या प्रतीच्या लोकांची संख्या मोठी आहे, ह्यासाठीं ते आपल्या ग्रहाला अनुरूप असा विषय ह्मणजे अद्भुत रसानें भरलेल्या कथा, गोडीनें वाचतील, हें खरें आहे; तथापि मानवी प्राण्याच्या मनाला जसें वळण मिळतें, तसें तें तयार होतें, हा नियम लक्षांत घेऊन अद्भुतरस, कीं ज्यांत पुष्कळ असंभाव्य प्रकारांचा समावेश होत असतो, व त्यांचा ठसा वाचकांच्या मनावर उमटतो, त्याविषयीं विशेष श्रमांत न पडतां सृष्टिनियमास अनुसरून घडणाऱ्या संभवनीय प्रकारांचें स्वरूप वाचकांच्या नजरे पुढें उभें करून त्यानां हुशार राखणें, ह्या गोष्टींकडे लेखकांनीं विशेष लक्ष द्यावें, हें अधिक अपेक्षित आहे.

फ्रेंच, इंग्लिश इत्यादि पश्चिमे कडील सुधारलेल्या देशभाषांतही अशा कल्पित कथांचीं पुस्तकें असंख्य

झालीं आहेत व होत आहेत. ह्यांतील विषय कोणत्याही काळाच्या चालू स्थितीस अनुलक्षून असतात व त्यांपासून ज्ञान व शिक्षण हीं च चांगलीं मिळतात. मानवी प्राणी कांहींसा स्वबुद्धीनें, कांहींसा दुसऱ्याचें पाहून ऐकून, कांहींसा विचारून सवरून याप्रमाणें सुधरत जातो; यासाठीं परभाषेंतील ग्राह्य पुस्तकांचें भाषांतर झालें, तर तें हितावह आहेच. एकादा दुसरा नवीन विचार सांपडतो, व त्याच्या भाषांतरापासून भाषेस तेवढी मदत पोंचते, पृच्छकशक्ति वाढते आणि पर-भाषेंतील विषयरचनेचें स्वरूपही समजतें.

जिल्ब्लास चरित्र ही मनोरंजक कल्पितकथा प्रथमतः फ्रेंच भाषेंत रचिली गेली; नंतर ती आपल्या आकर्षक गुणांच्या योगानें फ्रेंच भाषा जाणणाऱ्या गुणग्राही इंग्लिश वाचकांच्या रुचीस पात्र झाली; त्यावरून आपल्या इतर इंग्लिश बांधवांची साहजिक जिज्ञासा तृप्त करण्यासाठीं मिस्तर **तोबियस स्मालेत** ह्यानीं ह्या कथेचें भाषांतर इंग्लिश भाषेंत केलें. हें भाषांतर माझ्या परम मित्रांपैकीं एका मित्राच्या द्वारें मला वाचावयास मिळालें; तें वाचीत असतां मानवी आयुष्याच्या नित्यक्रमांत घडून येणाऱ्या संभवनीय गोष्टींची याथातथ्य रेखणी, निरनिराळ्या प्रकारांच्या परस्पर संयोगानें घडणाऱ्या परिणामांचें दर्शन, वाचतां वाचतां आपल्या नित्य व्यवहारांतील गुणावगुणांविषयीं गंभीरपणें विचार करण्याकडे आपल्या मनाची प्रवृत्ति व्हावी, अशी चटकेदार रचना आणि लक्षपूर्वक वाचन-

रूप मंथनानें अंत:स्थित उपदेशामृत बाहेर काढून त्याच्या सेवनानें मधून मधून आपल्या ज्ञाननाड्यांस हुशारी भरून आल्हाद व्हावा, असे आंतील उपकथांचे संबंध व परिणाम, इत्यादि गुण लक्षांत आले; त्यावरून याचें महाराष्ट्र भाषेंत भाषांतर झालें, तर भाषांतर कर्त्या-कडून आपल्या देशबांधवांची थोडीसी सेवा घडेल, असें वाटून त्याच्या प्रथम पुस्तकाचें हें भाषांतर मी केलें आहे.

जिल्ब्लासाचें सगळें चरित्र ह्या एकाच पुस्तकांत संपत नाहीं; त्याच्या पुढील चरित्राचा समावेश दुसऱ्या कित्येक पुस्तकांत झाला आहे व या सगळ्या पुस्तकांचा मिळून इंग्लिश भाषेंत एकच ग्रंथ आहे. मी दुसऱ्यांही पुस्तकांचें भाषांतर चालविलें आहे व मानवी विचारांचा उत्तम व्यवस्थापक व सफलकर्ता जो परमेश्वर त्याच्या कृपेनें सर्व भाषांतराचें काम योग्यवेळीं माझ्या श्रमानें समाप्त होऊ, असी अत्यंत लीनतापूर्वक मी **त्याची** प्रार्थना करतों.

हें भाषांतर मी सर्वत्रच शब्दश: केलेलें नाहीं. महाराष्ट्र भाषेच्या सरणीस जुळण्याजोग्या रीतीनें व मूळ भाषेंतील भावार्थ राखून सुज्या प्रकारानें केलें आहे. कचित्स्थलीं गरज वाटली नाहीं, ह्मणून एकादें दुसरें वाक्य सोडलेलें सांपडेल व कित्येक स्थलीं गर्भार्थाच्या स्पष्टीकरणासाठीं एकादें दुसरें पदरचेंही वाक्य घातलेलें आढळेल. विशेषनामें मूळभाषेंत जसीं होतीं, तसींच राखलीं आहेत; पण त्यांचा वर्णोच्चार ती भाषा

न जाणणारांच्या जिव्हेस अधिक त्रास पडूं नये, ह्मणून मूळ उच्चार आणि त्या लोकांकडून जो उच्चार झाला असता, तो उच्चार हे परस्पर जवळ जवळ येत, असा सुलभ राखला आहे.

हे माझे पहिलेच श्रम आहेत, तेव्हां वाचकांनी उदारमनानें त्यांचें ग्रहण करावें.

०१-५-१९८०

जिल्ब्लासाची वाचकांस सूचना.

अहो वाचकांनो! माझ्या मित्रांनो, माझ्या चरित्राच्या वाचनास आरंभकरण्यापूर्वी मी तुह्मांला एक लहानशी गोष्ट सांगतों, ती ऐका.

दोन विद्यार्थी **पिनाफिल** एथून **सालामांकास** जाण्यासाठीं सोबतीनें निघाले. चालतां चालतां ते थकले व तृषाक्रांत झाले, ह्मणून रस्त्यावर पाण्याच्या एका झऱ्याशीं थांबले. आपली तृषा भागविल्यावर ते उभयतांही कांहीं वेळापर्यंत तेथें विश्रांति घेत बसले असतां, जवळच जमिनीच्या सपाटीशीं सपाट अशा एका संगमरवरी दगडावर सहजावृत्ति त्यांची दृष्टि गेली. ह्या दगडावर कांहीं लेख खोदलेला आहे, असेंही त्यांनीं पाहिलें; पण त्या लेखांतील अक्षरें, कालगतीनें व त्या झऱ्याशीं पाणी पिण्यासाठीं जे कळप येत, त्यांच्या नेहमीच्या तुडवणीनें कांहींशीं झिजलीं होतीं, त्यामुळें साफ दिसत नसत; तथापि त्या विद्यार्थ्यांनीं तो दगड धुवून स्वच्छ केला, तेव्हां कांहीं श्रमांतीं हा पुढील लेख त्यांनां वाचतां आला:—"एथें **सनदीवेद्य पीतर गार्शास** ह्यांचा **आत्मा पुरलेला आहे.**"

ह्या दोघां विद्यार्थ्यांपैकीं जो धाकटा होता, तो अमळ गाफल व बेफिकीर होता. त्यानें तो लेख पाहतांच मोठ्यानें ओरडून ह्मटलें:— 'वाहवा! खूप

वहार !. "एथें आत्मा पुरलेला आहे"........अं:, आत्मा पुरलेला ! .... ह्या गमती लेखाचा लहरी कर्ता कोण होता, तें कळतें तर बरें होतें.' ह्याप्रमाणें त्यानें या लेखाची निर्भत्सना केली व आपल्या हंशापुढें त्याला त्या लेखांतील अक्षरवटिकेचा खुलासा करण्यास सुचलेंच नाहीं. तो नाक मुरडल्या सारखें करून जायाला उठला. त्याचा सोबती त्याहून अधिक ज्ञानी व शोधक होता; तो आपल्या मनांत ह्मणाला;— 'ह्या दगडाखालीं कांहीं तरी गूढ आहे; मी थांबेन, आणि त्याचा खुलासा करीन.' त्यानें आपल्या सोबत्याला जाऊं दिलें आणि विलंब न लावितां आपल्या चाकूच्या अग्रानें त्या दगडा सभोंवतीं खणून तो वर काढला. खालीं पाहतो, तों त्याला एकचर्मी पिशवी सांपडली. ह्या पिशवींत शंभर दुकत भरले होते व एक चिट्ठी होती. त्यानें ही चिट्ठी वाचली, तेव्हां हा पुढील मजकूर त्याला अढळला: " **तूं कोणीही अस, तुला ह्या खोदींव लेखाचा अर्थ शोधून काढण्याजोगी बुद्धि आहे खरी; या साठीं मी आपल्या द्रव्याचा ज्या रीतीनें उपयोग केला, त्याहून तूं चांगला उपयोग करशील, ह्मणून मी तुला माझा वारस करतों !** " तो विद्यार्थी आपल्या शोधक बुद्धीच्या योगानें विजयी होत्साता मोठ्या आनंदानें तो सनदकरी वैद्याचा आत्मा आपल्या खिशांत घालून **सालामांकास** चालता झाला. जातांना त्यानें तो दगडही जसा होता, तसा परत लावून ठेवला;

त्या आनंदाच्या भरांत त्याला ही थट्टा आठवली.

आतां माझ्या सुमित्रांनो व वाचकांनो, तुह्मी कोणिही असलां तरी चिंता नाहीं. तुह्मीं या दोघ. विद्यार्थ्यांतून कोणत्याही एका विद्यार्थ्या सारखे असाल, माझ्या चारित्राखालीं जो तत्वार्थ झांकलेला आहे, त्यावर लक्ष न ठेवितां जर तें तुह्मी वाचाल, तर तुह्मांला थोडाच फायदा होईल; पण जर तुह्मीं लक्षपूर्वक वाचाल, तर *हारेस, अशा निर्विवाद रीतीनें ज्याविषयीं नियम लावून देतो, तें उपयुक्तता व सौरभ्य ह्यांचें रुचिकर मिश्रण तुह्मांला सांपडेल.

---

* हारेस हा एक प्रख्यात रोमन कवि होता.

पहिल्या पुस्तकाची अनुक्रमणिका.

पृष्ठ.

भाग १.—जिल्ब्लासाचें जन्म व शिक्षण.... ... १

भाग२.—पिनेफ्लोर एथें जातांना जिल्० रस्त्यावर घाबरतो................. ६

भाग ३.—रस्त्यावर खेचरवानाचा मोह.......... २४

भाग ४.—भुयाराचें व त्यांतील वस्तूंचें वर्णन......३२

भाग ५.—चोरांच्या टोळीचें भुयारांत आगमन. ३६

भाग ६—जिल्० पळून जाण्याचा इलाज करतो ५३

भाग ७.—जिल्ब्लास, इच्छेप्रमाणें करतां येईना ह्मणून शक्तीप्रमाणेंच करतो ५९

भाग८.—जिल्०या चोरांच्या टोळी बराबर बाहेर जातो ६३

भाग ९.—एक अतिबिकट प्रसंग............ ६९

भाग १०.—या बायकोशीं त्या चोरांची वागणूक. ७३

भाग ११.—दोनान्मेशाची हकीकत......... ८३

भाग १२.—मध्येंच एक विघ्न घडतें.......... १००

भाग १३.—जिल्० चांगल्या नसीबानें बंदी शाळेंतून सुटतो १०७

भाग १४.—बर्गास एथें दोनान्मेशा जिल्ब्लासाला भेटून त्याचें आगतस्वागत करती. ११४

भाग १५.—जिल्० ढबदार पोशाख करितो. १२२

भाग १६.—एकाद्या मनुष्याच्या हातून लक्ष्मी कसी निसटून जाते ती पहा................ १३२

भाग १७.—सर्व तयारीच्या आयत्या घरांतून निघाल्यावर जिल्ब्लास कोणते उपाय योजितो. १४५

जिल्ब्लास चरित्र,

पुस्तक पहिलें.

भाग १.

जिल्ब्लासाचें जन्म व शिक्षण.

माझा बाप **ब्लास** हा **संतिलन** एथील रहाणारा होता. **स्पेन** दरबारांतील लष्करी खात्यांत बराच काळ नोकरी करून तो आपल्या गांवीं राहायाला आला, व एथें त्यानें जनानखान्यांतील एका दासीशीं लग्न लाविलें. हिच्या वयाचें दीड तप उलटून गेलें होतें; अर्थात् उभयतांचें लग्न झाल्यापासून दहा महिन्यांनीं माझें जन्म झालें. नंतर तीं **ओविडो** एथें राहायाला गेलीं. या ठिकाणीं माझ्या आईनें एका श्रीमान बाईचें दासत्व पत्करलें व माझ्या बापालाही त्याच्या योग्यतेनुरूप खासबरदारीची जागा मिळाली. ह्या दंपत्याला त्याच्या नोकरीच्या स्वरूपा प्रमाणें जो मुशाहिरा मिळे, त्याशिवाय दुसरा कसलाच उपराळा नव्हता; तेव्हां त्या मोजक्या प्राप्तींत कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालवून माझ्या विद्याभ्यासाकडे खर्च करण्यास त्यांला कोठून सामर्थ्य असणार? अर्थात् अशा स्थितींत मला तादृश शिक्षण मिळण्याची मारामारीच होती. परंतु त्याच शहरांत **जिल्पिरेज** नामें माझा मामा धर्मोपदेशकाच्या जागीं

होता; त्याच्या कृपेनें हें अरिष्ट थोडेंसें टळल्यासारखें झालें. जिल्पिरेज हा माझ्या आईचा वडील भाऊ व माझा धर्मपिता होय. त्याची ती वामन मूर्ति—साडे-तीन फुट उंच, पण जितकी तुमच्या कल्पनेची धांव पोंचते, तितकी लठ्ठ आणि दोन्हीं खांदां मध्यें रुतून गेलेलें डोकें, इतका आकार तुह्मी आपल्या मनांत आणा, ह्मणजे त्याच्या वर्णनाविषयीं अधिकसें भान-गडींत पडणें नलगे. त्याच्या दुसऱ्या गुणांविषयीं विचाराल तर, तो धर्मकर्मनिष्ठ मनुष्य पडल्यामुळें सुखानें राहाण्याहून दुसऱ्या कसल्याच गोष्टींची विवं-चना करीत नसे. सुखानें रहाणें, या सदरांत कसर न करतां मद्य मांसाच्या यथेष्ट सेवनानें तृप्त असणें, या गोष्टीचाही सामावेश मी करतों, असें समजा. त्याच्या दैवानें त्याची कोठीही असी तसीच नव्हती, ह्मणून हें सुखानें रहाणें त्याला पुरवत असे.

मी लहान असतांनाच त्यानें मला आपल्या घरीं आणलें व मला लहानाचें मोठें करण्याप्रीत्यर्थ परिश्रम काढले. माझा चळखपणा त्याच्या नजरेस आल्यावरून माझ्या बुद्धीस चांगला संस्कार असावा, असा निश्चय त्यानें केला. त्यानें मला एक पहिलें पुस्तक आणून दिलें आणि मला नुसतें वाचायास शिकविण्याचें काम पत्क-रलें. हें काम जसें माझ्या हिताचें होतें, तसें त्याच्याही पथ्यावर पडण्यासारखें झालें. कारण मला माझीं अक्षरें शिकवीत असतां, त्याचाही अभ्यास कीं, जो फारसा पद्धतवार झाला नव्हता, त्याची उजळणी होत चालली;

आणि धर्मसंबंधी नित्यकीर्तनाचें पुस्तक तो घडघडां वाचायाला शिकला. ही शक्ति त्याच्या अंगीं पूर्वी कधींच नव्हती. खर्चें वांचावा म्हणून त्यानें मोठ्या आनंदानें मला **लातिन** शिकविलें असतें, पण अरेरे ! **गरीब बिचारा जिल पिरेज** ! आपल्या सगळ्या आयुष्यांत त्यानें **लातिनाचीं** मूल तत्वेंही संपादन केलीं नव्हतीं. आतां त्याचे सर्व सोबती यासारखेच अज्ञान किंवा सर्वांत हाच अज्ञान होता, ह्याबद्दल माझ्यानें कोणताही खास प्रकार सांगवत नाहीं : कारण दुसरे सोबतीही तसे अज्ञान असण्याचा संभव नव्हता असें नाहीं ; तथापि सर्वांत **जिल पिरेजच** अज्ञान होता असें मानलें, तर फारसें आश्चर्य नाहीं. मी असें ऐकिलें होतें व तें खरें होतें कीं, **जिल पिरेजाला** आपल्या विद्वत्तेच्या योगानें धर्मोपदेशकाचा हुद्दा मिळाला नव्हता, पण कित्येक * धर्मभगिनी विरक्त बायांचा हा शहाणा कारभारी होता, व त्या बायांच्या धर्मानें ह्याला तें काम मिळालें होतें. त्या परोपकारी बायांच्या परिश्रमानें **जिल पिरेजाला** परीक्षा देण्यासाठीं खटाटोपींचा संस्कारही भोगावा लागला नव्हता.

यासाठीं मला एकाद्या शिक्षकाच्या ताब्यांत दिल्यावांचून गत्यंतर नाहीं, असें त्याला वाटलें. त्यानें **दाक्तर गोदिनिज्** नामें एका पंडिताकडे मला पाठविलें. **ओविडो** शहरांतील सर्व पंडितांत **गोदिनिज** हा महान्

---

* रोमन क्याथोलिक धर्मांतील ब्रह्मचर्य व्रतानें रहाणाऱ्या अविवाहित स्त्रिया.

विद्वान् पंडित होता, असें तेथील लोक मानत. ह्या पंडिताच्या शिक्षणानें मी इतका सुधारलों कीं, पांच किंवा सहा वर्षे संपल्यावर माझ्या अंगीं ग्रीक भाषेंतील एकादा दुसरा ग्रंथ वाचण्याची शक्ति आली; आणि लातिन भाषेंतील काव्यांतही चुटपुटती गति झाली. आद्यविद्यांचा अभ्यास चालवून आणखी तर्कशास्त्रांतही मी मन घातलें, तेणेंकरून मी चांगला चाणाख व पट्टीचा वादी झालों. आतां कोणत्याही विषयावर मला वादविवाद करण्याची इतकी चटक लागली, कीं राजाच्या कोणत्याही रयतेस—ओळख असो किंवा नसो—भर रस्त्यावर मी थांबवावें आणि वादाचें कोणतेंही कूट पुढें करावें. कधीं कधीं मी एकाद्या ऐरिश मेळ्यांत जाऊन वादास बसावें, कारण त्यांना ह्या गोष्टींचा कंटाळा नसे. हीसेसारखा खूप वादविवाद व्हावा तो एथेंन्स. कसे कसे हावभाव ! कशा कशा चेष्टा ! कशा कशा वाकोल्या ! कसे कसे आळेपिळे ! वादविवाद करतानां जी कांहीं आमची अवस्था होई, ती विचारूं नका. सर्वांगास स्फुरण यावें, डोळ्यांतून जशा काय आगीच्या ठिणग्या उसळाव्या, आणि तोंडावाटे फेस निघावे ! आह्मी तत्ववेत्ते पंडित होतों, असें ज्यांला माहीत नव्हतें, त्यांणीं आह्माला खरोखर विक्षिप्त माणसांच्या वर्गांत गणिलें असावें.

पण तें कसेंही असो, त्या शहरांत माझ्या विद्वत्तेचा बराच लौकिक पसरला. माझ्या मामालाही संतोष झाला; कारण त्याला असें वाटलें कीं, आतां आपण

लवकरच **जिलब्लासाच्या** कर्जांतून मुक्त होईन; व असें त्याला वाटावें, हें रास्त होतें. एका दिवशीं तो ह्मणाला;—'**जिलब्लास,** इकडे ये, तूं आतां नामी गडी झाल्यासारखा दिसतोस. तुझ्या वयाचीं सतरा वर्षें उलटून गेलीं; तूं शाहाणा मुलगा आहेस; आतां तूं हुशारी धर आणि ह्या जगांत उघड दशेस ये. माझ्या मनांत तुला **सालामांका** एथील **युनिव्हर्सिटींत** पाठवावें असें आहे. तूं आपल्या बुद्धिकौशल्यानें सहज चांगला हुद्दा मिळवशील. वाटखर्चासाठीं मी तुला कांहीं * धुकत देईन व माझा खेचरही तूं घे; **सालामांकास** पोंचल्यावर हा खेचर विकला, तर दहा किंवा बारा §पिस्तोल किंमत येईल; आणि इतकी पुंजी तुजकडे असली, तर नोकरी मिळे पर्यंत चरितार्थ चालवून राहायाला नड पडणार नाहीं.' या सूचनेहून दुसरी कसलीच सूचना मला अधिक प्रिय झाली नसती: कारण जगांत हिंडून फिरून आयुष्यक्रमाचा थोडासा अनुभव घ्यावा, असी मलाही मरणाची उत्कंठा होती. मला संतोष झाला खरा, पण संतोषाचें चिन्ह मामाच्या नजरेस पाडण्याजोगा मी मूर्ख झालों नाहीं. जेव्हां निघण्याची वेळ आली, तेव्हां मी मामाचा वियोग होतो ह्मणून त्याचा निरोप घेतांना अत्यंत दुःख झाल्याबद्दल असा काय बाहाणा केला कीं, त्या बिचाऱ्याच्या सात्विक मनाला लागलाच पाझर सुटला, आणि

---

* स्पेन देशांतील एक चलनी नाणें.

§ स्पेन देशांतील एक चलनी नाणें.

तो आपल्या डगल्याच्या गजव्यांत हात अधिक अधिक खोल घालूं लागला. माझ्या इवल्याशा ढोंगी अंतःकरणांत कोणकोणते व्यापार चालले होते, त्यांची थोडीशी कल्पना जर त्याला झाली असती, तर त्याचा हात गजव्यांत इतका खोल गेला नसता. निघून जाण्याच्या पूर्वी मी आपल्या माता पितरांची रजा मागायाला गेलों, तेव्हां सदुपदेशरूप देणगीच्या रेलचेलीनें त्यांनीं मला न्याहाल केलें. 'तूं आपल्या मामाचे उपकार स्मर, ईश्वराकडे त्याचें बरें माग, जगांत प्रमाणिकपणें वाग, कोणत्याही दुष्कर्मास प्रवृत्त होऊं नको, आणि दुसऱ्याच्या द्रव्याचा अपहार करूं नको;' असा त्यांनीं मला बोध केला. याप्रमाणें बराच वेळ बोधनिरूपण झाल्यावर त्यांनीं मला आपलीं आशीर्वचनें बक्षीस केलीं; हीच काय ती माझी बापरोटी आणि हीच काय ती माझी आस्था. माझें बक्षीस मला मिळाल्या बरोबर मी आपल्या खेचरावर स्वार झालों आणि शहराच्या वेशीबाहेर निघून आलों.

भाग २.

पिनेफ्लोर एथें जातांना रस्त्यावर जिल्ब्लास घाबरतो:—त्या शहरांत पोंचल्यावर कोणकोणते प्रकार घडतात:—आणि तो ज्या लोकां बरोबर रात्रीं जेवला, त्या लोकांची वर्तणूक.

हा मी आतां ओव्हिडो शहराच्या पैल बाजूवर आहें;

माझा रस्ता पिनेफ्लोर शहरास जातो; माझ्या सभोंवतें जग पसरलें आहे; सांप्रत मीच माझा चाकर व मीच माझा धनी झालों आहें; एक रोडकासा खोडकर खेचर आणि रास्तपणें मिळालेले चाळीस व माझ्या प्रतिष्ठित मामाच्या गजऱ्यांतून ढोंगानें लुटून काढलेले दुसरे कांहीं धुकत, इतकी जिनगी मजकडे आहे. पहिल्यानें मी माझ्या खेचरास, तो जसें जाईल तसें जाऊं दिलें; ह्मणजे फार धिमी चाल धरली. मी लगाम मोकळी सोडली आणि डोईची टोपी काढून तींत माझे धुकत उलथून पालथून मोजूं लागलों. जन्मादारभ्य मी एवढी पुंजी कधींच पाहिली नव्हती, ह्मणून ह्यावेळीं आनंदाच्या अतिशयानें मी इतका भुरकटल्यासारखा झालों कीं, ते धुकत पुन: पुन: टोपींतून बाहेर काढावे, पुन: पुन: मोजून आंत घालावे, तळहातावर घेऊन त्यांजकडे न्याहाळून पहावे व मोजून परत टोपींत टाकावे. अशा मोजण्याच्या, टाकण्याच्या व पाहाण्याच्या सुमारें वीस आवृत्ति झाल्यावर एकाएकींच माझा खेचर शीर व कान उभारून हमरस्त्यावर मध्येंच खुंटसा उभा राहिला. याला कांहीं तरी कारण असावें खरें, असें वाटून मी आसपास पाहूं लागलों, तों जमिनीवर उलथी पडलेली एक टोपी मोठमोठ्या मण्यांच्या एका माळेसहित दृष्टीस पडली. त्याच वेळीं, 'हे सन्मान्यधन्या, एका गरीब पंगू शिपायाची दया आण! धर्माकरितां ह्या टोपींत कांहीं दुडू टाक; परलोकीं ह्या धर्माचें फळ तूं अक्षय्य

भोगिशिल.' असे दीनवाणे शब्द माझ्या कानीं पडले. हा ध्वनि ज्या बाजूनें आला, त्या बाजूस मी पाहूं लागलों, तों सुमारें वीस किंवा तीस कदमांवर एका दाट झाडींत शिपायासारखें कोणी माझ्या नजरेस पडलें. ह्यानें लांकडाच्या एका तिकाट्यावर एक लांब दाम्याची नळी चढवून मजवर मारगिरी धरली आहे, असें मला दिसलें. हा भयंकर देखावा पाहून मला कांपरें सुटलें, पण माझ्या धर्मनिष्ठ मामाकडून मिळालेल्या पवित्र ठेवीची काळजी मला माझ्या जीवाहून अधिक पडली. मी तेथेंच थांबलों आणि प्रथमत: माझ्या धुकतांची खबरदारी घेऊन थोडकासा खुर्दा बाहेर काढून घेतला. नंतर त्या टोपीजवळून जातानां तो खुर्दा मोजून सवरून आंत टाकला, कारण त्या टोपीचा अनादर करण्यास मजसारख्या साळढाळ निरुपद्रवी लोकांतून कोणाचीच माय व्याली नव्हती. खुर्दा तपशीलवार मोजून सवरून टोपींत टाकण्याचें कारण इतकेंच कीं, त्या शिपायाला, कसा उदार मनानें मी त्याशीं वागलों हें कळावें. माझ्या औदार्यानें तो संतुष्ट झाला व त्यानें मला बरेच आशीर्वादही दिले असावे. निदान त्याच्या टप्यांतून एकदाचा पार पडून जाण्यासाठीं मी आपल्या खेचराला जितक्या टाचा मारल्या, तितके तरी आशीर्वाद त्या शिपायाकडून मला मिळाले असतील. जीव घेऊन पळण्याची मला घाई सुटली खरी, पण माझ्या घाईवांचून त्या खेचराचा कोठला खोळंबा व्हायाला! मी आपणाकडून

टाचा मारण्याची शिकस्त केली, पण तो कोडगा पशु कांहीं केल्यानें वळेना. त्यानें आपली मूळ बादशाही चाल धरली. माझ्या मामाच्या वजना खालीं हवकत हवकत हळू हळू चालण्याची जी खोड फार दिवसांपासून या खेचराला जडली होती, तिच्या योगानें, चौंकचाल असें जिला ह्मणतात, ती दवड कशी असते, हें तो पशु अगदींच विसरला होता.

माझ्या पर्यटनांत पुढें ज्या गोष्टी घडल्या, त्या गोष्टींची कल्पना करण्यास वरील मासला अधिकसा बस होत नाहीं. मला असें वाटूं लागलें कीं, **सालामांका** एथें पोंचेपर्यंत अजून बराच मार्ग क्रमावा लागेल आणि न जाणो, याहूनही अधिक विपरीत असें कांहीं तरी घडून येण्याचा संभव आहे. माझ्या मामानें मला एकाद्या भाडोत्री खेचरवानाच्या स्वाधीन केलें नाहीं, ह्यांत त्यानें फार अविचार केला, असें मला दिसलें. खरोखर ह्मटलें तर, त्यानें तसें करावें हें वाजवी होतें ; पण आपलाच खेचर माझ्या स्वाधीन केला, ह्मणजे रस्त्यावर मला अधिक खर्च लागणार नाहीं, असें त्याला वाटलें असावें. आणि ह्याच कल्पनेनें त्याचा मेंदू भरून राहिल्यामुळें, रस्त्यांत मजवर असीं संकटें गुजरतील, तर त्यांबद्दल कांहीं तरी खबरदारी घ्यावी, या गोष्टीकडे त्याचें लक्ष्य मुळींच गेलें नसावें. यासाठीं एकदा मामाकडून चूक झाली ती झाली, आपण तरी ती आतां दुरुस्त करावी, असें मनांत आणून, चांगल्या नसीबानें एकदाचा **पिनेफ़ोर** एथें पोंचलों तर,

खेचर परता विकून काढावा आणि एकादा भाडोत्री खेचरवान पाहून त्या समागमें **आस्तोर्गास** जावें, असा निश्चय मी केला. **आस्तोर्गाहून** पुढें **सालामांका** पर्यंत जाण्यासाठीं हीच तजवीज करायाला नड नव्हती. **ओविडो** शहरा बाहेर जरी मी पूर्वीं कधींच गेलों नव्हतों, तरी घराबाहेर पडतांना मी थोडीशी माहिती काढून घेतली होती, ह्मणून माझा रस्ता कोणकोणत्या शहरांतून जातो, त्या शहरांचीं नांवें मला ठाऊक झालीं होतीं.

मी **पिनेफ्लोर** एथें सुखरूप व नेखनामी शिवाय येऊन ठेपलों, व एका सुभगशा दिसणाऱ्या भटारखान्याच्या दरवाज्याशीं थांबलों. रिकिबींतून माझें पाऊलही बाहेर निघालें नव्हतें, इतक्यांत घरधनी येऊन माझ्या बाजूस उभा राहिला, आणि त्याणें माझी उठाठेव करण्याची कमाल करून सोडली. त्याणें स्वतः आपल्या हातांनीं माझा बोजा सोडला आणि आपल्या खांद्यावर लटकला; नंतर आमची स्वारी एका खोलींत प्रविष्ट केली, व त्याच्या दुसऱ्या माणसानीं येऊन माझ्या खेचराला तबेल्यांत नेलें. भटारखान्याचे हे धनी फार बडबडे पण मोठे कावेबाज बावा होते. विचारल्या पुसल्याशिवाय एकदम आपल्या कुळकथा दुसऱ्याला सांगण्याविषयीं हा सर्वदा सादर असे; इतकेंच नव्हे, पण दुसऱ्याच्या कथाही ऐकण्यासाठीं कमी हुलहुल दाखवी असें नाहीं. कावा हा कीं, पहिल्यानें आपलें मन मोकळें केल्यासारखें दाखवून

 दा. क्री. ११७ -

श्रोत्यांच्या मनाचे पिळे काढावे व त्यांजकडूनही आपल्या कथेचा मोबदला मिळण्याची स्वाभाविक इच्छा दाखवून श्रोत्यांचे काळेंबेरें काढून घ्यावें, असा जो विशेष हेतु तो साधावा. ह्या भल्या माणसानें एका क्षणाचाही विलंब न लावतां मला आपलें वृत्त सांगण्यास सुरू केलें. तो ह्मणाला:— 'महाराज, मला **आंद्रूकासिलो** असें ह्मणतात; लष्करी खात्यांत हवालदारीच्या हुद्यापर्यंत मी नोकरी केली आहे; सुमारें पंध्रा महिने होतील, तेव्हां मी ती नोकरी सोडली. याच संधीस मी एका उपवर मुलीशीं लग्न लाविलें. बायको कांहीं फारशी वाखाणण्या सारखी आहे असें नाहीं; आहे आपली काळी सावळीशी; पण गोड ह्मणून खावें आणि मऊ करून निजावें हें मी चांगलें जाणतों'. ह्याशिवाय दुसऱ्याही पुष्कळ गोष्टी त्याणें मला सांगितल्या व त्या खासगी गोष्टी केवळ मजकडे ह्मणून बाहेर फुटल्या, असें करून दाखविलें. आपण आपखुषीनें विश्वास ठेवून जसें आपलें वृत्त सांगितलें, तसें मजकडूनही माझें वृत्त ऐकण्याविषयीं आपला हक्क आहे, असें मनांत आणून, स्वतःचा पाल्हाळ संपवून पुरातासा दमही छाटला नव्हता, इतक्यांत, मी आलों कोठून, जातों कोठें व आहें कोण, इत्यादि सणसणीत प्रश्न मला विचारण्यास त्या देढ्याला उपोद्घाताची ह्मणून कसली ती गरजच लागली नाहीं. हें सर्व त्यानें मला बेधडक विचारलें खरें, पण प्रत्येक प्रश्न विचारतानां त्याणें माझी माफी मागावी, 'महाराज, माझ्या वेड-

गळ विचारण्यानें रागावूं नका,' असी वारंवार माझी प्रार्थना करावी व फार नम्रता दाखवावी. सारांश या त्याच्या विचारण्याच्या शीलतेनें व नम्रतेच्या हावभावांनीं मी इतका मोहळून गेलों कीं, माझ्या मनांत असो अथवा नसो, मला त्याच्या प्रश्नांचीं उत्तरें कलमवारीनें दिल्याशिवाय गत्यंतर राहिलें नाहीं. ह्याप्रमाणें शनैः शनैः पण अल्पकाळांतच आह्मां दोघांचेंही खूप जमून गेलें व दोघांमध्येंही बराच वेळ भाषणें झालीं. बोलतां बोलतां माझा खेचर मला विकाव-याचा होता व एकाद्या भाडोत्री खेचरवानास बरोबर घेऊन पुढें जावयाचें होतें, हेंही मी त्याला जाणविलें. एकंदरींत त्यानें माझा बेत पसंत केला खरा, पण रुकार देण्यापूर्वीं, वाटसरू लोकांला रस्त्यावर असीं असीं अरिष्टें, तसीं तसीं संकटें प्राप्त होण्याचा संभव आहे., त्यांनीं अशा तऱ्हेनें खबरदारी घेतली पाहिजे, तशा रीतीनें वागलें पाहिजे, इत्यादि शेकडों गोष्टींवर त्यानें एवढें वाग्जाल पसरलें कीं, त्याचा तो रुकार मला गणितानें हुडकून काढावा लागला. पहिल्यानें तर असें वाटलें कीं, ह्याची बातनकी रेलचेलच ऐकावी, माझें काम कांहीं ह्याच्या हातून होणार नाहीं; पण सगळ्या भाषणांतील सारांश शेवटीं इतका निघाला कीं, 'जर तुह्मांला आपला खेचर विकायाचा आहे तर, मी एक विश्वासू गिऱ्हाईक देईन;' असें त्यानें मला सांगितलें. 'तर कृपा करून त्या गिऱ्हाइकाला मजकडे आणा,' इतके शब्द माझ्या तोंडावाटे निघाले, तोंच त्या बा-

हादूर माणसानें त्याला दतकून मजपुढें आणून उभें केलें. ह्या गिऱ्हाईकाच्या प्रामाणिकपणाबद्दल त्यानें जी तारीफ केली, तिच्या योगानें मी तात्काळ फूलजी झालों. आह्मी त्रिवर्गही आंगणांत गेलों. गिऱ्हाईकानें प्रथमतः माझ्या खेचराची चाल पाहून नंतर खालवर दृष्टीनें त्याला नखशिखान्त तपासलें. बेटा खेचराला कांहीं पसंत करीना. मालाला झिट्कारून व हिणवल्या सारखें करून सौदा अल्प किमतीस पाडणें हें ह्या लोकांचें कसबच होय; तेव्हां माझ्या खेचराला त्यानें पसंत केलें असतें, ही आस्थाच नव्हती. माझी ती कथा काय? प्रत्यक्ष आपल्या बापास किंवा गुरूसही त्यानें तसेंच केलें असतें. शेवटीं त्यानें एकदम असा निवाडा दिला कीं, 'खेचर तर निखालस अवलक्षणी आहे व खेचरजातींत ह्मणून जितकीं दुर्लक्षणें असण्याचा संभव आहे, तितक्यांहींकरून हा परिपूर्ण आहे.' असें ह्मणून लागलीच घरधन्याकडे मान वळविली व, 'कांहो! मी जें ह्मणतों तें कांडीमात्र तरी खोटें आहे काय?' असें त्याला विचारून जेथल्यातेथेंच त्याची साक्ष दिली. एक सिद्ध व दुसरा साधक! दोघांलाही आपला स्वार्थ होताच, तेव्हां परस्पर अंतर देतात कशाला! नंतर उदासीनपणें व निरपेक्ष मुद्रा दाखवून तो मला विचारतो:—'बरें, तुह्मीं तरी या जनावराची किंमत काय धारितां? हें कृपा करून शुद्ध मनानें मला सांगा.' मूर्खपणें आपण ज्याला प्रामाणिक व चांगला अश्वपरीक्षक असें मानलें, त्या **कार्सिलोनें** उत्तम साक्ष दिल्यावर

मग त्याला दुसरें काय सांगायाचें होतें? माझा सर्व भरवसा तुह्मांवर आहे, जी किंमत तुह्मी ठरवाल ती मला मान्य आहे, असें उत्तर मी त्याला दिलें. ह्यावर थोडेसें अडचणींत पडल्या सारखें दाखवून ह्मणाला, 'कां आह्मांवरच सोंपवून आमची पत पाहातां काय?' याप्रमाणें भलाईचा डौल घालून त्या लुच्चानें माझ्या मामाचा अजमास जो दहा बारा पिस्तोलांपर्यंत होता, तो एकीकडे ठेवून एकदम उंचे नाकानें मला अधिक तर तीन धुकत देऊं केले. मलाहि हा व्यवसाय उत्कट सरिफेवारसा वाटून मोठ्या उल्हासानें मी कबूल केला.

अशी व्यापारी धाटणीनें मी खेचराची पीडा काढून टाकली आणि घरधन्याला बराबर घेऊन भाडेत्री खेचरवानाकडे गेलों. भाडें व पोटगीबद्दल ठराव करून दुसऱ्या दिवशीं मोठ्या पहाटेस आस्तोर्गास निघून जाण्याचा निश्चय केला व खेचरवानानें वेळेवर माझ्या बिऱ्हाडीं येऊन मला उठवावें असी त्याला ताकीद दिली. ही सोई झाल्यावर आह्मी दोघेही परत भटारखान्याकडे जाण्यासाठीं फिरलों; चालतां चालतां **कार्सिलोनें** त्या खेचरवानाची खासगी हकीकत सांगण्यास आरंभ केला. सगळ्या गांवाच्या बकवा सांगून माझें डोकें उठविल्यावरही तो दुसऱ्या कोणत्याशा गोष्टीस आरंभ करणार होता, इतक्यांत दैवयोगानें नीट नेटकासा शिलेदारी बाण्याचा एक माणूस रस्त्यावर भेटला; त्यानें मोठ्या सभ्यपणानें ह्या माझ्या बडबड्या गड्याला मध्यें अडथळा आणला. त्या दोघांलाही

रस्त्यावर बोलत टाकून मी गमत गमत पुढें चालूं लागलों, '**द्वाभ्यांतृतीयो**' हें जें मूर्खांच्या लक्षणांपैकीं एक लक्षण, तें आपल्या अंगीं नाहीं व त्यांच्या बोलण्यांत आपला संबंध बिलकूल नाहीं, असी मी त्यांची खातरी केली.

भटारखान्यांत परत येऊन ठेपल्यावर मी आपल्या जेवणाची वर्दी दिली. आजची पाळी मासळी भोजनाची होती; पण आमच्या तिजोरीच्या मानानें आम्हाला अंडींच पुरवलीं. भोजनाची तर्तूद चालली असतां मी घरधानिणीबराबर भाषणास गुंतलों. ह्या बाईला मी पूर्वी पाहिलें नव्हतें. ती बरीच छानछबेली व चुळबुळीशी दिसली, त्यावरून तिच्या गंजाला भरपूर गिऱ्हाईकी असावी, असें मला वाटलें असतें, पण ह्या गोष्टीबद्दल तिच्या नवऱ्यानें पूर्वीच फाड केला होता. कपट पोळी तयार करून आणतांच मी भोजनास बसलों; पोळीचा पहिला तुकडा मोडून तोंडांत घालीत होतों, इतक्यांत घरधनी व ज्यानें त्याला रस्त्यावर थांबविलें होतें, तो त्याचा सोबती हे दोघेही आंत आले. ह्या सोबत्याच्या हातांत एक लांब गुप्ती होती व त्याचें वय सुमारें तीस वर्षांचें होतें, असें दिसलें. तो जसा काय माझा जीवजान सोबती, अशा हावाभावांनीं मजजवळ आला आणि ह्मणाला:—'**गुरुमूर्ति**, आपण **सांतिलनकर** विख्यात **जिल्ब्लास** आहां, हें नुकतेंच मला कळलें. **ओविडो** नगरीचें तें भूषण आणि तत्वशास्त्राची ती खाणी हीच काय ! सर्व

महान् महान् विद्वानांच्याही अग्रपूजेस योग्य, तर्कशास्त्राची केवळ मूर्तिमंत देवता व ज्याची ख्याति एथपर्यंत पसरली आहे, अशा ह्या विद्वच्छिरोमणीच्या दर्शनानें आज माझे डोळे पुनीत झाले.' नंतर घरधनी व त्याची बायको ह्यांकडे वळून ह्मणाला: 'कांहो हें तुमचें दैव उदेलें, त्याबद्दल तुह्मांला कांहींच वाटत नसेल! तुह्मांला हा एक गुणनिधी सांपडला, ह्यांत तिळमात्र संशय नाहीं. हा तरूण गृहस्थ एक ईश्वरी विभूतिच आहे, असें तुह्मीं माना.' नंतर धांवत येऊन त्यानें माझ्या गळ्यास मिठी मारली आणि परत ह्मणाला;— 'महाराज, क्षमा करा; आपल्या पूज्य दर्शनानें जो आनंदातिशय मला झाला आहे, तो भुवनत्रयांतही मावेना.'

जसें माझ्या मनांत होतें, तसें पातळ जिभेनें माझ्यानें त्याला उत्तर देववलें नाहीं; शब्द सुचले नाहींत ह्मणून नव्हे, पण त्यानें मला असी मगरमिठी मारली कीं, माझें नरडें अगदी आवळून गेलें; त्यामुळें उसासा टाकण्याचीही देखील पंचाईत पडली; मग शब्द उमटतो कोठून! तथापि बंधमुक्त होऊन थोडासा सावध झाल्यावर लागलेंच मी त्याला उत्तर दिलें कीं;—'शिलेदारराव, पिनेफ्लॉर एथें माझें नांव माहीत झालें आहे, हें मला बिलकूल ठाऊक नव्हतें.' त्यानें पूर्वीप्रमाणेंच मोठ्या बडिवारानें असें प्रत्युत्तर दिलें कीं;—'माहीत झालें आहे? आमच्या आसपास साठ कोसांवर जे जे महान पुरुष होतात, त्या सर्वांची नोंद आह्मी ठेवीत

असतो. एथें आपल्याला एक धेंड असें समजतात ; पूर्वी ग्रीस देशांत जसे सप्त महाज्ञानी होऊन गेले व त्या सत्पुरुषांच्या जिण्यानें तो देश कृतकृत्य झाला, तसीच एकाद्या दुसऱ्या दिवशीं एतद्देशीय विरल पुरुषांत आपली गणना होऊन आमच्या स्पेन देशाची वडाई वाढेल.' हें सुभाषित आटपल्यावर पुनः पूर्वीसारखाच मगरमिठीचा फेरा झाला, व मी अगदी गुदमरून गेलों ; ह्या प्रसंगीं खरें खुरेंच मला असें भय पडलें कीं, न जाणो, अतिशयाचा जो परिणाम झाला, त्यालाच मीं आतां एथेंच पात्र होतों कीं काय! विद्वत्तेच्या डोला खालीं ही मरणाचीच पाळी आली, असा धाक मला पडला. मला थोडकेंसें व्यवहारज्ञान असतें तर मी ह्या लुच्चाच्या भुलथापीनें फशीं पडलों नसतों. प्रत्येक शहरांत उंडीकवालांचा बराच भरणा असतो; त्यांचा धंदा त्या शहरांत कोणीही पाहुणा आलारे आला कीं, त्याशीं अगदी निकट सलगी ठेवून त्याच्या खर्चानें यथेष्ट तुकडे मोडावे, हा असतो; पण मी पडलों तरुण, अप्रतीत आणि भाकड पोरगा, त्या मला शुद्ध अनुमान कसलें होतें ! कपाळाचें ? माझा समज अगदीच उलटा गेला. मी त्या भाटाला चांगला व शहाणा माणूससा समजलों आणि आपल्या पंक्तीस जेवायाला बोलाविलें. माझें आमंत्रण आदर पूर्वक स्वीकारून तो ह्मणला:—'वः फार चांगली गोष्ट आहे, आपल्या पंक्तीस भोजन करायाला मी एका पायावर सिद्ध आहें; मजकडून कसलीच ना नाहीं.

सतिलनकर विख्यात त्रिलूल्लास महाराजांच्या पंक्तीच्या अलभ्य लाभ आज मला घडत आहे, त्याव-रून माझे सर्व ग्रह सांप्रत इष्टस्थानीं आले आहेत, असें वाटतें. परमेश्वरकृपेनें आज माझें दैवच फळ-फळलें आहे, ह्यांत संशय नाहीं. ह्मणाल तर माझी भूक नाजूक आहे, परंतु केवळ स्नेहवृद्धींत अंतर पाडूंनये ह्मणून उगीच आपल्या बराबर बसेन; आणि कदाचित् कांहीं खाललेंच तर, दुर्मुखलेपणाचा दोष लागूंनये, ह्मणून एकादा तुकडा उष्टावीन ; कारण आह्मीं तत्वज्ञानी पुरुष शरीराची जोगणूक फारशी ठेवीत नाहींत.' इतकें बोलतां बोलतांच त्यानें मज-समोर आपली मांडी मोडली. प्रथमतः राजश्रीची स्वारी कवटांच्या पोळीवर तुटून पडली. ही पोळी त्यानें इतक्या सपाट्यानें गट्ट केली कीं, जसा तो तीन दिवसांचा उपासीच होता. पहिल्यानें पोळीकडे पाहा-तानांच त्यानें इतक्या तल्लीन दृष्टीनें पाहिलें होतें कीं, त्या बिचाऱ्या पोळीची कालमर्यादा एका घटकी-मरशी व्हायाची होती, असा तर्क तेव्हांच मला झाला होता. ह्यासाठीं कवटांला उदरसमाधि मिळतांच, त्यांच्या मागून त्यांच्या कायदेशीर वारसाला हजीर करावें, असी वर्दी मी पूर्वींच दिली होती; आणि हें काम इतक्या त्वरेनें बजावलें गेलें कीं, पहिल्या जिनसावर आलीं;—नाहीं, क्षमा करा मी चुकलों;—त्यानें शेवटचा रट्टा दिला न दिला इतक्यांत दुसरा जिन्नस मेजावर येऊन थडकला. तथापि ह्यावेळीं त्यानें खाण्यांतच

गढून गेल्याचें चिन्ह दाखविलें नाहीं. पोटांत जसाजसा उतारा येत चालला, त्याप्रमाणानें खाण्याकडे जितकी तत्परता व चपलाई पाहिजे तितकीच ठेवून एकीकडून चर्वणव्यापार व दुसरीकडून माझें स्तोत्र, याप्रमाणें दोनही कामें त्यानें एकदांच तडीस नेलीं. आतां ह्या सर्व प्रकारानीं मला दोन बोटें स्वर्ग राहिला. भोजनावर प्राशन पाहिजेच. 'जिन्हलासकी जय,' असें म्हणून त्यानें पहिला प्याला झोंकला: प्रथमत. अन्नोदक दात्याचा आदर व्हावा, हें बराबरच होतें. दुसऱ्या प्याल्याच्या वेळीं माझ्या मातापितरांच्या जयजयकाराची पाळी आली; कारण मजप्रमाणें देवदूतासारखा ज्यांना पुत्र, त्यांच्या भाग्याची तारीफ करावी तितकी थोडी, असें त्याला वाटलें. ह्यांत त्यानें आपला साधारण सभ्यपणा दाखविला. प्रत्येक वेळीं त्यानें माझा प्याला भरून ठेवावा, व मला चढाओढीस पाडावें. अशा मजेदारीला दाद देण्यांत मागें सरावें हें गांडू माणसाचें काम होय, असें मलाही वाटून मी दाद द्यावी. चांगचांगल्या वातांचितांनीं मजेदारीही खूप सजून गेली होती, तेव्हां हिमतीनें तिचा उपभोग घेण्यांत मला कांहींच वेडेवांकडें दिसलें नाहीं. त्या खाण्यापिण्यानें व वातांचितानीं माझी तबियत इतकी लागून गेली कीं, आमचें दुसरें पक्वान्न फडशा होतांच मी घरधन्याला थोडीशी मासळी मिळेल तर आणावी, असें सांगितलें. त्या अन्नाशी भाटाच्या प्रसादानें **कार्सि**ली वातांची व माझ्या मूर्खत्वानें त्या भाटाची बरीच चंगळ उडाली होती, तेव्हां घरध-

त्यानें मला हळूच उत्तर दिलें कीं. 'आपल्याकडे चांगल्या माशाचें पक्वान्न आहे, पण त्याची किंमत जबर पडेल, ह्मणून तें तुह्मांला पुरवेलसें आपल्याला वाटत नाहीं.' इतक्यांत ह्या माझ्या भोजनभाऊ नम्र सेवकानें फार रागीट मुद्रेनें **कासिलोकडे** फिरून ह्मटलें;—'काय ह्मणतां! तुह्मांला पुरवेल? तुझ्या सगळ्या पाकशाळेंत कसेंही उंच पक्वान्न असलें, तरी तें **जगविख्यात संतिलनकर जिल्ब्लास महाराजाला** पुरवणार नाहीं, असी गोष्ट तरी घडेल काय? हें सर्व तुला अजून शिकायाचें आहे. तो कोठेंही जरी असला, तरी राजेलोकांच्या पंक्तीस बसून भोजन करावें, असी त्याची योग्यता आहे'. घरधन्याच्या मुखांतून जे शेवटचे शब्द निघाले, ते ह्यानें उडवून दिले, तेणेंकरून मला आनंद झाला, कारण तो उगी रहाता तर, मला स्वतः घरधन्याला छडी देणें भाग पडतें. त्याचे ते शब्द माझ्या अंतःकरणास किंचित टोंचल्यासारखे झाले व मी थोडकासा ताठा दाखवून त्याला ह्मटलें कीं;—'आण तुझें तें पक्वान्न, मग काय होईल तें होवो.' घरधन्यालाही इतकेंच पाहिजे होतें; तें मिळाल्यावर तो लागलाच तयारीस लागला. थोडक्याच वेळांत त्यानें तें पक्वान्न एका सुंदर ताटांत घालून मोठ्या अदबीनें आह्मांपुढें आणून ठेविलें. ह्या तृतीय आवृत्तीच्या वेळीं माझ्या स्तुतिपाठकाच्या डोळ्यांत आनंदलहरी चमकूं लागल्या; त्यानें तल्लीन मुद्रा धारण केली; आणि कंपटांच्या जमाखर्चाची तोंडमिळणी करतांना जी तत्परता

दाखविली होती, तीच तत्परता ह्या वेळींहि त्याच्या अंगीं संचार करूं लागली, असीं चिन्हें दिसलीं. पण पूर्वींच आकंठमर्याद धाला होता, ह्मणून अपकाराच्या भीतीनें शेवटीं त्याला आपले हात आवरावे लागले. पोटभर खाल्यावर आतां आपल्या तमाशाचा शेवटील रंग करून दाखवावा, असें त्याला वाटलें. तो ह्मणाला ;—'हे ज़िल्व्लास धन्या, तूं मला आज राजास योग्य अशी मेजवानी दिली, तिच्या योगानें मी इतका संतुष्ट झालों आहें कीं, तुला एकादा उपदेशपर शब्द सांगितल्याशिवाय माझ्यानें रहावत नाहीं; माझा उपदेशपर शब्द तुझ्या हितास पडेल, असें मी समजतों. आजपासून पुढें केव्हांही अति प्रशंसेला भुलणार नाहीं, असा आपल्या कानाला खडा लावून घे; परिचयावांचून कोणावर विश्वास ठेवूं नको; कदाचित् तुला दुसरे पुष्कळ लोक भेटतील व ते मजप्रमाणेंच तुला चढवून व खर्चभरीत करून मजा मारतील; किंबहुना मी केलें, त्या पलीकडेही त्यांच्या मजेची मर्यादा पोंचेल; पण दुसऱ्या वेळीं अशा रीतीनें फसला जाऊं नको, आणि अशा लुच्चे लोकांच्या प्रशंसेवरून आपल्याला 'ईश्वरी विभूति,' असें मानूं नको.' ह्याप्रमाणें शेवटच्या सलामीखातर भाषण करून तो माझा निरोप घेऊन चालता झाला; आणि मी आपलें डोकें खाजवीत तेथेंच तटस्त बसलों.

ह्या उपहासास्पद गोष्टीनें मी इतका खट्टू झालों कीं, तदनंतर पाणउतारा होण्याचे जे जे कठकठीण

प्रसंग मजवर गुजरले, त्या सर्वांत हा प्रसंग मला भारी असह्य झाला. त्या बिलंद लुच्चानें मला असें फसविलें काय! मी कसा बरें इतका मूर्ख झालों? इत्यादि विचार मनांत येऊन मी अगदी स्तंभित होऊन गेलों; माझें डोकें जड झालें; पूर्वी आंगांत भरून राहिलेली गर्वाची फुग व हा पाणउतारा, ह्या दोन गोष्टींचा परस्पर मेळ कसा पाडावा, व चित्तास समाधानी कशी आणावी, हें कांहींच मला सुचेना. मी ह्मटलें;—तो हरामजादा माणूस वाटसरू लोकांला असेंच फसवीत असतो ना? काय त्याची ती काशीकरी विद्या! घरधन्याला रस्त्यावर उभें करून माझें नांव, गांव वगैरे सर्व माहिती काढून घेतली, आणि मला मूर्खाला फसविलें! अथवा त्या दोघानींही मिळून हें मेथकूट घाटलें असावें. आहारे विचाऱ्या **जिलब्लासा**! तूं अगदीं गलतान फिरे आहेस! कसल्या अचरट डोक्यानें तूं बाहेर पडला आहेस बरें! घरच्या घरीं असतास तर बरें होतें. अशा वंचकानीं तुला फसवून उपहासास पात्र करावें काय? ही एक त्यानां चुटकेदार काहाणीच होईल! ती विजेच्या योगानें जिकडे तिकडे पसरेल आणि सर्व लोक बसल्या ठिकाणीं तुझी बचेरी किरे उडवितील! **ओविडो** एथें ही वार्ता समजली ह्मणजे तुझे सुहृत्संबंधी लोक व मित्र तुझ्या भावी दिग्विजयाची मोठी उमेद वाळगतील नाहीं काय? तुझ्या कुटुंबाचीं माणसें तर आपल्या अमूल्य उपदेशाचें चांगलें सार्थक झालें ह्मणून आनंद पावतील! तूं जन्माचाच

खुळा, त्या तुला उपदेश करायचा काय करावयाचा होता! इत्यादि विचारांनीं मी अगदीं संतप्त झालों; दांत ओंठ खाललें; बोटें मुरडलीं; आणि अगदीं आंधळा बहिरा होऊन गेलों. शेवटीं तशाच स्थितींत असतां खोलीचा दरवाजा ओढून घेतला आणि जाऊन बिछान्यावर पडलों. सर्व रात्र झोंपेशिवाय तळमळलों. पहांटेच्या वेळीं कोठें पायास पातें लागत होतें, इतक्यांत खेचरवान येऊन म्हणाला;—'महाराज उठा, आपल्या वांचून सर्व खोटी आहे.' मी लागलाच धडवडून उठलों व कपडे चढवूं लागलों, इतक्यांत कार्सिलोरावजी आपली चिट्ठी घेऊन आंत शिरले; भोजन खर्चाची इवलीशी यादी! लुच्चाच्या नाकावर लात मारतों तर सजतें; कारण मी खर्चाचा तपशील पहात असतां तो गळग्रह पूर्वरात्रीचा तमाशा आठवून गालच्या गालीं हंसत होता, असें मी पाहिलें. ज्या जेवणाचा एक घांसही मी स्वतः गिळला नव्हता त्याबद्दल मोफत एकाचे दोन पैसे भरून अत्यंत लाजिरवाण्या रीतीनें मी आपलें वेड करून घेतलें आणि बोजा खेचरावर चढवून चालता झालों. जातानां तो उंडीकवाळ स्तुतिपाठक घरधनी व तो भटारखाना, ह्या सर्वांचें भूत होवो असा शाप दिला.

भाग ३.

रस्त्यावर खेचरवानाचा मोह, त्याचा परिणाम आणि सिह्ला व कॅरिन्द्रीस ह्या दोन ठाण्याच्या दरम्यान जिल्ह्लासाची स्थिति.

मी एकटाच वाटसरू नव्हतो. पिनेरोर एथील दोन तरुण गृहस्थ, मान्दोनेदो एथील एक छोटेखान गवय्या,—जो आसपास फिरत होता, आणि आस्तोर्गा एथील एक तरुण व्यापारी,—जो वर्सो एथें लग्न करून आपल्या बायकोसह परत घरीं जात होता; असे दुसरे वाटसरू होते. थोड्याच वेळांत आमची परस्पर ओळख देख झाली; आणि सोबतीनें जाणाऱ्या वाटसरू लोकांत जशी मोकळ्या मनानें बोलणीं चालणीं व्हावीं, तशीं आह्मांमध्येंही होऊं लागलीं. आपण आलों कोठून, व जातों कोठें हें एकमेकांनीं एकमेकास सांगितलें. नवरी तरुणच होती, पण तिचा रंग इतका काळसर व स्त्रीजातींत ज्या ठेवीची अपेक्षा पुरुष करतात, ती ठेव तिच्यांत इतकी उणी होती कीं, तिजबद्दल उगीच तसदींत पडावें हें मला बरोबर दिसलें नाहीं; पण ती तारुण्याच्या भरांत होती, म्हणून सहजच तजेलेदार दिसे. आमचा खेचरवान थोडासा अरसिक पडला, यासाठीं त्याणें तिच्या पोटांत शिरून तिची कृपा आपल्यावर होईल तर पहावें, असा निश्चय केला. ह्या लहानशा कामासाठीं कोण कोणत्या युक्ति लढवाव्या, त्यांच्या शोधाकडेच सर्व दिवस

त्याची बुद्धि व्यापिली गेली, पण त्या दिवशीं आमच्या मुकामाचें ठाणें **केकाविलास** हें होतें, तेथें जाऊन ठेपेपर्यंत, आपल्या युक्ति त्यानें प्रचारांत आणल्या नाहींत. शहराच्या शिवेंतच एका खाणावळींत आह्मी उतरलों. खाणावळीची जागा चांगली निवांत व सोईवार होती, आणि घरधनीही दुसऱ्याच्या गोष्टींत व्यर्थ मन घालणारा प्राणी नव्हता. ह्यानें आह्मांला एका पृथक् व जेथें दुसऱ्या कोणाची कटकट पोंचूं नये, अशा खोलींत नेऊन बसविलें. आमच्या भोजनाची तयारी झाली. आह्मीं सर्वांनीं एकाच ठिकाणीं बसून भोजन केलें. मेजावरचा कपडा नुकताच काढून नेला होता, इतक्यांत आमचा ओझेली मोठ्या आवेशानें बोंबलत आला आणि ह्मणाला:—'मेलोंरे मेलों, ठार मेलों! माझें घरदार बुडालें! हे एथें नुकतेच माझ्या पिशवींत शंभर पिस्तोल होते, ते कोणी चोरले! पण कांहीं फिकीर नाहीं, मी वस्तादगिरीनें ते परत खणून काढीन. एथें काय भूतचेष्टा लागून गेल्या आहेत! मी हाच माजिस्त्रेटाकडे चाललों. गृहस्थहो! ही सगळी थट्टा असें तुह्मी समजूं नका. आतांच्या आतां कबूल होऊन बऱ्या गोष्टीनें माझा पैसा मला माघारां द्याल, तर सुटलां, नाहीं तर तुमच्या हातापायांत शृंखळा पडल्याच असें तुह्मी समजा.' हें सोंग त्यानें फार स्वाभाविक रीतीनें आणलें, आणि तुरतुरत फुरफुरत तो खोलीबाहेर निघून गेला. आंह्मी भयानें गर्भगळित होऊन तेथेंच बसलों.

आह्मांतून कोणाएकालाही ह्या गोष्टीचें यत्किंचित्‌-ही स्वप्न पडलें नव्हतें. सर्वच परस्पर अनोळखी पडलों, तेव्हां एकमेकाला एकमेकाचा संशय आला. मी तिरव्या नजरेनें त्या गवय्याकडे पाहूं लागलों, आणि कदाचित् त्यानेंही माझा संशय घेतला असेल. दुसरें हें कीं, आह्मीं सर्वजण केवळे पोरगे पडलों, त्यामुळें अशा प्रसंगीं कामकाजाचा परिपाठ कसा असतो, तोही आह्मांतून कोणालाच अगदीं ठाऊक नव्हता. माजिस्त्रेटा समोर आमची चौकशी गेली, तर पहिलीच मजल अंडपाशाची येईल, असें भय आह्मांला पडलें, आणि आह्मीं पपाचा फाडा मोजला; कित्येक रस्त्यावर पळून गेले व कित्येकांनीं बागाचा रस्ता धरला. सारांश धैर्य धरून अरिष्टांत पडावें, त्यापेक्षां पलायन करून अरिष्ट टाळावें, ह्यांत अधिक शाहाणपण आहे, असें एकून एकाला वाटलें. हाडें चुरून घेण्याचा जसा आह्मां बाकीच्यांला तिरस्कार होता, तसा त्या **आस्तोगेंकर** तरुण व्यापाऱ्यालाही होता; अर्थात तोही आह्मांबरो-बरच पळाला. ह्याची इतकी गाळण उडाली कीं, तो आपल्या बायकोला सुद्धां विसरला. ती बिचारी तेथल्या तेथेंच राहिली. मागाहून मला अशी कथा समजली कीं, ह्या अणिबाणीच्या वेळीं त्या खेचरवानाला आपली युक्ति साधली, असें वाटून आनंद झाला. त्या-च्या खेचरास तरी कांहींसी अब्रूची भिती होती असे-ल, पण त्या मानवाधमाला मुळींच अब्रू नव्हती; असें म्हटलें तरी चालेल. हा एकदम त्या गृहस्थाच्या बाय-

कोकडे आपली मुलाखी चालवूं लागला; पण तिणें पतिव्रतेचा डौल आणून त्या बदसुरत संताना पासून आपला पवित्र गोडा देह संभाळण्याचा यत्न चालविला आणि मोठ्या जोरानें आरोळी मारून कळवळही दाखविली. त्याच वेळीं कर्मधर्मसंयोगानें गस्तवालेही आसपास फिरत होते, त्यानीं हा गलबा ऐकून या ठिकाणीं आपल्या देखरेखीचें अगत्य असावें, असें मनांत आणलें. ते त्या घराकडे आले आणि दंग्याच्या कारणाबद्दल चौकसी करूं लागले; घरधनी आपल्या स्वयंपाकघरांत खूप ताणानें गात पडला होता; ह्याला आपल्या गाण्यापुढें दिवाणखान्यांतील ओरड ऐकूंच आली नसावी, असें वाटतें; अथवा त्या ओरडीहून आपल्या गायनाचा सूर कितपत वर चढतो, हें पहावें, अशीही लहर त्याला लागली नसावी, असें ह्मणतां येत नाहीं. पहिल्यानें तर त्याणें आपल्या गाण्याच्या ओरडीहून दुसरी कसलीच ओरड आपल्या कानीं पडली नाहीं, असें शपथ वाहून सांगितलें, पण शेवटीं त्याला त्या गस्तवाल्या लष्ठनिरंजनांनीं आपणाला त्या संकटांत पडलेल्या बाईकडे नेणें भाग पाडलें. कदाचित् सर्व उपाय करून पाहिल्यावर शेवटीं आपखुषीनें त्या खेचरवानाच्या स्वाधीन व्हावें, ह्यांतच शाहाणपणा आहे, दुसरें गत्यंतर उरलें नाहीं, अशा विचारांत ती होती, इतक्यांत ते लोक तिची सुटका करण्यासाठीं त्याठिकाणीं येऊन ठेपले असावे असें वाटतें; कारण उभयतांमधील ओरड थांबली होती, आणि हिचा

पोशाख थोडासा अस्ताव्यस्त झाला होता, त्यावरून तिला त्या कामातुर खेचरवानाचे हावभाव सहन करण्याची सवई नुकतीच पडत चालली होती, असें वाटलें. गस्तवाल्यांचा नायक तरी धसाडाच होता; त्याला त्या सुकुमार मदनाची यत्किंचित्‌ही दया आली नाहीं. त्याणें ती क्रीडा पाहतांच आपल्या भाल्याच्या दस्तानें त्या कामुक खेचरवानाच्या पुठ्यावर पांच सहा रट्टे ओढले आणि बायकोची दुर्गत घेतल्याबद्दल त्याला पुष्कळ शिव्या दिल्या. वस्तुतः पाहिलें तर त्या खेचरवानाची पापवासना ज्या मानानें ओंगळ होती, त्याच मानानें गस्तवाल्या नायकाच्या तोंडावाटे निघालेलें गालिप्रदानही ओंगळच होतें. ज्या शब्दसंपुष्टांत त्याचा समावेश झाला, त्या शब्दांचा उच्चारही करवत नाहीं ? केवळ इतकेंच करून तो उगी राहिला नाहीं; त्यानें गुन्हेगाराच्या मुसक्या बांधल्या, आणि फिर्यादी व कैदी या दोघांलाही माजिस्त्रेटासमोर आणलें. फिर्यादीच्या आंगावरील कपडे विसकटले होते, तेणेंकरून तिच्या मूळच्या सौंदर्यास अधिक कळा चढली होती; तसीच ती रंभा माजिस्त्रेटासमोर जाऊन उभी राहिली. त्या सौंदर्यकळेच्या योगानें तरी माजिस्त्रेटाचें मन पाझरून तो आपल्याला त्वरित व चांगली दाद देईल, अशी उत्कंठा तिला झाली असावी तर नकळे ! माजिस्त्रेटानें निदान एका पक्षकाराचें बोलणें ऐकिलें; आणि गंभीरपणें दीर्घ विचार करून गुन्ह्याचें स्वरूप फार अघोर आहे, असा निवा-

डा दिला. त्यानें गुन्हेगाराच्या आंगावरील कपडे उतरविले आणि आपल्या समक्ष त्याला पुरते फटके मारविले. शिक्षेचा शेवट असा झाला कीं, जर दुसऱ्या दिवसीं तिला नेण्यासाठीं त्या **अस्तोर्गेकर** इंद्राचे दूत न आले, तर पोलीसाच्या दोघां दुतांनीं त्या अनाथ इंद्राणीला **आस्तोर्गास** पोचवावें; त्याबद्दल जो खर्च येईल तो त्या खेचरहाकया मदनाच्या पुतळ्यानें सोसावा.

आतां माझी अवस्था कशी झाली, तें सांगतों. माझ्या वरकड सोबत्यांहून मी फारच घाबरून गेलों होतों, त्यामुळें जिकडे रस्ता मिळेल तिकडे पळत सुटलों; शेतें ओलांडलीं. कुपणा खंदकांवरून उडालों, वाड्या व कुरणें मागें पाडलीं, आणि शेवटीं एका जंगलाजवळ येऊन अचंब्यांत पडलों- त्या रानांतील एकाद्या निबिड झाडींत लपून राहावें असा बेत करीत होतों, इतक्यांत दोन घोडेस्वार माझ्या रस्त्यावर आडवेच आले. त्यांनीं, तूं कोण आहेस? असें मला हटकलें पण त्या हटकण्यासरशें माझी बोबडी वळून गेल्यामुळें त्यानां जबाब देण्यास माझ्या तोंडांतून शब्द निघतना. हें पाहून ते मजवर येऊन बिलगले, आणि प्रत्येकानें आपला पिस्तुल माझ्या मानेवर धरून, 'तू कोण आहेस, कोठून आलास व ह्या जंगलांत तुझें काम कोणतें? हें खरें सांग, नाहीं तर तुला आतांच ठार करतों;' अशी धमकी दिली. आमच्या खेचरहाकया मित्रानें आह्मांला नुसती शृंखळाबंधनाचीच भीति घातली होती, ह्या स्वारानीं तर मला ठार मारण्याची

भीति घातली; तथापि मी आपली तथ्य हकीकत त्यानां सांगितली कीं, 'मी **ओविडोहून सालामांकास** जाणारा तरूण प्रवासी आहे;' नंतर खेचरवानाच्या चोरीची गोष्ट त्यानां कळवून पुढील माराच्या भयानें माझी मोकांड झाल्यामुळें मी घाईघाईनें जीव घेऊन रस्ता सांपडेल तिकडे पळालों, तो ह्या रानांत आलों, असेंही त्यांना सांगितलें. खेचरवानाची धमकी यदाकदाचित् प्रत्ययास येती, तर तिचा परिणाम अंडपाश व शृंखळाबंधन इतकाच झाला असता; एथें तर तो परिणाम त्या स्वारांच्या दांडगट व धमकीदार प्रश्नां सरशीच मला प्राप्त झाला, आणि माझीं पांचही कर्मेंद्रियें आवळून गेलीं; ज्ञानेंद्रियांनीं मात्र थोडासा अवकाश खालला, तो माझ्या जीवितास जामीन झाला. मित्र-हो, आतां दोहोंही धमक्यांमध्यें तफावत किती असावी, याची तुह्मीच कल्पना करा! त्या स्वारांनीं माझी हकीकत ऐकिली, व ती त्यांला खरीशी वाटली. मी शुद्ध भोळा-नाथ आहें, असें वाटून ते खदखदां हंसले; आणि त्यांतून एकजण ह्मणाला;—'माझ्या छोट्या मित्रा, धैर्य धर, चाल आह्मां बराबर, अगदी भिऊं नको; आह्मी तुला अशा स्थळीं नेऊन ठेवितों कीं, तेथें तुला सैता-नाचेंही वारें लागणार नाहीं.' इतकें बोलून त्यानें मला उचललें आणि आपल्या मागें बसविलें; नंतर आह्मी त्या गिरिकंदरांत निघून गेलों.

आतां हा सर्व प्रकार काय असावा, त्याबद्दल मला कसलीच कल्पना होईना; तथापि मला इतकें वाटलें

कीं, पूर्वीपेक्षां कांहीं तरी अधिक बरें निपजेल. माझ्या मनांत असें आलें कीं, जर हे स्वार चोर असते तर, त्यांनीं त्याच ठिकाणीं मला लुटून फस्त केलें असतें व कदाचित ठारही मारलें असतें; तसें झालें नाहीं, त्या अर्थीं ते कोणी तरी जवळसार रहाणारे सद्गृहस्थ असावे; मला घाबरलेला पाहून त्यांला माझी दया आली, आणि आतां मला सुखी करण्यासाठीं ते आपल्या घरीं घेऊन जात आहेत. पण हे स्वप्नांतले मांडे फार वेळ टिकले नाहींत. निमूटपणें आडवे तिडवे वळसे खाऊन व ल्वाणें चढून उतरून शेवटीं आह्मीं एका टेकडीच्या पायथ्याशीं आलों व घोड्यांवरून उतरलों. 'हें आमचें घर;' असें त्या अज्ञातवासी गृहस्थांपैकीं एकजण बोलला. मी चौंफेर पाहिलें, परंतु घर, खोपटी किंवा माणसांला रहाण्यासारखी कसली तरी जागा, ह्यांतून कशाचाच मागमोस मला लागेना! हा काय डाव असावा नकळे, अशा अचंब्यांत मी पडलों, इतक्यांत डाहाळ्यांनीं व मातीनें आच्छादून टाकलेला एक लांकडी सांपळा माझ्या दोघांही सोबत्यांनीं वर उचलला; एका भुयारांत जाण्याचा रस्ता कोंडून टाकण्याकरितां त्यांनीं हा सांपळा केला होता. त्या भ्याड पशूंनां फार दिवसांच्या सवईनें त्या डोंगरींतील वस्ती मनापासून आवडली होती. त्यांच्या नायकानें मला घट्ट आंवळून धरलें आणि सर्वांमागून तो सांपळा जशाचा तसा परत पाडला. याप्रमाणें तुह्मीं जसें एकाद्या उंदिरालापकडावें, तसें त्यानीं ह्या जिलूपिरेजाच्या सुलक्षणी भाच्याला पकडलें!

भाग ४.

त्या भुयाराचें व त्यांतील वस्तूंचें वर्णन.

आतां मी कोणत्या लोकांत येऊन पडलों हें मला समजलें; आणि ह्या नवीन प्रकारांनीं मी भीतींतून मुक्त झालों किंवा कसें, ह्याबद्दल निर्णय कोणीही करावा. पूर्वींची भीति होती ती बरी, पण सांप्रत मी इतक्या जबरदस्त व खऱ्याखुऱ्या भीतींत पडलों कीं, माझीं सर्व गात्रें आवळून गेलीं. पैका व जीव हीं सर्व मला मुकल्यासारखीं झालीं! यज्ञस्थंडिलाजवळ जसा बळी नेत असतात, तसें त्या दोघां मनुष्यांनीं मला नेलें. मी देहभान विसरलों, आणि माझ्या सर्वांगास कंप सुटला. माझे मोहरक्याढे मला वारंवार, 'भिऊं नको, भिऊं नको,' असा धीर देत, पण त्यांच्या त्या धीरानेंच माझ्या काळजांत जास्त धसका बसे. आम्हीं सुमारें दोनशें कदम उतरण चालून गेलों, तेव्हां एका तबेल्यांत पोंचलों; ह्या ठिकाणीं एका आंकड्यास टांगलेले दोन कंदील झगझगीत पेटत होते. दाणा व वैरण ह्यांचा भरपूर सांठा मला दिसला; शिवाय सुमारें वीस घोड्यांच्या ठाणांस पुरेशी ती जागा होती. पण मी आलों, तेव्हां मजबराबर जीं दोन घोडीं होतीं, त्यांशिवाय तिसरें घोडें तेथें नव्हतें. एक म्हातारा शिद्दी त्या घोड्यांला ज्याच्या त्याच्या ठाणांवर बांधीत होता.

आम्हीं तबेल्यांतून बाहेर पडलों व स्वयंपाकघराच्या रस्त्यास लागलों. वाटेवरील दिवे अंधुकच होते,

त्यामुळें कोठें झुंझुरझुंझुरसें दिसे न दिसे, तेणेंकरून माझ्या भयाचा स्वभावसिद्ध रंग अधिक चढे. स्वयंपाकघरांत आलों, तों एक जरठ बाई कांहीं मासाचे तुकडे निखाऱ्यांवर भाजतांना व रात्रभोजनाची तयारी करतांना दृष्टीस पडली. स्वयंपाकघरांतील भांडीं कुंडीं भरपूर होतीं, व फराळाची खोलीही विपुळ भरलेली होती. ह्या पाकशाळेच्या स्वामिणीची तर तस्वीरच उतरावी! बाईची मजल साठीच्याही पलिकडे बरीच पोंचली होती! तारुण्यांत हिचे केंस अग्निरंगाचे होते व त्या रंगाला ती सोनसळाच समजत होती. काळेंकरून त्या रंगाला करडीछटा मारत चालली होती व मधून मधून मूळच्या रंगाचे झुबके दिसत, त्यांहीं करून शरत्कालाची सर्व अद्वितीय शोभा त्या बाईच्या माथीं उतरली होती! ह्या म्हातारखंडीची ती विक्राळ हनुवटी पुढें आली होती व लांबच्यालांब नाक खालीं घसरलें होतें; ह्या दोन्हीं वस्तूंमध्यें एक तोंड होतें, त्याची जेवणी इतकी मागें सरली होती कीं, आपल्या अमर्याद शेजाऱ्यांला भिऊन त्यांना रस्ता देण्यासाठीं जसी काय मर्यादेनें ती अंग आवरून उभी होती असें दिसे! लाल डोळ्यांत सौंदर्य कसलें! मुंगुसाला तसले डोळे शोभतात—हिचे डोळे जांबळे होते!

ह्या अन्नपूर्णा अंधःकारदेवतेकडे माझी हाजिरी अलबत गुजरली पाहिजे; ह्मणून एकानें मला हातीं धरून तिजकडे नेलें व दिलां ह्मणाला;—'**लिओनार्दा** आजीबाई, आह्मीं तुह्मां करितां एक तरुण मुलगा

आणला आहे.' नंतर तसाच माझी मुद्रा अतिशय फिक्की पडलेली पाहून परत ह्मणाला;—'माझ्या गड्या, धैर्य धर; तुला कसलाच उपद्रव होणार नाहीं, आह्मां-ला एक आचारी पाहिजे, तो तूं भेटलास. तूं नशी-बाचा पुतळाच आहेस! आमच्या घरीं एक छोकरा होता, पण तो गेल्या पंध्रवड्यांत मेला; तुला त्याची जागा मिळेल. ह्या कामाला तो शमळसा अशक्तच होता; तूं चांगला दुहेरी हाडांचा दिसतोस, तेव्हां त्याहून एक दोन आठवडे अधिक टिकाव काढशील. तुला खाणें, पिण्याना, परसा व मेणबत्तीचा उजेड, इतक्या गोष्टींची उणीव नाहीं; पण दिवसाचा उजेड आतां पुनः कधींच तुझ्या नजरेस पडणार नाहीं. तुझा फुरसुतीचा वेळ लिओनार्दा बाई बरोबर चांगल्या मजेनें जाईल. ती बाई खरोखर चांगल्या स्वभावाची आहे. इतक्या गोष्टी तुला अनुकूळ झाल्यावर तुझीं लहान सान सर्व सुखें तुजबराबरच आहेत, असें तूं समज. तूं भिकारबाजारांत जाऊन पडला नाहींस, हें तुझें सुदैव होय. इतकें बोलून तो मला एका तळघरांत घेऊन गेला. एथें चांगचांगल्या मद्यांनीं भरलेल्या असं-ख्य बाटल्या व रांजण मी पाहिले. नंतर त्यानें मला कित्येक खोल्यांतून पसार केलें. कांहीं खोल्यांत कप-ड्यांच्या घड्या रचून ठेविल्या होत्या; दुसऱ्या खोल्यांत लोंकरी व रेशमी वस्त्रांचे डाळ होते. ह्या खोल्यांत कित्येक फडताळांत सोन्यारुप्याचीं भांडीं होतीं, तीं त्या फडता-ळांच्या भिंगांतून माझ्या नजरेस पडलीं; ह्या भांड्यां-

कडे मी मेषदृष्टीनें पाहिलें. नंतर मी त्याच्या मागून एका माजघरांत गेलों; हें माजघर त्या सर्व खोल्यांच्या मध्यभागींच सज्जासारखें दिसे. ह्या ठिकाणीं तीन दिवे जळत होते. एथें आल्यावर त्यानें मला पुनः माझें नांव व **ओविडो** शहर सोडून निघण्याचें कारण विचारलें, व मजकडून उत्तर मिळतांच मला ह्मटलें ;–

'**जिल्ब्लास**, ज्या अर्थीं अन्नवस्त्राची कांहीं तरी सोई निघावी ह्मणूनच तूं आपली जन्मभूमि सोडून देशांतरास निघालास, त्या अर्थीं एथें राहायाला तूं नाखुष असूं नये. तुझे जन्मग्रह चांगले आहेत, असें खास समज; नाहीं तर तूं आमच्या हस्तक झाला नसतास. मी एकच तुला सांगतों कीं, या ठिकाणीं तूं सर्व देशाच्या चर्बीवर उपजीविका चालविशील, आणि रोकड पैशांत तर तुला पोहतां पोहतां पुरेसें होईल. शिवाय ह्या स्थळीं तूं निर्धास्त राहशील. बंदोबस्ताचे सरकारी कामदार जरी शेकडोंवेळां ह्या रानांतून गेले, तरी त्यानां आमच्या ह्या भूगर्भ वास्तव्याचा थांग लागणार नाहीं. रस्ता काय तो मला किंवा माझ्या सोबत्यांला ठाऊक. आसपासच्या लोकांला कळल्यावांचून हा व्यूह कसा साधला? असें कदाचित् तूं विचारशील, तर तुला सांगतो तें ऐक :– हें घर फार प्राचीन काळीं बांधलेलें आहे; त्याचे कारागिरही दुसरेच होते. **ग्रानेदा**, **आरेगान**, व बहुधा सर्व **स्पेनदेश**, ह्यांवर जेव्हां **मूर** लोकांचें वर्चस्व झालें, तेव्हां ह्या नास्तिक लोकांच्या जुलुमांत सांपडावें, त्याहून देशत्याग करावा हें बरें, असें

वाटून ख्रिस्तिएन लोक **ह्या प्रांतांत, विस्केंत** व **अस्तू-रियांत** छपून राहिले. त्यांची वस्ती डोंगरांत, किंवा रानांत असे. कित्येक लोक गुहांत अथवा ह्या आमच्या घरांसारखीं घरें बांधून त्यांत राहूं लागले. कांहींकाळा नंतर ईश्वरकृपेनें त्यांनीं **स्पेनदेशांतून** आपल्या शत्रूंस हाकून लाविलें आणि ते परत आपआपल्या शहरीं गेले. त्यावेळापासून त्या लोकांचीं हीं एकांतस्थानें आमच्या धंद्याच्या गृहस्थांनां संकेतस्थलां सारखीं झालीं आहेत. सरकारी कामदारांनीं असल्या कित्येक जागा शोधून त्यांचा नाश केला, हें खरें, पण अजूनही कांहीं जागा आहेत, आणि दैवयोगानें ही जागा मला भाड्यानें मि-ळाली आहे; तथापि आज पंधरावर्षांत भाड्याबद्दल एक कवडीही जो देईल तो पापी ! हा तुझा दास, **कप्तान रोलिंदो** ह्या टोळीचा मुख्य नायक आहे; आणि ज्या दुसऱ्या माणसाला तूं मजबराबर पाहिलें, तो माझ्या घोडेस्वारांपैकीं एक स्वार आहे.

भाग ५.

चोरांच्या टोळीचें भुयारांत आगमन, त्यांचा वृत्तांत व खुशालीचीं भाषणें.

कप्तान रोलिंदोचें संभाषण संपतां संपतां नवे सहा असामी त्या माजघरांत आले. एक दुय्यम कप्तान व दुसरे पांचजण शिपाई. त्यांनीं, साखर, दालचिनी, मिरीं, अंजीर, बदाम व मनुका ह्यांहीं करून तोंडों-तोंड भरलेल्या दोन मोठ्या टोपल्या खालीं उतरल्या.

दुय्यम **कप्तानानें** आपल्या करतबदारीचा सर्व वृत्तांत **कप्तानास** दिला आणि सांगितलें कीं, ह्या सामाना-शिवाय **बेनवेन्तो** एथील एका किराण्या व्यापाऱ्याचा पडदळ्या खेचरही आपल्यास सांपडला आहे. ह्याप्रमाणें कामकाजाच्या हकीकतीचा तपशील मुख्य प्रधानासमोर गुजरल्यावर त्या किराण्या व्यापाऱ्या कडून मिळालेला कर चोपडीस जमा झाला. आतां साऱ्या दिवसाच्या खटपटी नंतर कांहीं तरी चैनबाजी पाहिजेच; ती करण्याची वेळा आली. त्या माजघरांत एक मोठें मेज मांडलें. त्यानीं मला स्वयंपाकघरांत पाठविलें; एथें **लिओनार्दा** बाईनें मला काय काय केलें पाहिजे, ह्याबद्दल शिक्षण दिलें. आपलें दुर्दैवच ओढवलें आहे, त्यापुढें आपला इलाज नाहीं, असा विवेक करून मी दुःखाचे घोट जेथल्या तेथें गिळले व ईश्वरावर भारि भार टाकून नसीबाला आल्या भोगास सादर झालों; माझ्या मानकरी धन्याचे जोडे उचलायाला तत्पर राहिलों.

मी ताटें घासून पुसून साफ केलीं, अन्न पात्रांचें मेज जागच्या जागीं ठेविलें आणि मद्याची तयारी केली. भोजन तयार आहे व प्रथमावृत्तीसाठीं मिरीं मसाला-युक्त सागुतीचीं भजीं आहेत, असी वर्दी मजकडून मिळतांच तें महान् पराक्रमी वीरमंडळ आपआपल्या जागीं येऊन बसलें. त्यानीं सपाट्यानें हात चालविला. माझें काम बरदास्त ठेवायाचें होतें; गलासे भरभरून देतांना मी तरी इतकी शिताबी दाखविली कीं, जसा

काय भजां आचारीच असें ते मला समजले आणि माझ्या कुशलतेची फार तारीफ करूं लागले. मुख्य सरदारानें आपल्या सोबत्यांला-माझ्या हकीकतीचा संक्षिप्त वृत्तांत दिला, व माझी प्रशंसा केली. इतक्या संधीस नुकतेंच माझें खूळ थोडेंसें उतरत चाललें होतें, त्यामुळें मी माझी प्रशंसा उदासीनपणें ऐकिली. मग अरण्यवासांत पडून राहिलों ह्मणून ह्मणा, अथवा तत्वज्ञानी पुरुषांस आत्मस्तुतीबद्दल जो स्वाभाविक तिट्कारा असतो, त्यामुळें ह्मणा; त्या सर्वांला मी आवडलों, असें दिसलें व आपलीं उर्ध्वी काढण्यासाठीं स्वर्गांतूनच माझी नेमणूक झाली, असेंही त्यांना वाटलें असावें. पूर्वीचा पोरगा मरण पावल्यापासून नामांकित **लिओनार्दा** बाईकडे ह्या भूदेवांला अमृतकुप्या अर्पण करण्याचें प्रतिष्ठित काम होतें. परंतु आतां ती पदच्युत झाली आणि तिचा तो हुद्दा मला मिळाला. ह्याप्रमाणें वृद्धा घोडीस तकस साहीना ह्मणून ख्वान शिंग्यानें तिची कंटाळ घेतली.

भजांची आवृत्ति झाल्यावर ऐवजशीर भक्कम मासाचे गोळे पोटांत उतरले, त्याबरोबर क्षुधाशास्त्र बेथड झाले. भोजन व प्राशन हीं एकाच समयावच्छेदानें चाललीं होतीं, त्यामुळें ते खूप ताणांत आले व बेधडक ओरडूं लागले. शाबास मुलानो, शाबास! सर्वच वक्ते पण श्रोता एकही नाहीं ! एकजण लांबच्या लांब गोष्ट सुरू करितो, दुसरा थट्टा झोंकतो; इकडे एक ओरडत रहातो, तिकडे दुसरा तान सोडतो; ह्याप्रमाणें एकाचा दुसऱ्यास कांहींच मेळ पडेना. शेवटीं आप.

त्याच सूर आपल्याला ऐकूं येईना, ह्मणून रोलांदोला या जुगलीचा कंटाळा आला आणि आपण वस्तादजी होऊन त्यानें आपल्या शागीर्द मंडळास दुसऱ्या चांगल्या रागदारीवर आणलें. तो ह्मणाला :– 'गृहस्थहो, मला कांहीं विचारायाचें आहे. असा शुष्क गोंगाट करून एकमेकांच्या कानटाळ्या बसवाव्या, त्यापेक्षां थोड्याशा सयुक्तिक संभाषणांत वेळ घालवावा हें बरें; कां तुह्मांला कसें वाटतें? नुकताच एक विचार मला सुचला आहे, तो ऐका व तुमच्या पसंतीस पडतो तर सांगा. दैवयोगानें आह्मीं एका जुटीनें राहूं लागलों, त्यापासून आह्मांपैकीं एकानेंहि परस्परांच्या वंशमाळिकेबद्दल अथवा ज्या योगायोगानीं आपण आपल्या सांप्रतचा आयुष्यक्रम चालवीत आहों, त्या योगायोगांविषयीं एकदा तरी चौकशी केली आहे, असें दिसत नाहीं. यासाठीं चला आपण एकमेकांचा इतबार धरूं. ह्यांतच कांहींतरी आपल्या मनरंजना जोगें सांपडेल.' दुय्यम कप्तानासह सर्वांनीं ह्या सूचनेचें मोठ्या अदबीनें ग्रहण केलें; आणि वरिष्ठ कप्तानानें पुढें लिहिल्याप्रमाणें पहिली गोष्ट सांगितली :–

'गृहस्थहो, माद्रिद एथील एका श्रीमान गृहस्थाचा मी पुत्र होय. माझ्या कुटुंबाच्या माणसांनीं माझा जन्मोत्साह टोलेजंग रीतीनें केला. हें केवळ कुक्कुट संतान नव्हे, तर आपला उद्धार करणारें मानवी पुत्र संतान आहे, असें समजून माझ्या पित्यानें माझ्या जन्मदिवसीं मोठी मेजवानी दिली; व आपल्या पंच

प्राणांनींहि माझी जतन चालविली; माझ्या आइन तर मला स्वत: थान पाजावें. ह्यावेळीं माझ्या आईचा बापही जीवंत होता. चांगला बिचारा म्हातारा, कधींच कोणाच्या कज्जा कफावतींत पडला नाहीं व दुसऱ्या-च्या छक्या पंज्यास गेला नाहीं; आपण भला कीं आपलें काम भलें. नित्य नेमानें त्रिकाळ ईश्वरस्तोत्र गाऊन व ज्या अर्थीं तो लष्करी खात्यांत नोकर होता, त्या अर्थीं वारंवार लढाईला जाण्याचे जे प्रसंग येत, त्यांना सामोरा होऊन त्यानें कालक्रमण केलें होतें. ह्या त्रिवर्गांनींही माझी कडक उपासना चाल-विली; आपल्या कडेवरून त्यांनीं मला कधींच खालीं ठेविलें नाहीं. शिक्षणाच्या विशेष श्रमानें माझी प्रकृति बिघडेल ह्मणून माझ्या वयाचा प्रथम चरण माझ्या मातापितरांनीं अतिशय पोरकट खेळांत जाऊं दिला. मुलांची धारणाशक्ति पक्कदशेस येण्यापूर्वीं त्यांच्या अंत:करणांत शिक्षण ठेंचावें, हें बराबर नाहीं, असें माझ्या बापाला वाटे. ह्या पक्कदशेची प्रतीक्षा करतां करतां हंगाम हळूच घसरून गेला. मला लिहितां वाचतां कांहींच येत नव्हतें. पण कसली फिकीर! लेखन वाच-नांत नसलों, तरी दुसऱ्या प्रकारांत मी प्रवीण झालों. माझ्या बापानें मला सहस्रावधि दुसरे खेळ शिकविले. गंजिफा खेळण्यांत तर मी कोणालाच आपला हात धरूं दिला नाहीं; फांशाचा डाव तर केव्हांच शिकलों आणि माझा आजा आपले लष्करी मारपेंच दाखवून माझें कौतुक करी, त्यामुळें तिरकमठे कसे वापरावे,

तेंही मी समजलों. आजोबानें मला थोडेंसें गायालाही शिकविलें. रोजच्या रोज त्यानें तेंच तेंच गीत ह्मणत असावें व मी सुमारें दहा बारा चरण त्याच्या मागून घोकीत जावें. असें करतां करतां तीन महिन्यांच्या अवकाशांत मी ते चरण चुकल्या शिवाय अडखळत अडखळत ह्मणायाला शिकलों. माझी तीव्र स्मरण-शक्ति पाहून माझ्या कुटुंबाच्या माणसांला अतोनात आनंद होई. माझी तर्कशक्तिही केवळ साधारण प्रतीची होती, असें ते समजत नसत. जरी माझें बोलणें वाऱ्यावर सरलें तरी ते त्याची तारीफच करीत. ह्याप्रमाणें अनन्वित वक्तृत्वांत त्यानीं मला तरबेज करून सोडलें. 'अहाहा! बाळपणींच किती तरी ह्याची बुद्धि विशाळ!' असे माझ्या बापानें आनंदाच्या भरांत वेडा होऊन वारंवार उद्गार काढावे; माझ्या आईनें माझे मुके घेऊन आपल्या आनंदास जाणवावें; आणि माझ्या वृद्ध आजोबाचे डोळे आनंदाश्रूनीं भरून जावे. त्यांच्या डोळ्यां देखत मी कशाही घाणेरड्या व ओंगळ खोडी केल्या, तरी त्यानीं मला एक चकार शब्दही बोलूंनये. सुलक्षणी मुलाला सर्व प्रकार करण्याची मोकळीक असायाची! देवदूता कडून कधींच वेडें वांकडें कृत्य व्हायाचें नाहीं! ह्याप्रमाणें माझीं बारा वर्षे शिक्षकाचें मुखावलोकन केल्याशिवाय लोटलीं. परंतु नंतर माझा पंतोजी आला; हंगाम तर केव्हांच निघून गेला होता, पण माझ्या पंतोजीनें मला गोडी गुलाबी दाखवून शिकवायाचें

मनावर घेतलें. कदाचित् मला धमकी देण्यापुरती मात्र त्याला मोकळीक होती, पण छडी मारण्याचें काम त्याच्या अधिकारा बाहेर होतें. ह्या व्यवस्थेनें माझें यत्किंचित्‌ही बरें झालें नाहीं; कारण कधीं कधीं माझ्या शिक्षकानें मला शिव्या हासडल्या, तरी मी निर्लज्जपणें खदखदां हंसावें, आणि कधीं कधीं रडत रडत माझ्या आईकडे किंवा आजोबाकडे जाऊन पंतोजीनें मला शिव्या दिल्या, असें गाऱ्हाणें गावें. त्या बिचाऱ्या पंतोजीचें ऐकतो कोण! त्यानें शिव्या नसल्या दिल्या तरी, दिल्या, असें मी सांगितलें ह्मणजे पंतोजी अपराधी ठरला. मग तो नाहीं नाहीं ह्मणून आकांतावर का उठेना, पुत्रप्रेमानें आंधळीं झालेल्या माझ्या मातापितरांनीं एकदम त्या बिचाऱ्याला, 'निर्दय काफर,' असी अबरू द्यावी. एका दिवशीं मी आपल्या नखानींच आपलें अंग ओरखडलें, आणि पंतोजीनें मला मारलें असा बाहाणा करून धाय मोकलून रडूं लागलों. माझी आई विजेसारखी धांवत आली आणि तिणें पंतोजीला दाराबाहेर हांकून लाविलें. मजवर एक बोट सुद्धां आपण उगारलें नाहीं, ह्मणून त्यानें नानाप्रकारें शपथा वाहिल्या, व तो दिव्य घेण्यासही कबूल झाला, पण एक वेळ झालेला ठराव कांहीं रद्द झाला नाहीं.

अशा युक्ति प्रयुक्तींनीं मी बऱ्याच पंतोजींला वाटेस लाविलें; शेवटीं एक पंतोजी मात्र मला माझ्या मनाजोगा मिळाला. डौलदार तरुण मुलांला जसा पंतोजी

पाहिजे, तसा हा होता. वेश्या, मद्यपान व जुवेबाजी, ह्या तीन गोष्टी मुख्यत्वें त्याला आवडत. त्याहून दुसरा बरा पंतोजी खरोखर मला मिळाला नसता. प्रथमत: त्यानें मला मन:पूत वागूं देऊन माझ्या कुटुंबाच्या माणसांची मर्जी संपादन केली, त्यामुळें माझ्या शिक्षणाबद्दल कुलअखत्यार त्याला मिळाला. थोड्याच काळांत त्यानें मला जगाची पूर्ण माहिती करून दिली. आपल्या सर्व अड्ड्यांच्या ठिकाणीं तो मला फिरवीत असे, तेणेंकरून माझें शिक्षण इतक्या पूर्ण दशेस आलें कीं, अक्षरशास्त्रा व्यतिरिक्त बाकी सर्व विषयांत मी पठाईत विद्यार्थी बनलों. आतां मी आपल्या पंखांनीं कोठेंही उडूं शकेन, असें जेव्हां माझ्या पंतोजीला वाटलें, तेव्हां मला आशीर्वाद देऊन तो दुसरे चेले तयार करण्यासाठीं निघून गेला.

बाळपणीं मी स्वच्छंदानें वागलों; आणि आतां मोठा झालों, तेव्हां आपल्या खऱ्या कर्तव्यकर्माच्या जबाबदारीचा विचार मला होईनासा झाला. आई बापांला तर चुटकीसरशे मुठींत धरून बसलों. त्यांची चेष्टा करणें ह्मणजे कांहींच नाहीं, असें मला वाटूं लागलें. तींही माझ्या चुटकेबाजीनें फार तल्लीन होत; आणि मी जसजसी त्यांची बचेरी अधिक करीं, तसतसीं तीं मला अधिक मौजी असें मानीत. असें होतां होतां कांहीं वेळानें मला माझ्याच शीलाचे कित्येक तरुण संवगडी मिळाले, त्यांच्या सोबतीनें सर्व प्रकारच्या लचांडांत मी सांपडलों. अशा बदफैली आचर-

णास जो पैसा पाहिजे, तो आमच्या सर्वांसोबत्यां-कडून आम्हांला मिळेना, ह्मणून आह्मांतून प्रत्येकानें घरांतील जें कांहीं हातास सांपडेल, तें लांबवण्याचा उद्योग आरंभिला, व ह्या गोष्टीनेंही खर्चाची पूर्ति होईना असें पाहून रात्रीच्या वेळीं रस्त्यांत खिसे कापण्याचा धंदा चालविला. दुर्दैवयोगानें आमची करामत पोलिसास समजली व आह्मांवर पकड-वारंट निघालें; परंतु आमच्या एका सुस्वभावी परो-पकारी मित्राला आमची दया आली आणि आह्मीं निर्मूळ नाहींसे होऊं नये, ह्मणून त्यानें आह्मांस वक्त-शीर खबर देऊन हुशार केलें. आह्मीं आमचे पाय लांबविले व वाटमाऱ्यांच्या पदवीस चढलों. गृहस्थहो, त्या वेळापासून आजपर्यंत परमेश्वरकृपेनें मला माझ्या धंद्यांत बरेंच यश आलें, व आतां मी त्यांत इतका घटून गेलों आहें कीं, त्याच्या भयंकर परिणामाची मला धास्तीच वाटत नाहीं.

ह्याप्रमाणें वरिष्ठ कप्तानानें आपली गोष्ट संपवितांच दुय्यम कप्तानाची पाळी आली:—'गृहस्थहो, कोणत्याही निरनिराळ्या गोष्टी परमावधीस पोंचल्या, ह्मणजे त्या सर्वांचें पर्यवसान एकाच ठिकाणीं घडतें असें ह्मणतात;—आणि ह्या प्रकारचा खरेपणा माझ्या वरिष्ठ कप्तानाची हकीकत,—जी तुह्मी नुकतीच ऐकिली आणि माझी हकीकत, ह्या दोहोंची परस्पर तुलना केली, ह्मणजे उघड दिसेल. माझा बाप तोलेदो शहरांत राहणारा एक खाटकी होता. सर्व शहरांतील

लोक त्याला केवळ पशुवत् मानीत; व तें त्यांचें मानणें-ही निराधार नव्हतें. बरें, माझ्या आईचा स्वभाव तरी गोड असावा, तर ती आपल्या दादल्याहून सात सवाई होती. माझ्या बाळपणांत ह्या उभयतांनींहि एकामेकांच्या ईर्षेनें मला बसतां उठतां मारीत असावें; एकाद्या दिवशीं मला एक हजार पर्यंत देखील फटके बसत! मोहरी एवढ्या अपराधाकरितां डोंगराएवढें शासन होई. डोळ्यांत आंसवें आणून मला क्षमा करा, मला क्षमा करा, अतःपर मी असें करणार नाहीं' इत्यादि दीनवाण्या शब्दांनीं व फार काकुळतीनें मी त्यांची प्रार्थना करीं,' पण सर्व व्यर्थ जाई. त्यांनीं एकदा सुद्धां मला क्षमा केली नाहीं. दहा खेपांतून नऊ खेपा तर मला उगीच अपराधाशिवाय मारीत. बापाच्या माराखालीं असलों, ह्मणजे आपल्या दादल्याच्या हातास जोर कमी, असें समजून माझी आई त्याला मदत करायला धांवे; पण बिचारी त्याच्या हातून माझा जीव वांचवण्यासाठीं स्वप्नांत सुद्धां धजली नसेल! त्यांच्या ह्या अनुग्रहानें मी इतका त्रासलों कीं, माझ्या वयाचीं चौदा वर्षे पुरीं होण्या पूर्वींच मी घर सोडून निघालों आणि **आरेगानचा** रस्ता धरला. आगंतुकीनें उदरपूर्ति चालविली व शेवटीं **सारागोसा** एथें आलों. ह्या ठिकाणीं मी कित्येक भटक भैरवांत शिरलों. हे सोबती चांगल्या चैनीनें राहात असत. आंधळ्याचें सोंग कसें घ्यावें, लंगडशाईचा बाहाणा कसा करावा, दोनही पायांला जखमा झाल्यासारखें करून

कसें दाखवावें, व धार्मिक आणि सदय मनुष्याला कसें ठकवावें, इत्यादि गोष्टींचें शिक्षण त्यांनीं मला दिलें. प्रातःकाळ झाला कीं नाटकपात्रांप्रमाणें कोणीकोणी कसकसलीं सोंगें घ्यावीं, त्या बद्दल निश्चय करून नाटकाची मांडणावळ पक्की करावी व रंगभूमीवर यावें; संध्याकाळ झाला, ह्मणजे पडदा पडला. मग रात्रीच्या वेळीं भोळसर लोकांस फसवून आणलेल्या साहित्यानें आमची चंगळ उडे. तथापि त्या भिकाऱ्यांच्या सोबतीनें कंटाळून शेवटीं एकाद्या संभावित मंडळांत शिरावें अशी इच्छा मला झाली, आणि एका लफंग्या चौकडींत शिरलों. एथें मी बरींच गारुडें शिकलों; पण शेवटीं न्यायरूप शरीराच्या एका अवयवाशीं आमची कटकट झाल्यामुळें **सारागोसा** शहरांत टिकाव काढणें आह्मांला कठीण जाऊं लागलें: नाहींपेक्षां त्याच बिचाऱ्या अवयवानें हाकालपर्यंत आह्मांला चांगला आश्रय दिला होता.. आह्मांतून प्रत्येकानें आपआपला रस्ता पाहिला, व जवऱ्याला तुरी दिल्या. माझी अवस्था काय झाली, असें विचाराल तर, राजाच्या हमरस्त्यावर सूर्योदयापासून सूर्यास्ता पर्यंत खडतर नोकरी बजावणाऱ्या एका शूर आणि वहिवाटलेल्या पळटणांत मी आपलें नांव लिहून दिलें. एथें मला इतकें सुख वाटूं लागलें कीं, मला कोणत्याच ढोंगासोंगाची गरज लागली नाहीं, यासाठीं गृहस्थहो, माझ्या सग्या सोहिऱ्यानीं मला चांगल्या रीतीनें वागविलें नाहीं. ह्यांत त्यांचे मी फार आभार मानतों, कारण जर त्यांनीं

थोडक्याशा ममतेनें मला वागविलें असतें, तर गव्हार खाटकी होऊन राहिलों असतों; व मला तुमच्या दुयम कप्तानाचा प्रतिष्ठित हुद्दा कोठून मिळाला असता ?

असी ही दुयम कप्तानाची गोष्ट संपतांच, तो व मुख्यकप्तान ह्यांच्यामध्यें एक हेतकरूसा तरुण पुंडपाळ आपली पाळी केव्हां येते, ती पाहण्याकरितां आ उघडून बसला होता, त्यानें आपल्या चरित्रास आरंभ केला ;— 'गृहस्थहो, आतां ज्या दोन गोष्टी आपण ऐकिल्या त्यांहून माझी गोष्ट फार गुंतागुंतीची व चमत्कारिक आहे. सिविलीच्या शेजारीं राहाणाऱ्या एका गांवढळ बायकोनें मला जन्म दिलें. माझ्या आयुर्मानापैकीं बावीस दिवस निघून गेल्यानंतर माझ्या आईला एका श्रीमान गृहस्थाच्या मुलाचें दाईपण सांगून आलें. माझी आई अजून पूर्ववयांतच व सुंदरबांध्याची होती; तिला दूधही विपुळ होतें. थानवा बाळ कुलीनरक्ताचा व एकुलता एकच होता. माझ्या आईने मनापासून त्याचें दाईपण पत्करलें आणि ती त्या बाळाला आणण्यासाठीं गेली. आईबापानींही आपलें एकुलतें एक मूल हिच्या स्वाधीन केलें. मुलाला घरीं घेऊन आल्याबरोबर त्याच्या व माझ्या अवयवरचनेंत व रूपांत तिला कांहींसें साम्य आढळलें, त्यावरून कोणत्याही युक्तीनें दोघांही मुलांची अदलाबदल करावी, असा विचार तिला सुचला. त्या श्रीमान व कुलीन वंशजाच्या जागीं माझी स्थापना झाली, तर मागें पुढें ह्या कामाबद्दल आपल्याला चांगली दस्तुरी मिळेल, ह्या आस्थेनेंही तिच्या

विचारास मोठी बळकटी आणिली. माझा बाप नांगऱ्यां-च्याच वर्गांतला, तेव्हां जी नांगऱ्यांची नीति, तीच ह्याचीहि नीति असायाची. अर्थात् माझ्या आईच्या युक्तिवेदास रुकार द्यायाला त्याचें मन बिलकूल मागें पुढें झालें नाहीं. याप्रमाणें उभयतांच्या विचारें लाग-लाच निश्चय ठरल्यावर मग उशीर कसला ! माझ्या ऐवजीं डॉनरुद्रिगोच्या मुलाला गुंडाळून माझ्या नावानें एका दुसऱ्या दाईकडे नेऊन ठेविलें, आणि माझी आई आपल्याच मुलाला त्या मुलाच्या नावानें थान पाजूं लागली.

उपनत अंगस्वभाव व रक्तगुण ह्यांबद्दल लांबच्यालांब व्याख्यानें देऊन लोक जो मोठा बाऊ करून दाखवि-तात, तो खरा आहे,असें माझ्या गोष्टीवरून तुमच्या लक्षांत आल्यावांचून राहाणार नाहीं. माझ्या आईच्या नजरबंदी गारुडानें त्या मुलाच्या आईबापांला लागलीच मोहनी पडली. ह्या कृत्याबद्दल त्यांला काडीमात्र संशय आला नाहीं.सात वर्षेपर्यंत त्यानीं मला हातांवर नाचविलें. त्यांच्या मनांत मला चौदा विद्यांत व चौसष्ठ कलांतही निपुण करावें, असें होतें, ह्मणून त्यानीं मजकरितां सर्व प्रकारचे शिक्षक ठेविले; पण मला शिक्षकांनीं दिलेल्या पाठांची रुचि मुळींच लागत नसे; व त्यांतही विज्ञानशा-स्त्राबराबर कपाळकूट करण्याचा मला मनापासून तिर-स्कार असे. कोणत्याही वेळीं पाहिलें तरी, माझा खेळ काय तो चाकरलोक व मोतद्दार ह्यांबराबर असे. स्वयं-पाकघराची तर मी मूर्तिमंत वास्तुदेवताच ! खेळणें

बागडणें इतक्यांवरच माझ्या मनोविकारांची धांव थांबली नाहीं. सतरा वर्षांचा होण्यापूर्वी मला दारूबाजीची चट लागली; व घरांतील दासीशीं मी धिंगाणा घालूं लागलों. मोदीखान्याकडील एक पोरगी माझें अत्यंत प्रीतिपात्र होतें; कारण माझ्या डोळ्यांनीं ती मला खूप सुरतपाक दिसे. ती एक फोपसी डुकरीच होती. तिची भोळसट भावना व नरम निष्ठा हीं माझ्या मनाजोगतीं पडलीं. कांहींच पगदस्ती न ठेवितां ह्या पोरीबराबर मी जेवूं खाऊं लागलों. एकादिवशीं डॉनरुद्रिगोनें मला व तिला एका ताटांत जेवतांना पाहिलें; त्यासरशी त्यानें उलटी सुलटी माझी नीट पूजा उतरली, व भिकारचिन्हाबद्दल मला पुष्कळ ठोमणे मारले. नंतर त्या पोरगीला घरांत राहूं दिलें तर, मी बिघडून जाईन असें वाटून त्यानें लागलेंच तिला घराबाहेर हाकून लाविलें.

माझ्या आराध्य देवतेला घराबाहेर काढून लाविलें, तेणेंकरून मला अतिशय त्वेष आला; व जीव गेला तरी बेहेत्तर, पण तिला कदापि सोडणार नाहीं, असा मी दृढ निश्चय केला. मी डॉनरुद्रिगोच्या बायकोचे कांहीं दागिने चोरले आणि तिच्याच धोबिणीकडून कांहीं कपडे उपटून त्या पोरीला घेऊन चालता झालों. डंका वाजण्याला कसलीच आडकाठी राहूं नये म्हणून मी हें शूरत्वाचें कृत्य भर दिवसा ढवळ्या केलें. पण इतक्यांतच संपलें असें समजूं नका. मी तिला तिच्या सग्यां सोयऱ्यांकडे नेलें व त्यांच्या संमतानें तिशीं लग्न लाविलें. डॉनरुद्रिगोची कुळक केल्या

एकदा मोडीन असें मला झालें होतें, ह्मणून ह्या सर्व कृत्यांत कोणत्याच तऱ्हेनें लपी छपी न ठेवितां राजरोस मोठ्या आवेशानें वागलों. माझें लग्न होऊन नुकतें तीन महिने झाले होते, इतक्यांत **डॉनरुद्रिगो**च्या मृत्यूची खबर मला पोंचली. मी एका क्षणाचाही विलंब लाविला नाहीं; डोळ्याचें पातें हालण्यापूर्वी **सिविलीस** आलों, आणि वारसकीचा दावा सांगून त्याच्या जिनगीची विल्हेवाट लावावी, असा इरादा धरला; पण माझ्या दैवानें उलट खाल्ली. माझी खरी आई मरण पावली आणि मरणाच्या पूर्वी पापभीतीनें तिनें आपलें सर्व कृत्य पश्चात्तापपूर्वक कितीएक चांगल्या चांगल्या साक्षीदारां देखत एका धर्मोपदेशका समोर उघड केलें. इतकें होतांच **डॉनरुद्रिगोचा** मुलगा माझी,- अथवा खरें पुसाल तर,आपली जागा बळकावून बसला. माझ्या नाचक्कीनें लोकांचें मन त्याजकडे अधिक वळलें व तो लोकांला अधिक प्रिय झाला. याप्रमाणें सर्व तुताऱ्या त्याच्या हातीं गेल्यामुळें मी निराश झालों, आणि लग्नाचीच बायको काय अधिक करणार? असा निश्चय करून जो तेथून निसटलों, तो एका फांकड्या शूर व साहसी मंडळींत शिरलों व त्यांशीं भागीनें व्यापार चालविला.

ह्याप्रमाणें त्या तरुण भामट्यानें आपली गोष्ट संपवितांच चौथ्यानें आपल्या गोष्टीला आरंभ केला:—
'**बर्गास** शहरांतील एका व्यापाऱ्याचा मी पुत्र होय. लहान असतां मला बुद्धीहून धर्म अधिक आवडे,

त्यामुळें मी सर्व एकीकडे ठेवून अगोदर धर्मावर श्रद्धा ठेविली. कांहीं वर्षें पर्यंत मोठ्या निष्ठेनें वागलों, पण शेवटीं त्या निष्ठेचा अतिशय होऊन चुकला, व दुसऱ्या कसल्याच गुणांचें बंधन कीं जेणेंकरून मला मर्यादाउल्लंघन करतां आलें नसतें, त्याचें वारेंही नसल्यामुळें कित्येक अवांतर प्रकारांनीं मी इतका भडकून गेलों कीं, प्रथमतः '**स्वधर्मनिष्ठ** होतों, तो शेवटीं **स्वधर्मभ्रष्ट** झालों.' सारांश आठांही चोरांनीं आपआपल्या गोष्टी एका मागून एक सांगितल्या. मी जेव्हां त्या सगळ्या गोष्टी ऐकल्या, तेव्हां खरोखर दैवाच्या गहनगतीनें ह्यांची एक जूट झाली आहे, असें मला वाटलें. हें आटोपल्यावर दुसऱ्या दिवशीं लढाईचे मोर्चे कोठकोठें कसे कसे बसवावे व कोणी कोणी कोणत्या कोणत्या दिशेनें हल्ले करावे, इत्यादि व्यूह रचनेबद्दल मतवति नभवति झाली, आणि अमुक एक रचना सर्वानुमतें पसंत पडल्यावर सर्व जण उठून निजायाला गेले. मी पेटलेली मेणबत्ती हातांत धरून **रोलिंदो** बरोबर त्याच्या खोलींत गेलों, आणि त्याणें काढून ठेवलेले कपडे लत्ते जिकडच्या तिकडे ठेवायाला लागलों; इतक्यांत तो मला ह्मणाला:– **कसें काय जिल्ब्लास?** आह्मी कसें रहातों हें आतां तुला माहीत झालें ना? आह्मी सर्वदा आनंदांत असतों; मत्सर व अदावत ह्यांचा एथें मुळींच पायरिघाव नाहीं; आह्मी परस्पर अगदींच भेद ठेवीत नाहीं, पण समानपंथी जोग्यांसारखे एकामेकांच्या मानेवर मान घालून रहातों. माझ्या चांगल्या मुला,

तूंही ह्या ठिकाणीं आपला काळ आनंदांत घालविशील, ह्यांत संशय नाहीं; कारण वाटमाऱ्या गृहस्थांशीं आपल्या हाडांचा कस दाखवावा, असी मूर्ख इच्छा तुला होईल, असें मला वाटत नाहीं. दुसऱ्या पुष्कळ संभावित धंद्यांपासून आमचा धंदा कोणत्या तरी प्रकारानें भिन्न आहे, असें तुला वाटतें काय? माझ्या मित्रा, तूं पक्कें ध्यानांत ठेव कीं, स्वतःच्या पेटींत एकच हात, पण शेजाऱ्यांच्या पेटींत दोन्ही हात शिरण्याची स्वाभाविक इच्छा सर्व मनुष्यमात्रास असते. मानवी प्राण्यांचीं मूल सूत्रें जेथून तेथून सारखींच असतात; भेद काय तो ज्या प्रकारांनीं तीं प्रचारांत आणावीं, त्या प्रकारांत असतो. उदाहरणार्थ;— सार्वभौमविजयी राजा आपल्या आसपासच्या राजांचे मुलूक बळकावतो. छानछोकी मनुष्य कर्ज काढतात पण फेड करीत नाहींत. पेढीवाले, सराफ, दलाल, कारकून आणि सर्व प्रकारचे एक ठोक किंवा किरकोळ व्यापारी आपल्या अंतरसाक्षित्वास एकीकडे ठेवून आपल्या गरजा हव्या तशा मारून नेतात. कायदेबाज गळग्रहांची तर गोष्टच सांगणें नलगे; कारण सर्व ग्रहांस ते आपल्या उदरस्थ कसें आणितात, हें आम्हां सर्वांला माहीत आहे; तथापि ते आम्हा इतके निर्दय नाहींत, ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे; पण लुटीच्या लोभानें एखाद्या निरपराधी मनुष्याचाही प्राण घेणें हा जसा आमचा धंदा, तसाच सचकार व इनाम ह्यांच्या लोभानें अपराधी मनुष्यांस बचावणें हा त्यांचा धंदा आहे.

भाग. ६

निळूळ्ळास पळून जाण्याचा इलाज करितो.

आपल्या आयुष्यक्रमाबद्दल असी क्षमायाचना केल्या नंतर तो चोरांचा नायक निजायाला गेला. मी आपला जेवणघरांत जाऊन आपल्या उद्योगास लागलो; मेजें साफ केलीं, खरकटीं काढलीं, व हांडीं भांडीं जिकडच्या तिकडे ठेविलीं. नंतर मी स्वयंपाकघरात गेलो, तों दुमिंगो (एक म्हातारा शिद्दी) आणि लिओनार्दा सुग्रग माझी वाट पाहत बसलीं होतीं. आह्मीं तिघेही जेवायाला बसलों. माझ्यानें एक ग्रास सुद्धां खावला नाहीं. ह्या अज्ञातवासाच्या खंतीनें माझ्या मनापेक्षां माझा चेहरा अधिक उतरला होता, त्याकडे पाहून लिओनार्दा व दुमिंगा,—जोडी पण काय विचारतां! जणूं काय ब्रह्मदेवानें माझें सांवनच करण्यासाठीं निर्माण केली होती!— हीं उभयतांही माझ्या जिवाला धीर देऊं लागलीं. ती ह्मणाली, माझ्या लाडक्या मुला, तू असा खिन्न कां दिसतोस? ह्मटलें तर तूं आपल्या चांगल्या नशीबाकरितां परमेश्वराचे आभार मानावे. अजून तूं कोंवळ्या बुद्धीचा लहान मुलगा आहेस; ह्या जगांत तूं दुसऱ्या कोणाच्याही खराब सोबतींत पडतास तर तुझें आचरण बिघडून जातें; आणि एथें कसें आहे? तुझ्या सदाचरणाचा भरपूर विमा उतरल्या सारखें. हें भाषण ऐकून तो म्हातारा शिद्दी मोठ्या गंभीर मुद्रेनें ह्मणाला कीं,—"लिओनार्दा बाई सांगते तें सर्व खरें

आहे. जग ह्मणजे एक तापत्रयाचें घर आहे. यासाठीं माझ्या गड्या, ह्या आपद्ग्रस्त आयुष्यांतील संकटें, धोके, व यातना ह्यांच्या दुःखांतून तूं इतक्या लौकर मुक्त झालास हें मोठें भाग्य समज."

ही चावट चरपटपंजरी मी शांतपणें सहन केली, कारण राग आणून मला कांहींच फायदा झाला नसता. शेवटीं दुर्मिगोची कोथळी तोंडोतोंड भरल्यावर मस्तकास कैफ चढल्यासारखें होऊन तो डुलक्या खात खात तबेल्यांत जाऊन पडला. लिओनार्दानें हातांत दिवा घेऊन मला एक तळघर दाखविलें. ह्या पळटणीपैकीं जो कोणी स्वाभाविक मृत्यूनें मरे, त्याला शेवटली साडेतीन हात जागा हें तळघर आपल्या पोटांत देई. येतां येतां कशावरसा अडखळल्यासारखा होऊन मी पडण्याच्या बेतांत आलों; माझ्या मतें मी एकाद्या थडग्यासच अडखळलों! पण तें थडगें नव्हतें; बिछान्याची वळकटी होती! एथें आल्यावर लिओनार्दा ह्मणाली; बाबा, ही तुझी खोली. तुझ्या कामावर पूर्वी जो मुलगा होता, तो जीवंत असे पर्यंत येथेंच निजे, व अजूनही तो येथेंच पडला आहे. भरज्वानींत असतांच त्याला आपल्या आयुष्याचा भार सहन झाला नाहीं. त्यासारखा तूंही मूर्ख होऊं नको. ह्याप्रमाणें मला तत्वबोध करून ती, माझ्या सोबतीस दिवा ठेवून स्वयंपाकघरांत निघून गेली. मी त्या भिकार वळकटीवर जाऊन पडलों. निजण्यासाठीं नव्हे, अधिककरून मेंदू खाजवण्यासाठीं मला तसें पडावें लागलें. मी ह्मणालों:—हे

जगत्पालका परमेश्वरा, मी किती बरें दुर्दैवी! असा दुसरा कोणी तरी दुर्दैवी आहे काय? आपल्या प्रकाशानें सर्व सृष्टीला उजळ करणारा जो सूर्य, याचा एकही किरण यापुढें माझ्या दृष्टीस आनंदविणार नाहीं, हें निःसंशय खरेंना? अठरा वर्षांच्या वयांत असतांनाच केवळ जीवंत असून मेल्यासारखाकिरे मी झालों ! नाहीं, इतक्यानेंच माझ्या दुर्दैवाचा शेवट कसला होतो ! रात्रंदिवस ह्या चोरट्या लुटारू लोकांची खस्त काढतां काढतां माझे पंचहीप्राण कंठीं येतील: सर्व दिवसह्या वाटमाऱ्यांच्या सोबतींत जाईल व रात्रीच्या वेळीं ह्या मसणवटींत पडून राहावें लागेल. अशा पुष्कळ विचारांनीं माझा धीर अगदीं खचून गेला आणि मला भळभळ रडें कोसळलें. मला **सालामांका** येथें पाठविण्यासाठीं प्रवृत्त होण्यास माझ्या मामाच्या डोक्यांत कसली कीड शिरली नकळे ! **केकाबिलास** एथेंच राहातो, तर खेचरवाल्याच्या चोरीबद्दल ज्या यातना भोगाव्या लागल्या, त्यांची कांहींना कांहीं तरी तोड जोड करायाला मिळती; तेथून पळालों खरा, पण ह्या अक्षय्य धोक्यांत येऊन पडलों. परंतु एकवेळ होऊन चुकलें तें आतां परत कसलें येतें ? झाल्या गोष्टीचा पश्चात्ताप केला तर पुढें सावध होतां येईल ही गोष्ट खरी, पण एथून सुटेन तेव्हां पुढलें पाहीन कीं नाहीं ! तथापि आतां " गतं न शोच्यं " दुःखसमुद्रांत मन गाढावें त्यापेक्षां एथून पळून जाण्याची कांहीं तरी युक्ति शोधण्याकडे त्याचा प्रेरणा करावी हें बरें. काय ! एथून पळून जावणार

नाहीं ? ते हैवान तर सुस्त निजले आहेत ; स्वयंपाकीण व शिद्दी हीं तर केव्हांपासून घोरत पडलीं आहेत. का! ज्या मार्गानें आपण ह्या अधोभुवनांत उतरलो, तो मार्ग ह्या दिव्याच्या योगानें मला शोधून काढतां येणार नाहीं काय ? दरवाज्याशीं जो मोठा सांपळा आहे, तो उचलण्याजोगी शक्ति मला नाहीं हें खरें; तथापि यत्न तर करून पाहूं ! आरंभींच रडतोंडेपणा धरला तर पुढे घोड्यावर बसून तरवार मारतां येणार नाहीं. कोणत्याही गोष्टीला हिंमत पाहिजे. प्रसंग पडला म्हणजे युक्ति सुचते, व स्फुरणही भरतें, स्फुरणाच्या योगानें अंगांत नूतन शक्ति येते आणि सिद्धि पोंचते. त्याप्रमाणेंच मलाही माझ्या युक्तींत जय येण्याचा संभव नाहीं असें कोणी म्हणावें ?

ह्या दुःसाध्य कृत्यास हात घालण्यापूर्वीं ह्याप्रमाणें माझ्या विचारांची सरणी लागून गेली. मी लागलाच उठलों व हातांत दिवा घेऊन या मसणवटींतून हळूच पाय न वाजवितां बाहेर पडलों. पाय बाहेर काढण्यापूर्वीं जयप्राप्ति व्हावी म्हणून सिद्ध लोकस्थ सर्व भूतास गाऱ्हाणीं वाहिलीं, आणि आसपासच्या पांच कोसांवरील सर्व समंधांची मानता केली. मोठ्या प्रयासानें सर्व गिरकांड्यांतून मी पार पडलों, व शेवटीं तबेल्याच्या दरवाज्यापाशीं आलों. ह्याठिकाणीं जो मार्ग मला पाहिजे होता, तो दृष्टीस पडला. हात पाय लटलटां कांपताहेत, काळजांत धसधसी भरली आहे, व मार्ग शोधून काढला म्हणून थोड्याशा उमेदीनें

हर्षवायु चढला आहे, अशा स्थितीतच हिंय्या धरून पुढें गेलों. पण कटकटा! अर्ध्याच मार्गावर लोखं-डी गजांचा एक दरवाजा मला आढळला. एथें मी माझ्या जन्मस्थ ग्रहांला आणि ह्या दरवाज्याला शिव्यां-ची लाखोली वाहिली. ह्या दरवाज्याला मजबूत कुलूप केलें होतें, व त्याचे गज इतके दाट खेटून भरले होते कीं, आंत बोट सुद्धां जाऊं नये. पहिल्यानें जेव्हां मी आंत आलों, तेव्हां हा जाळीदार दरवाजा उघडा होता ह्मणून माझ्या नजरेंत आला नव्हता; ह्यावेळीं त्यानें माझी गाळण केली, त्यामुळें मी अगदीं मूर्खा-सारखा झालों, आणि अडाण्यासारखा एकदां ते गज हालवून चाचपून पाहावे, दुसऱ्यानें त्याचें कुलूप ठो-कावून पाहावें, व तिसऱ्यानें कांहीं जोर केल्या तर वळेल किंवा नाहीं तें पाहावें, असें करूं लागलों. इतक्यांत ध्यानीं मनींही नसतानां एकाएकीं गरीब बिचाऱ्या माझ्या खवाटाला पांच साहा सोटयांची सलामी झाली. मी असी सुंदर किंकाळी फोडली कीं, ह्या **काके-शस** पर्वताच्या दरीनें तिला लागलाच ताल धरिला. हा सलामी देणारा पुरुष कोण असावा, तें पाहावें ह्मणून मी मागें मान फिरविली, तों तो म्हातारा काळ-बीट शिद्दी एका हातांत एक काळा फाणस व दुस-ऱ्या हातांत एक शिक्षादंड घेऊन उभा राहिलेला माझ्या दृष्टीस पडला. तो ह्मणाला:—“हां, हां, माझ्या गड्या, भला सांपडलास! तूं पळून जाशील काय? नाहीं, नाहीं! माझ्या बुद्धीपुढें तूं आपल्या बुद्धीचा

जोर दाखविशील असें बिलकूल मनांत आणूं नको. मी तुझी सर्व चाऊल ऐकिली. तुला वाटलें कीं, ही जाळी उघडी सांपडेल; असेंच कीं नाहीं? माझ्या मित्रा, तूं आतां पक्कें समज कीं, आजपासून ही जाळी कधींच उघडी राहाणार नाहीं. एथून पळून जाण्याचें काम मोफतचें नव्हे! त्याला फार बुद्धि खर्चावी लागते, ती तुझ्या अंगीं कोठें आहे? आपण काय, आपली प्रज्ञा काय, ह्यांचा विचार न करितां मूर्ख बेटा आकाशास गवसणी घालायाला पाहातो.

हे चाललें आहे, इतक्यांत माझ्या किंकाळीनें दोन तीन चोर जागे झाले; आणि आपणाला पकडण्यासाठीं सरकारचे लोक आले असावे, असें वाटून त्यांनीं आपल्या दुसऱ्या सोबत्यांना उठविलें. एक क्षणही गेला नव्हता, इतक्यांत सर्वजण आपआपल्या सावध-गिरीनें राहिले; तरवारी व दामे घेऊन सिद्ध झाले आणि दुर्मिंगोच्या व माझ्यामध्यें तहाचीं बोलणीं चाललीं आहेत इतक्यांत, सर्व परिवाराचा परिवार आम्ही होतों तेथेंच आला. ह्यांची तरी इतकी धांदल उडाली होती कीं, मी त्यांना बहुधा नग्न स्थितींत पाहिलें असें ह्मटलें तरी चालेल. गलबा कां झाला, हें जेव्हां त्यांना समजलें, तेव्हां त्यांच्या भीतीची निवृत्ति होऊन ते पोट धरधरून हसूं लागले ह्या मंडळींत पहिल्यानें 'धर्मनिष्ठ' असून नंतर 'धर्मनष्ट' झालेला एक चोर होता, हें मी पूर्वींच सांगितलें आहे; हा चोर मला ह्मणाला;—"कां **जिल्ब्लासा**, आमच्या मंडळींत

राहून तुला अजून पुरते सहा तासही झाले नाहींत, तोंच तूं आमच्या सोबतीला कंटाळलास काय? एथून निघून जाण्याचें तूं आपल्या मनांतही आणूं नये हें बरें. जा, आतां निजायाला जा. ह्या खेपेस दुमिंगोनें दिलेल्या शिक्षेनेंच तुला सोडतों; आणि जर करतां दुसऱ्या खेपेस असेंच करतांना तूं सांपडलास, तर जो तुझ्या आंगाचा जिवंतपणींच भाता उतरणार नाहीं, तो गुरूच्यांच पायांला चुकेल! ह्याप्रमाणें मला ताकीद देऊन तो व दुसरे सोबती आपापल्या खोलींत निजायाला गेले. म्हातारा शिद्दी आपल्या सावधगिरीबद्दल शाबासकी घेऊन तबेल्यांत गेला; आणि मी माझ्या मसणवटीचा रस्ता धरला. उरलेली रात्र एथें मी रडून व विलाप करून काढली.

भाग ७.

जिलब्लास, इच्छेप्रमाणें करतां येईना म्हणून शक्तीप्रमाणेंच करतो.

पहिले थोडे दिवस मी झुरणींत घालविले, व केवळ मृत्यूचीच मूर्ति बनलों, पण शेवटीं माझ्या प्रबुद्ध देवतेनें माझ्या कानांत असा मंत्रोपदेश केला कीं, "तूं सर्वदां ढोंग करून आनंदवृत्ति दाखीव;' त्या वेळापासून मी हाच मंत्र जपूं लागलों; मी मोठी खुषी दाखवावी, हसावें व गावें. कधीं कधीं हें करणें माझें मलाच वेडावल्यासारखेंसें वाटे, पण इलाज नव्हता. सारांश

हा मंत्र मला इतका फळास आला कीं, लिओनार्दो व दुमिंगो हीं उभयतांही निखालस फसून गेलीं. पोपटाला आतां पिंजऱ्याची सवई पडली, असें त्यांना वाटूं लागलें. त्या चोरांलाही असेंच वाटलें. सर्व कामांत मी मोठी हुशारी व संतोष दाखवूं लागलों, व कधीं कधीं योग्य संधी पाहून मध्येंच मौजेचीं भाषणें-ही करूं लागलों. माझ्या भाषणांत राग आणण्यासारखें कांहींच नसे व रुचेल कीं नाहीं ह्याचा पूर्वी विचार करून नंतर मी बोले, तेव्हां माझे धनीही ऐकायाला असंतुष्ट नसत. एका संध्याकाळीं मी नकलेचीं भाषणें करीत असतां कप्तान मला ह्मणाला; 'जिल्ब्लास,— आतां तूं आपली खिन्नता सोडून दिली हें बरें केलें. तुझी दिलखुषी व मौजीपणा पाहून मला आनंद होतो. पहिल्याच ओळखीला कित्येक लोक अजाणतेपणाचें सोंग घेतात, पण जसजसी ओळख दृढ व अधिक होत जाते, तसतसे ते आपल्या गुणावर येतात; तूं असा मौजी गडी आहेस हें मला माहीत नव्हते.'

आतां माझी तारीफ ज्याच्या त्याच्या तोंडीं झाली. ते माझी इतकी गोडी बाळगूं लागले, तेव्हां आपली संधी दवडतां नये ह्मणून मी एकादिवशीं त्यांना असें ह्मटलें कीं;—गृहस्थहो, मला आपल्या मनांतील एक गोष्ट सांगण्याविषयीं परवानगी द्या. मी तुमचा पाहुणा झाल्यापासून एका नवीन प्रकाशांत पडलों. मी माझे सगळे रानटी संकल्प विकल्प आतां सोडून दिले, आणि तुमच्या ज्ञानदीपाच्या किरणानें माझा अज्ञानां-

धःकार लयास गेला. मला आतां असें भासतें कीं, तुमची सहचारी होण्यासाठींच ईश्वरानें मला जन्मास घातलें आहे. तुमच्यापैकींच आपणही एक व्हावें असी माझी उत्कट इच्छा आहे, मग चौघांबराबर जें काय माझें होईल तें होवो. भर सभेंत ही सूचना निघाल्यावर "ऐका ऐका!" असा सर्वांनीं ध्वनि काढला.—मला सभासदांत घेतलें, तर मी चांगलें नांव रूप करीन असें सर्वांला वाटलें. नंतर सर्वानुमतें असा ठराव झाला कीं, पहिल्यानें एकाद्या लहानशा खात्यांत मला अनुभवावर ठेवावें, आणि नियमित वेळांत जर मी आपल्या कामगिरींत हुशारी व अफाट छाती दाखविली, तर ह्या प्रजासत्ताक राष्ट्रांत मला मोठ्या जबाबदारीचा हुद्दा द्यावा.

यासाठीं मला माझा प्रत चेहरा दाखवीत जाणें भाग पडून गळासे भरून देण्याच्याच खात्यांत तूर्त हुशारी दाखविल्याशिवाय गत्यंतर नाहींसें झालें. ह्या खात्यांत एक एक दिवस मला एकेका युगाप्रमाणें जाऊं लागला, कारण मला त्यांचा पंक्तिबारदार होण्याची व त्यांच्या समागमें बाहेर जाण्यासाठीं मोकळीक मिळण्याची फारच उत्कंठा लागली होती. दुसरें एका फांसांत गळा घालण्याची हिंमत धरली तर दुसऱ्या फांसांतून तरी तो निघेल, असीही मला उमेद झाली होती; इतकेंच काय तें ह्मणायासारखें माझ्या हातीं होतें. वेळ तर जातां जाईना, ह्मणून कोणत्याही युक्तीनें एकदां दुर्भगोला फसवून पळावें, असा

बंत करून रोज त्या शिद्यावर नजर ठेवूं लागलों; पण ही गोष्ट अशक्य होती, कारण तो सर्वदा सावध राही. प्रत्यक्ष गंधर्वांच्या गायनवाद्यानेंही या पशूच्या चित्तास द्रव आला नसता ! आतां त्याशीं वाजवीहून जास्त शाहाणपणा दाखवावा तर, त्याला संशय जाईल ह्मणून, त्याजबरोबर नेमानेंच वागणें मला भाग पडलें. तो मला जपत असे, त्याअर्थीं जसी एकादी मुरके-खोर बायको बाह्यात्कारीं पतिव्रतेचा डौल आणते, तसा मलाही आणावा लागे. यासाठीं परीक्षेची वेळा येईपर्यंत मी आपली हालचाल तबूक ठेविली आणि ज्याप्रमाणें एकाद्या सरकारीच हुद्याची वाट पाहावी, त्याप्रमाणें वाट पाहात बसलों.

असो, शेवटीं ईश्वरास माझी करुणा आली आणि माझी मनकामना पूर्ण झाली. सहा महिने संपतांच एका दिवशीं दलूपीरोलांदो आपल्या पळटणींतील लोकांस ह्मणाला:-"मित्रहो, जिल्ब्लासाला आतां अबरू द्यावी हे आह्मांला विहित आहे. आमच्या ह्या तरूण उमेदवाराबद्दल माझें मत वाईट नाहीं ; याचा कांहींतरी गौरव करावा हें बरें. तुह्मी जर मला विचाराल तर उद्यां त्याला आमच्या बराबर येऊंद्या. आह्मीं त्याला अब्रूच्या रस्यास लावूं. आपल्या मुख्य नायकाची सूचना त्या चोरांनीं मोठ्या जयजयकाराच्या ध्वनीनें मान्य केली, आणि आपल्या कारभारांत मला घेतल्याचें पहिलेंच चिन्ह, 'आजपासून उष्टीं काढण्या-च्या कामावरून तुझी नेमणूक कमी केली आहे.'

अशा हुकुमानें दाखविलें. ज्या कामावरून लिओनादा बाईस बरतर्फी मिळाली होती, तें तिचें काम तिला परत मिळालें. त्यांनीं माझा पोशाख बदलला, आणि नुकतेंच एका गृहस्थाला लुटून त्याचे कपडे आणिले होते, ते मला चढविले. ह्याप्रमाणें कारभाराचीं वस्त्रें देण्याचा समारंभ आटोपल्यावर आपल्या पहिल्याच मोहिमेवर जाण्याची माझी सर्व तयारी झाली.

भाग ८.

जिलब्लास या चोरांच्या टोळीबरोबर बाहेर जातो व राजरस्त्यावर बाहदुरीचें काम करितो.

सेप्टेंबर महिन्यांत एका रात्रीं बारा वाजून गेल्यावर ह्या भूगर्भस्थ गृहांतून पहिल्यानेंच मीं बाहेर पडलों. एक दामां, दोन पिस्तुलें, एक तलवार आणि एक बर्ची इतक्या आयुधांनीं त्यांहीं मला सज्ज केलें आणि एका कान कळाशीदार फक्कड घोड्यावर बसविलें. ज्या गृहस्थाचा पोशाख माझ्या आंगावर होता, त्या बिचाऱ्याचाच हा घोडा. मी ह्या अंधारगृहांत जमिनींतील किड्यासारखा फार काळ राहिलों होतों, त्यामुळें पहिल्यानें सूर्याचे किरण माझ्या डोळ्यांस दिपवूं लागले, पण हळूहळू त्यांची मला सवई होत चालली.

आम्हीं **पोन्तफरीदाच्या** शिमे जवळ गेलों आणि **लिआन** एथें जाणाऱ्या रस्त्यावरील एका झाडींत छपून राहाण्याचा निश्चय केला. या ठिकाणीं दडून आपल्या

तडाक्यांत एकादें सावज येतें कीं काय तें पाहत बसलों आहों, इतक्यांत कोणी एक आचार्यवर्गांपैकीं गृहस्थ आपल्या लोकांच्या रिवाजाविरुद्ध एका भिकार खेचरावर बसून येतानां आह्मीं टेहेळला. आमचा कप्तान नाक झाडल्यासारखें करून उपरोधिकपणें ह्मणाला कीं;— ‘ वाहवा ! जिलब्लासाला आरंभींच चांगलें गणपतिपूजन घडत आहे. चल, जा आणि त्या गोसाव्याला ताळ्यावर आण. आह्मीं तुला साक्ष आहों;' असें समज.’ सर्व परीक्षकांचें असें मत पडलें कीं, ही कामगिरी केसोकेस माझ्या बुद्धीला योग्य आहे, यासाठीं होईल तेवढा यत्न करून मी. ती बजावावी, ह्मणून सगळेजण मला उपदेश करूं लागले. मी ह्मटलें, ‘ गृहस्थ हो, तुह्मांला कुरकूर करण्याचें कांहींच कारण उरणार नाहीं. ह्या पवित्र बापाची मी लंगोटीसुद्धां उरूं देत नाहीं. ज्या स्थितीनें तो ह्या जगांत आला, त्या स्थितींत त्याला आणतों; मग तुह्मीं त्याच्या खेचराचें पुरतें स्वामित्व ग्रहण करा.’ रोलांदो ह्मणालाः— नाहीं, नाहीं, खेचर कांहीं पोटास घालून वाळगण्यासारखा नाहीं; त्या खटपटींत तूं पडूंच नको; त्या सन्मान्य धर्माचार्याची थैली मिळतेशी पहा; तीच आह्मांला पाहिजे. ह्यानंतर लागलाच मी झाडीच्या बाहेर आलों, आणि त्या देवमाणसावर घसरलों. जातां जातां हातानें घडत असलेल्या पातकाविषयीं परमेश्वराकडे क्षमा मागूं लागलों. माझ्या सोबत्यांकडे एकवेळ पाठ झाली, ती तसीच ठेवावी, असें माझ्या मनांत आलें,

परंतु त्यांतून बहुतेकांचे घोडे माझ्या घोड्याहून चलाख होते, ह्मणून मला पळतानां जर त्यानीं पाहिल असतें, तर लागलाच माझा पाठलाग करून मला पकडलें असतें, अथवा मजवर गोळ्यांची सरबत्ती झाडली असता; या साठीं अशा धोक्यांत घालून घेणें मला आवडलें नाहीं. अर्थात् मी त्या पवित्र बापाशीं ओळख पाडून तुह्मी आपली थैली दाखवा, असें त्याला सांगितलें व पिस्तु-लाची तोटी त्याजकडे धरली. तो मला न्याहाळून पाहूं लागला, आणि अधिकसा भयभीत झाल्याचें चिन्ह न दाखवितां ह्मणाला;— "माझ्या मुला, तूं फार लहान मुलगा आहेस; खराब धंद्यास कोमळ वयापासूनच उमेदवार होण्याचें हें लक्षण होय." मी उत्तर केलें कीं, ज्या अर्थी हा खराब धंदा आहे, त्या अर्थी ह्यापूर्वीच मी तो सुरू करतों तर बरें होतें. ह्या माझ्या बोलण्याचा खरा अर्थ त्या सुमनुष्याला समजला नाहीं. तो ह्मणा-ला, 'काय, बेटा तूं असें कसें ह्मणतोस ? किती तरी अंधपणा हा! तुझी दुःखकारक स्थिति तुझ्या डोळ्यां-समोर आणायाला मला अवकाश दे! मध्येच उता-वळा होऊन मी ह्मटलें कीं, 'गुरुजी, या, या, आतां तुह्मी आपलें पुराण एकीकडे गुंडाळून ठेवा, हमर-स्त्यावर तुमचें कीर्तन ऐकावें हा माझा धंदा नव्हे. पैसा असला तर माझा तट्टू चालतो. तो आश्चर्यानें ह्मण-तो;— 'पैसा! आमच्यासारखे लोक प्रवासांत आपल्या बरोबर असला कचराकुचरा बाळगतात, असें जर तुला वाटत असेल, तर स्पानिश् लोकांच्या धार्मिक-

नगाची तुला पुरती माहितीच नाहीं, असें झटलें पाहिजे. तुझा मिथ्याभास मला काढून टाकूंदे. जेथें जेथें आह्मी जातों, तेथें तेथें आमची उस्तवारी चांगली राहते. आणि आह्मीं आमचें खाणें पिणें व रहाण्याची जागा ह्यांबद्दल ईश्वरप्रार्थनारूप द्रव्य देतों. सारांश प्रवासांत आह्मी आपल्याजवळ द्रव्य बाळगीत नसतों, पण परमेश्वरावर हुंड्या चालवितों.' मीं उत्तर केलें कीं;— 'तें सर्व खरें आहे; तथापि आपल्या हुंड्या कदाचित् अमान्य होतील, ह्या भीतीस्तव तुह्मीं तूर्तच्या गरजे पुरता पुरवठा जवळ बाळगण्यासाठीं खबरदारी घेतां. आतां व्यर्थ पाल्हाळ लावण्याची जरूरी नाहीं, मला लवकर आटोपून जाऊंद्या. माझ्या रानांतील सोबत्यांस तातड झाली आहे; यासाठीं पैसा, नाहीं तर जीव.' हे शब्द मी मोठ्या निर्धारानें उच्चारले, त्याबरावर लक्षण कांहीं बरें दिसत नाहीं, असें त्या गोसाव्याला वाटलें. 'आतां ज्या अर्थी जीवावरच येऊन ठेपलें, त्या अर्थीं तुझी इच्छा पूर्ण झाली पाहिजे; शब्द आणि तडाका हेंच काय तें तुमचें साहित्य-शास्त्र; असें ह्मणून त्यानें आपल्या झग्यांतून चामड्याची एक लांब पिशवी काढली व जमिनीवर फेंकून दिली. नंतर मी त्याला सुखेनैव लवकर निघून जाण्यास सांगितलें. त्यानें माझ्या रामरामीचीही वाट पाहिली नाहीं, पण एकदम खेचराला टाचा दिल्या. हा खेचर माझ्या मामाच्याच खेचराचा सख्खा भाऊ असें मला पहिल्यानें वाटलें होतें, पण माझें अनुमान

खोटें झालें: तो चांगल्या चौकावर उडत गेला. तो जीव घेऊन पळूं लागला, तसा मी माझ्या घोड्यावरून उतरलों. पिशवी कांहीं हलकीशी लागली नाहीं. मी पुन: माझ्या घोड्यावर स्वार झालों, आणि माघारें रानांत गेलों; याठिकाणीं माझे कुशाग्रदृष्टी सोबती मला ताजीम देण्यासाठीं टपत बसले होते. मी रिकिबींतूनही पाय बाहेर काढले नव्हते, इतक्यांत मोठ्या उत्कंठेनें सामोरे येऊन त्यानीं मशीं हातसलामी केली. गेलांदो ह्मणाला,—"शाबास! धैर्यशाली जिल्ब्लासा, शाबास! तूं अद्भुत शौर्य दाखविलें. तूं काय काय करीत होतास, त्याकडे मी एकसारखा टक लावून पाहात होतों; आणि तुझी मुखचर्याही मी नीट पाहिली. कांहीं काळानें तूं चांगला हुशार व पट्टीचा वाटमाऱ्या बनशील, असें भविष्य करण्यास मला कोणतीच अडचण वाटत नाहीं. दुयम कप्तान व वरकड चोर ह्यांनींही आपल्या मुख्य कप्तानाच्या भविष्यकथनास माना डोलवल्या आणि तें तंतोतंत खरें होईल, असें ह्मणून माझी बोळवणी केली. ह्याप्रमाणें त्यांनीं माझ्या बुद्धीच्या भावी परिणामाची उत्कृष्ट कल्पना केली, ह्मणून मी त्यांचे आभार मानिले व त्यांनीं जें मर्म जाणलें, तें खरें करण्याबद्दल जेवढें माझ्या हातून होईल तेवढें करण्यास मी बिलकूल कसर करणार नाहीं, असें अभिवचन दिलें.

त्यानीं माझी जी इतकी स्तुति केली, ती माझ्या योग्यतेकडे लागत नाहीं, पण तो त्यांच्या सालसाईचा

गुण होय. नंतर मी जी लूट आणली होती, ती तपासावी, असें त्यांच्या मनांत आलें, ते ह्मणाले;—त्या मासाळ्याच्या पिशवींत काय आहे तें पाहूं. हे सुमनुष्य प्रवासांत आपले मांसाची चांगल्या प्रकारें जतन ठेवितात, यासाठीं ही पिशवी बरीच पुष्ट व टवटवीत असली पाहिजे. कप्तानानें ती पिशवी उघडली व आंतील जिनसा बाहेर काढल्या, तों दोन तीन मुठी बारीक सारीक चिल्लर तांब्याचा खुर्दा, एकादा दुसरा पितळीचा गळताईत व थोडकेसे कपड्याचे चांद इतकें सांपडलें. ही एका नवीनच प्रकारची लूट पाहून सर्व चोरांना अमर्याद हंसें कोसळलें. दुयम कप्तान ह्मणाला;—"जिल्ल्लासाचें देव बरें करो! आम्हीं त्याचे फार आभारी आहों. त्याच्या पहिल्याच मोहिमेला आमच्या भाईबंदीस शुभशकुनकारक असी ही लूट सांपडली." ह्याप्रमाणें थट्टे मागून थट्टा चालूं लागल्या. त्या काफर चोरांला हंसून बागडून मौज करण्याला हा एक विषयच सांपडला; सर्वांत एक चोर, जो देऊळ सोडून आमच्या पाताळवासी मठांत राहायाला आला होता, त्या चोरानें तर थट्टेची कमालच करून सोडली. त्यानीं ज्या सहस्रावधि चावटागिऱ्या केल्या, त्यांत त्यांच्या चप्पूपणाची पुरताई व नीतिभ्रष्टपणा हीं एकदम दिसून आलीं. त्यांनीं तर केवळ माकडांप्रमाणें दंतप्रदर्शनच आरंभिलें; एक मी काय तो वगळलेला. त्यांच्या चेष्टेस मी विषय झालों, पण माझ्या चेष्टेस कोणताच विषय नव्हता, त्यामुळें माझीं

गारुडें अगदींच गांवळलीं. तेव्हां मालीम ह्मणाला, 'जिल्ब्लासा, मी तुला मैत्रीच्या नात्यानें एक बुद्धिवाद सांगतों, त्यावर विश्वास ठेव; दुसऱ्या वेळेस तूं आपलें बुद्धिकौशल्य दाखवायाला पुढें पुढें सरूं नको. एकाला एक वस्ताद असतोच; अफाट समुद्रात पोहून पार पडणारा मनुष्यही प्रसंगवशात् गुडघाभर पाण्यांत पोहतानांच गचकळून मरतो; सर्प दुसऱ्याला दंश करतो पण त्यालाही चावणारें मुंगूस असतें; यास्तव आमची बरोबरी करण्यासाठीं तुला आमच्या सोबतींत कांहीं काळ घालविला पाहिजे.'

भाग ९.

एक अति बिकट प्रसंग.

दिवस बराच निघून जाई तों आह्मी त्या रानांत रेंगळत राहिलों, पण त्या गोसाव्याची जकात भरणारा एकही वाटसरू आह्मांला सांपडला नाहीं. शेवटीं मजकडून मिळालेल्या विनोदविषयाची पुंजीच आजच्या दिवसाला बस आहे असें, समजून आह्मी घराच्या रस्त्याकडे वळणार होतों, इतक्यांत घरघर घरघर असा चाकांचा ध्वनि आमच्या कानीं पडला, त्यावरून मोठ्या रस्त्याकडे पाहूं लागलों, तों चार खेचरांचा एक रथ जातांना आमच्या दृष्टीस पडला. खेचर भरधांव चालले होते व रथसंरक्षक तीन हत्यारबंद स्वार पिछाडीस होते. रोलांदोनें आपल्या स्वारांस थांबण्या-

ची वर्दी दिली आणि सभा भरून सर्वानुमतें शत्रूंवर चाल करून जाण्याचा निश्चय ठरविला. आह्मी रणवीरांसारखे एका रांगेनें उभे राहिलों, आणि त्या काफर्‍यांशीं सामना करायाला घोडे पिटाळले. रानांत, असतांना जी इतकी माझी तारीफ झाली होती. तिच्या योगानें मला यत्किंचित्‌ही वीरश्री आली नाहीं, माझ्या आंगांत पाझरत्या पाझरत्या हिंवांचा अवसर भरत चालला, नाड्या शिथिल होऊं लागल्या आणि दांतखिळी वाजूं लागली. हा दुःशकुन होत आहे, असें मला वाटलें. लढाईच्या आघाडीलाच मी होतों, असें ह्मटलें तरी चालेल. कप्तान व त्याचा दुयम ह्यानीं आपणा उभयतांही मध्यें मला खिळवून सोडलें होतें; वारांच्या सरबत्तीला छाती कसी द्यावी, हें म्या झटकन शिकावें, ह्मणूनच त्यांहीं मला तें हुद्याचें स्थान दिलें होतें तर नकळे. माझ्या धैर्याला ओहोट लागला आहे, असें रोलांदोला वाटून तो मजकडे तिरव्या दृष्टीनें पाहून ह्मणाला; जिल्ब्लासा, इकडे पहा ! खबरदार रहा ! मीं तुला एकच सांगतों कीं, जर तूं क्रियानष्टासारखा वागलास, तर गोळ्या घालून तुझा मेंदूच बाहेर काढीन. हे त्याचे निकराचे शब्द माझ्या प्रश्नोत्तरावलीसारखे माझ्या ध्यानांत ठसले, आणि आतां हयगई करण्याची वेळ राहिली नाहीं, असें वाटून मला आपल्या भयभीत मुद्रेवर चेपण घालावें लागलें. मुकाट्यानें ईश्वरावर भरिभार ठेवून राहावें ह्याहून दुसरा कसलाच विचार राहिला नाहीं.

हें सर्व होत आहे इतक्यांत, त्या घोडेस्वारांसहित तो रथ आमच्या जवळ आला. आह्मीं कोणत्या प्रतीचे गृहस्थ आहों हें त्यानीं जाणलें; आणि आमच्या ब्रिरु-दावरून आमच्या धंद्याची कल्पना करून ते मारगि-रीच्या टप्यांत उभे ठाकले. आह्मांसारखींच त्यांकडे दामे व पिस्तुलें इत्यादि हत्यारें होतीं. आह्मांला झपा-ट्यानें दाद देण्याची तयारी त्या लोकांत चालली आहे, तों एक सुंदर देखणा व भरजरी पोशाख घ्यालेला पुरूष रथांतून बाहेर पडला, आणि एका को-तवाल घोड्यावर बसून आपल्या लोकांच्या आघाडीस आला. आह्मी नऊ व ते चौघे, (गाडीवान आपल्याच जागीं बसला होता) असे जरी होते, तरी ते अशा कांहीं निर्धारानें आह्मांवर चालून आले कीं, माझें भय दुणावत चाललें. तथापि प्रत्येक सांध्यांतून कांपत अस-तांही बार झाडण्याच्या तयारींत असलें पाहिजे; हें मी विसरलों नाहीं. पण खरें खुरेंच विचाराल तर, माझे डोळे मिचकावल्या सारखे होऊन माझा बार भलतीकडेच गेला; त्यामुळें परलोकीं मनुष्यहत्येच्या पातकाचा जबाब देण्याच्या दगदगींतून मी मुक्त झालों. लढाईचा इत्थंभूत इतिहास माझ्यानें तुह्मांला देववत नाहीं; कारण जरी मी रणभूमीवर हजर होतों, तरी तेथें काय काय वर्तलें, तें माझ्या डोळ्यांस दिसलें नाहीं. भयानें जसा माझा गात्रभंग झाला होता, तसाच दोहीं फौजांत चाललेल्या रणकंदनावर माझ्या दृष्टीसमोर पडदा पडला होता. मला इतकेंच काय

नें आठवतें कीं, 'फत्ते ! फत्ते !' अशा शब्दांनीं माझे सोबती शंखध्वनि करीत होते; जसें काय त्यांचे फुप्फुस चामड्याचेच बनविले होते ! ह्या जयघोषाच्या योगानें ज्या भीतिमुळें माझीं गात्रें आवळून गेलीं होतीं, ती भीति निघून गेली, आणि माझ्या नेत्र-देवतेनें मला रणभूमीवर मरून पडलेले चार घोडेस्वार दाखविले. आमच्या बाजूकडील एकच मनुष्य मेला. हा कोण ह्मणून विचाराल तर, जो पहिल्यानें धर्मनिष्ठ असून नंतर धर्मनष्ट झाला होता, व त्या बिचाऱ्या गोसाव्याच्या पवित्र ताइतांची व चांदांची कुचाळी करीत होता, तो 'कुऱ्हाडीचा दांडा' ! ह्यानें आपल्या दुष्कृत्यांचा दंड ह्या ठिकाणीं भरला ! दुय्यम कप्ताना-च्या हातास थोडीसी जखम झाली; पण गोळी नुसत्या चामडीलाच चाटून निसटली.

रोलांदो सगळ्यांच्या पूर्वी रथाच्या दाराशीं आला. आंत सुमारें चोवीस पंचवीस वर्षांच्या वयाची एक बाय-को बसली होती. ती जरी अशा विपत्तींत होती, तरी रोलांदोला ती देवरंभेसारखी दिसूं लागली. लढाईच्या वेळीं तिला जी मूर्छा आली होती, ती अजूनही तसीच होती. रोलांदो तिचें सौंदर्य पहात लुब्धमुद्रेनें तटस्थ उभा असतां, आह्मी लढाईंत काबीज केलेल्या लुटीची विल्हेवाट करण्याकडे गर्क झालों होतों. आमच्या गोळीबारांच्या आवाजास बुजून शत्रूंचे घोडे जिकडे तिकडे पळाले होते, त्यांना शोधून आणण्याच्या कामास आह्मीं पहिल्यानें हात घातला. जरी गाडीवान

आपला जीव बचावण्यासाठीं पळाला होता, तरी रथाच्या खेचरांनीं आपला एक केसही हालवला नाहीं. आह्मीं घोड्यांवरून खालीं उतरलों, आणि त्या खेचरांवरील सरंजाम उतरून गाडीच्या आघाडीपिछाडीस कांहीं संदुका बांधल्या होत्या, त्या सोडून त्यांवर लादल्या. ही व्यवस्था झाल्यावर कप्तानानें त्या तसल्याच मूर्छित बायकोला एका उत्तम घोडेस्वाराच्या समोर टाकलें व आह्मीं ते घोडे व खेचर घेऊन कूच केला. तीं प्रेतें तसींच रस्त्याच्या बाजूंवर पडलीं होतीं.

भाग १०.

त्या बायकोशीं त्या चोरांची वागणूक. जिल्ब्लासानें एक मोठी मसलत योजिली, तिजबद्दल वृत्तांत.

सुमारें रात्रीच्या आठांचा अमल झाला होता, तेव्हां आम्हीं आमच्या भूगर्भस्थ हवेलींत येऊन पोंचलों. प्रथमत: तबेल्यांत जाऊन आमच्या घोड्यांस पागेस लावलें. आमच्या आम्हांलाच मोतदार व्हावें लागलें, कारण तो म्हातारा शिद्दी तीन दिवसांपासून आजारी पडला होता. रक्तदोष व संधिगत वायु यांहींकरून तो अगदींच परस्वाधीन झाला होता; एक जीभ काय ती त्याच्या स्वाधीन होती, ती उपयोगांत आणून तो सहस्रावधि आणा शपथा व शाप वाहात पडला होता. त्याला तसाच बरळत सोडून आम्ही त्या बायकोची

बरदास्त राखण्यासाठीं स्वयंपाकघरांत गेलों. आमच्या बरदास्तीला इतकें कांहीं यश आलें कीं, थोडक्याच वेळानें ती आपल्या मूर्च्छेपासून सावध झाली. परंतु देहभानावर येतांच आपण केवळ पराव्यांच्या गोटांत सांपडलें गेलें, असें जेव्हां तिनें पाहिलें, तेव्हां आपल्या दुर्गतीची कल्पना करून ती अगदीं भिऊन गेली. दुःख व निराशा यांहींकरून अत्यंत विव्हळ होत्साती तिनें जसें काय, 'हे दीनदयाळा परमेश्वरा, आतां माझे जे छळ होतील, त्यांतून मला पार पाड,' असें ह्मणून आपले डोळे आकाशाकडे लावले. नंतर एक-दम तिच्या अंतःकरणांत ह्या अति भयंकर विचारांचा पूर्ण सांठा होऊन ती परत मूर्च्छित झाली आणि तिचे डोळे झांकले. त्या चोरांना आपला भक्ष्य यमराजा हिसकावून घेतो असें वाटूं लागलें. यासाठीं आपल्या शुश्रूषोपचारांनीं तिला पीडा देण्यापेक्षां निवांत पडलेली राहूं द्यावी हें बरें, व असें केलें तर कदाचित् आपला भक्ष्य राहिला तर राहील असें वाटून कप्तानानें तिला लिओनार्देच्या बिछान्यावर निजवली, आणि सहज-गत्या जें होईल तें होऊं दिलें.

नंतर आह्मीं माजघरांत गेलों. एथें जो एक चोर वैद्यकीही शिकला होता, त्यानें दुयम कप्तानाच्या हातास लागलेली जखम पाहून सवरून तिजवर मलम-पट्टी बसविली. हें वैद्यकीचें काम आटोपल्यावर मुसाफ-रकी तपासण्यास सुरुवात झाली. कित्येक संदुकांत कलाबतूचे व सणाचे कपडे होते, कित्येकांत नाना-

प्रकारचे पोशाखी कपडे, आणि एकींत नाण्याच्या कांहीं थैल्या होत्या. ही पेटी त्यांना कामधेनूसारखी वाटली. हा सूड झाल्यावर स्वयंपाकिणीनें मेजें मांडून जेवणाची सर्व तयारी केली. प्रथमतः आम्हीं जो जय मिळविला त्याबद्दल भाषणें झालीं. ह्या विषयावर **रोलांद** मला अनुलक्षून ह्मणाला;—'**जिल्ब्लास** खरें सांग, तूं अतिशय घाबरून गेला होतास नाहीं काय?' मी कपट सोडून खऱ्या गोष्टीला कबूल झालें; पण एक दोन खेपा आल्यांतून उतरल्यावर सिंहाच्या छातीनें युद्ध करीन असें त्याला वचन दिलें. दुसऱ्या सोबत्यांनीही माझा पक्ष घेतला. ते ह्मणाले कीं;—"आजची लढाई मोठया निकराची झाली, तेव्हा दारूचा धूरही ज्याच्या नाकांत गेला नव्हता, अशा **जिल्ब्लासाला** पहिल्यानेच भय वाटलें, यांत कोणतेंच नवल नाहीं."

नंतर आमच्या पागेस जे नवे खेचर व घोडे जोडले गेले, त्यांजबद्दल आम्हीं गोष्टी केल्या. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सूर्योदयाच्या पूर्वी उठून आमच्या छाप्याची वार्ता जोपर्यंत पसरली नाहीं, तोपर्यंत त्यांना **मान्सिला** एथें नेऊन विकावें असा ठराव झाला, आणि आमचें जेवण आटोपलें. मग आम्हीं त्या बाय-कोची विचारपूस करण्यासाठीं स्वयंपाकघरांत गेलों. ती तशीच मूर्छित पडली होती. तिची हालचाल बंद झाल्यासारखी होऊन थोडकीसी धुगधुगी मात्र होती, तथापि ह्या शिकार चोरांतून कित्येकजण वांकड्या

डोळ्यानें तिजकडे पाहूं लागले; इतकेंच नव्हे, पण दुष्ट वासनांचे तरंगही त्यांच्या अंगीं स्पष्ट दिसूं लागले. आपल्या वासना तृप्त करायाला ते उघडपणें प्रवृत्त झाले असते, पण रोलांदोनें त्यांच्या चाकांत आर घातली. निदान त्या बायकोची भीति व मळमळ निघून जाऊन मजेदारीपैकीं आपला वाटा घेण्यास ती योग्य होई, तोंपर्यंत तरी सर्वांनीं थांबावें, असें रोलांदोनें सांगितलें. मुख्य कप्तानाच्या हुकुमाबाहेर चालतां येईना ह्मणून त्यांना इंद्रियनिग्रह करणें भाग पडलें; नाहीं पेक्षां मृत्यूनेंही त्या बिचाऱ्या बायकोला ह्या काळांच्या जुलुमापासून सोडवलें नसतें.

यासाठीं परत आली त्या तरुणांगी बायकोला तसीच झुरत टाकून आपआपल्या जागीं निजायाला गेलों. रोलांदोनें लिओनार्देला तिची देखरेख ठेवायाला सांगितलें. मी निजायाला ह्मणून गेलों खरा, पण झोपेच्या आर्जवास अधिकसें न गुंततां त्या बायकोच्या दुर्दैवावर विचार करूं लागलों. तिचा कुलीनपणा व सद्गुण ह्यांबद्दल मला संशय राहिला नव्हता, ह्मणून तिची केविलवाणी स्थिति पाहून मला अधिकच दया आली. पुढें अमुक अमुक प्रकारें तिचे भयंकर छळ होतील, ते माझ्या मनांत मूर्तिमंत येऊन माझ्या अंगावर शहारे उभारले आणि मला मनापासून असी काय तिची काकळूत वाटूं लागली कीं, जणू ती व मी अत्यंत स्नेहसंबंधानें अथवा एका रक्ताच्या धाग्यानेंच बांधलों आहों. याप्रमाणें तिच्या गहन दैवगतीविषयीं

कांहीं वेळ शोक करून शेवटीं मी तिच्या पातिव्रत्याचें संरक्षण कसें होईल व ह्या कारागृहांतून माझीही सुटका कशी होईल, ह्याबद्दल विचार करूं लागलों. तो म्हातारा शिद्दी तर संधिगत वायूनें खिळून पडला होता, तेव्हां त्याच्यानें कांहीं हालचाल करवणार नाहींच असें मला वाटलें; व लोखंडी जाळीच्या दरवाज्याची चावी स्वयंपाकिणीकडे आहे, हेंही मला आठवलें. ह्या विचारानें माझी कल्पनाशक्ति उज्ज्वलित झाली, आणि मला एक युक्ति सुचली. ही युक्ति मीं कोणकोणत्या मजलांनीं सिद्धीस नेली तें सांगतों.

मी पोटशूळ चाळवल्याचें सोंग घेतलें—शूळग्रस्त मुलगा कसा कुलाहुया घालतो व परवतो हें मला माहीत होतें; पण ह्याच्याही पलीकडे मी मजल खेटली आणि इतक्या पोट तिडकीनें ओरडलों कीं, माझे सभ्य मित्र लागलेच जागे होऊन गोंगाट कसला झाला, तो पाहायाला मजजवळ आले. माझ्या पोटांत मुरडा उठला आहे, असें मी त्यांना कळविलें, आणि खरें करून दाखविण्यासाठीं दांत करकरावूं लागलों, वेडे वांकडे चेहरे करूं लागलों आणि सर्व प्रकारें व्यथेनें वेडा होऊन मरतों कीं वांचतों असें करून दाखविलें. नंतर तिडीक थोडीसी थारली, असें दाखवून एकदम शांत झालों; क्षणभऱ्यानें बिच्छान्यावर गडबडां लोळून एकदम हातपाय ताठल्यासारखे केले. सारांश मी माझ्या सोंगाची इतकी हुबेहुब बतावणी केली कीं, हे चोर जरी पूर्वीं अशा कसबांत निपुण होऊन ह्या धंद्यास

लागले होते, तरी त्यांची मति एकदम गुंग होऊन माझा रोग खरा आहे, असें त्यांना वाटलें. ते सर्व एकदम माझ्या उपचारांस लागले. एकानें मला ब्रांडी-चा घोटा पाजला, दुसऱ्यानें मी नको नको ह्मणत असतांनाही बळेंच गोड्या बदामाचें तेल मला रगडून चोळलें, तिसऱ्यानें एक फ्लानेलचा रुमाल आगीसा-रखा तापवून माझा कोठा शेकला. हे उपचार मला सहन होईनात ह्मणून मी पुष्कळ ओरडलों, पण ऐक-तोकोण ? पोटशूळाच्या व्यथेनें मी ओरडत आहें असें समजून माझ्या कृत्रिमरोगाच्या निवारणार्थ जे उपाय ह्मणून ते करूं लागले, तेच मला खऱ्या खुऱ्या नवीन रोगा सारखे झाले. शेवटीं हा दया—जेव्हां अगदींच सहन होईनासा झाला, तेव्हां मला आतां बरें वाटतें असें शपथ वाहून त्यांला सांगितलें, आणि कृपा करून मला आतां निजूं द्या, असी त्यांची विनंती केली. त्यानांही मला आपल्या ममताळूपणाच्या उपचारांनीं ठार मार-ण्याची तकुवी केली, व त्या उपचारांची पीडा परत हो-ऊंनये ह्मणून मीही पुनः पिरापिरलों नाहीं.

हा क्रम एकसारखा तीन तास चालला होता. नंतर दिवसाचा गोंडा फुटण्याची वेळा आली, असें समजून त्या चोरांनीं **मान्सिलास** जाण्याची तयारी केली. मीही त्यांच्या बरोबर जाण्यासाठीं उठण्याचें सोंग केलें, पण ते मला उठूं देईनात. **रावसेन्व्हांदो** ह्मणाले;—नको, **जिल्ब्लास** नको, माझ्या मुला, तूं एथेंच रहा; कदाचित् तुझा पोटशूळ परत चाळवल.

दुसऱ्या वेळेस तुला आम्ही बरोबर नेऊं; आज तुला चालण्याची शक्ति नाहीं. कदाचित् अधिकसा आग्रह केला तर न जाणों ते मला बरोबर घेण्याला चुकणार नाहींत, असें वाटून मीही तो विषय पुढें चालविला नाहीं; पण आशाभंग झाल्याचें मिष करून दाखविण्यास चुकलों नाहीं. ते सर्व माझ्या मसलतीचा यत्किंचित्‌ही संशय न घेतां निघून गेले. ज्या प्राप्तीसाठीं माझी इतकी खडतर तपश्चर्या चालली होती, तिचा प्रथम चरण ह्याप्रमाणें साध्य झाल्यावर मी मनांत म्हटलें;— "जिलब्लास! दृढ निश्चय धरून काम तडीस नेण्याची तुला हीच संधी आहे! कामाला मुहूर्त तर नामी पडला आहे. ह्यासाठीं धैर्यरूप शस्त्रानें सज्ज हो. डॉमिंगो तर हात पाय खिळून पडला आहे; लिओनार्दा दांत दाखवील पण तिच्यानें चावणार नाहीं. सुपर्व आलें आहे, तसें एकदम साधून घे; नाहीं तर दुसऱ्या अशा पर्वासाठीं तुला कितीएक दिवस लोटावे लागतील नकळे." अशा आत्मगत भाषणानें मी आपल्याला धैर्य व ईर्षा आणिली. लागलाच बिछान्यावरून उठलों, आणि तरवार व पिस्तुलें घेऊन स्वयंपाकघरांत गेलों; पण तेथें जाऊन पोंचण्यापूर्वीं लिओनार्दा त्या कुलस्त्रियेशीं काय भाषण करीत होती, तें कानोसा घेऊन ऐकूं लागलों. ती कवटाळीण म्हातारी त्या साध्वीची असी दशा पाहून तिला मोठमोठ्या अध्यात्माच्या गोष्टी सांगत होती:—"मुली, रडून सवरून तूं आपलें दुःख घालवीत आहेस हें नीटच आहे. एका-

एकीं त्यानीं मनींही नसतां तुजवर घाला पडल्यासारखा झाला, तेणेंकरून तुझी मुरकुंडी झाली, ह्यांत नवल नाहीं; परंतु अरिष्टाची वेळा गेली, आतां यंत्रें सुरळीत चालण्यास कसलीच अडचण नाहीं. तुझें दुःख हळू हळू कमी होत जाईल, आणि आमच्या ह्या सभ्य पुरुषांबराबर रहाण्याची तुला सवईही लागत जाईल. तुला माहित आहे? हे फारच चांगले गृहस्थ आहेत. एथें तूं एकाद्या राजकन्येहूनही अधिक सुखानें नांदशील. ते तुझी चाहा कशी ठेवतील हें तुला कळत नाहीं. त्यांच्या पैकीं कोणा एकाच्याही उपकारांत पडल्याशिवाय तुझा एकही दिवस लोटणार नाहीं. हें तुझें दैव आपल्याला मिळावें, ह्मणून दुसऱ्या शेकडों बायका देवाकडे नवस करतील." ही हलकट बकवा ह्या उपर मी तिला करूं दिली नाहीं. एकदम आंत शिरून तिच्या छातीवर पिस्तुल धरला, आणि आविष्ट मुद्रेनें, 'लोखंडी जाळीच्या दरवाजाची किल्ली दे, नाहीं तर एथेंच ठार करतों,' असा दट्टा दिला. दांत पडले, केस पिकले, डोळ्यांनीं दिसेनासें झालें, पोंक आलें, हात पाय लडलडूं लागले, चामड्या सुरकुतून लोंबूं लागल्या व सर्व इंद्रियें परस्वाधीन झालीं, अशा प्रकारें वृद्ध झालेल्या मनुष्यासही, सर्व वस्तूंत अत्यंत प्रिय जो जीव, त्याचा कंटाळा येत नाहीं. जरी लिओनार्दा कांहींशी अशाच स्थितींत होती, तरी जिवापुढें तिला चावीची आस्था झाली नाहीं. हातांत चावी मिळतांच, मी माझ्या दयेस

पात्र झालेल्या त्या दु:खग्रस्त स्त्रियेला ह्मणालों;-बाई, ईश्वरानें तुझें तारण करण्यासाठीं मला पाठविलें आहे; उठ आणि मजबरोबर चल; तुला ज्या ठिकाणीं गेलें पाहिजे त्या ठिकाणीं मी नेतों. त्या बायकोनें ही माझी सूचना मान्य केली; ह्या सूचनेचा ठसा तिच्या कृतज्ञ मनावर इतका उठला कीं, ती झटून उठली, माझ्या पायीं पडली आणि कसेंही करून आपली अब्रू राखा ह्मणून मला शपथा घालूं लागली. मी तिला वर उठविलें आणि कांहीं चिंता नाहीं, माझ्या भरवशावर स्वस्थ रहा असें अश्वासन दिलें. दैवयोगानें त्या स्वयंपाकघरांतच पडलेल्या कांहीं दोऱ्या मला सांपडल्या, त्यांहीं करून मी त्या बाईच्या सहायानें लिओनार्डोला, 'हूं कीं चूं करशील तर खबरदार, नाहीं तर ठार मारीन' अशी धमकी देऊन एका मोठ्याशा मेजाच्या खुरास बांधून टाकिलें. हें झाल्यावर मी एक मेणबत्ती शिलगावून त्या बाईसमवेत खजिन्याच्या कोठडींत गेलों, आणि कांहीं एकेरी व कांहीं दुब्बू असे जितके माझ्या गजल्यांत भरतील तितके पिस्तोल घेतले. त्या बाईलाही मी सांगितलें कीं, तूं केवळ आपल्या घरीं आहेस असें समज, आणि कांहीं एक आशंका न धरितां तुझें जें द्रव्य ह्या चोरानीं आणलें आहे, त्यांतून सोईस पडेल तितकें घे. ह्याप्रमाणें आपली खर्ची सावरून आम्हीं तबेल्याकडे गेलों; आंत शिरतानां मी माझ्या पिस्तुलांचे घोडे चढविले; कारण कदाचित् त्या काळतोंड्या ह्मातान्या शिद्यानें आपल्या

संधिवायूस एकीकडे ठेवून दुसऱ्यापणानें मला स्वस्तपणें घोड्यास जीन लगाम करूं दिलें नाहीं, तर एकाच तडाक्यासरसें त्याला सर्व वेदनांतून मुक्त करावें, असा माझा निश्चय होता. पण देवदयेनें तसा प्रसंग आला नाहीं: ह्या क्षणींच तो इतका व्यथित झाला होता कीं, तबेल्याचें दार उघडून मी केव्हां घोडा चोरला हें त्याला बिलकूल समजलें नाहीं. ती बायको दारावर माझी वाट पाहात होती. आम्हीं थोडक्याच वेळांत मार्ग हुडकून काढला, लोखंडी जाळीच्या दरवाज्याशीं पोंचलों, चावी लावून तो दरवाजा उघडला आणि शेवटीं सांपळ्याजवळ आलों. आतां हा सांपळा कसा उचलला जातो, अशा विचारांत आम्हीं पडलों, पण पुढील सुटकेच्या आस्थेनें आमच्या अंगांत दुप्पट शक्तीचें स्फुरण चढलें होतें, त्यामुळें आम्हीं तो सांपळाही उलथून टाकला.

त्या विवरांतून आह्मीं बाहेर पडलों, तेव्हां नुकत्याच दिशा उजळत चालल्या होत्या. पहिल्यानें त्या जागेपासून जितकें दूर जाववेल तितकें जावें, असा आह्मीं बेत केला. मी उडी मारून जिनावर बसलों व त्या बाईला मागें घेतलें. जो दृष्टीसमोर पहिला रस्ता सांपडला, त्या रस्त्यानें घोडा दुमटून रानाच्या पार झालों. नंतर रस्त्याला फांटे फुटलेले आह्मांस आढळले. जें होईल तें होवो, असें ह्मणून आह्मीं एक फांटा धरला; मनांत कदाचित् हा रस्ता मानिसलाकडे गेला तर रस्त्यावर रोलांदो व त्याचे सोबती

ह्यांची गांठ पडेल हें भय होतेंच. नसीबानें हा रस्ता तो नव्हता. सुमारें तीन प्रहरांनीं आम्हीं आस्तोर्गा येथें पोंचलों. एकाच घोड्यावर पुढें पुरुष व त्याच्या मागें बायको बसली आहे, असा देखावा पाहून लोक आश्चर्य करूं लागले. पहिल्यानेंच जो भटारखाना लागला, त्यांत आम्हीं उतरलों. न्याहारीसाठीं ससाचें व कबुतराचें मांस तयार करण्याची मी लागलींच वर्दी दिली. तयारी चालली असतां आम्हीं एका खो-लींत जाऊन बसलों आणि परस्पर ओळख देख जमवूं लागलों. रस्त्यावरून भारी तांतडीनें यावें लाग-ल्यामुळें हा योग पूर्वीं जमून आला नव्हता. तिनें माझ्या उपकाराविषयीं भारी कृतज्ञता दाखविली, व ज्याअर्थीं अशा भलाईचें कृत्य मीं केलें, त्याअर्थीं त्या चोरांच्या जमातींतील मी नव्हें, असें आपण समजतें, म्हणून मला सांगितलें. मीही ह्या तिच्या अनुमानाचें दृढीकरण करण्यासाठीं तिला माझी सर्व हकीकत सांगितली. ह्या उपायांनीं तिचा माझ्यावर चांगला विश्वास बसला व पुढील भागांत सांगितल्याप्रमाणें तिने आपल्या दुर्दैवाचें चरित्र मला कथन केलें.

भाग ११.

दोनामेन्शाची हकीकत.

मी वालांदोलिद एथें जन्मलें, आणि मला दोनामेन्शा असें ह्मणतात. माझ्या बापाचें नांव दान-

मार्तिन. ह्यानें आपल्या वंशपरंपरागत वतनाचा बराच भाग शिपाईगिरींत खर्च केला, आणि तो **पोर्तुगालांत** आपल्या पलटणीवर मुख्य असतां लढाईंत मरून गेला. मी त्याला एकुलती एकच कन्या होतें, पण त्याच्या मागून मला इतका थोडा ऐवज राहिला कीं, कोणत्या-ही श्रीमान व योग्य वराची बरोबरी करण्यास माझी लायकी नव्हती. अशा साधारण स्थितींतही मजशीं प्रीतीनें लग्न करूं इच्छिणारे पुरुष होतेच. **स्पेन** देशां-तील कित्येक चांगचांगल्या शिलेदारांचा डोळा मज-कडे लागला होता. त्या सर्वांत माझी प्रीति **दानअं-त्वार** ह्याजवर विशेष होती. आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांहून हा चांगला देखणा होता हें खरें; पण ह्या देखणा-रूपणालाच मी भुललें असें नाहीं; दुसऱ्यांहून ह्याची गुणसंपन्नताही बरी होती. हा मौजी, शाहाणा, शूर, इमानी, गुणग्राही आणि दबदार होता. तुम्हीं कोण-त्याही समारंभांत त्याला बोलावा, त्याचा गुणग्राही-पणा निदर्शनास आल्यावांचून नाहींच राहायाचा. कसरतीच्या आखाड्यांत गेला, तर सर्वांचे डोळे एक-सारखे त्याच्या बळाकडे व हातचलाखीकडे लागत. सर्वांतून मी ह्याला वेंचून काढलें व त्याशीं लग्न लाविलें.

आमच्या लग्नानंतर थोड्या दिवसांनीं एका आड जागीं माझ्या नवऱ्याची व **दानआंद्रू** याची गांठ पड-ली. माझ्या नवऱ्याच्या प्रतियोग्यांपैकीं हा एक होता. त्या दोघांनींही परस्परांवर तरवारीनीं हल्ले केले, त्यांत **दानआंद्रू** पडला. **वालादोलिदाच्या** फौजदाराचा हा

पुतण्या होता; तो फौजदार जातीनेंही धांदली व त्रासक असून माझ्या नवऱ्याच्या घराण्याकडे मोठें हाडवैर ठेवीत असे. हें पाहून दानअल्वार आपल्याला आतां कोठें पळून जातां येईल अशा विचारांत पडला. तो मोठ्या त्वरेनें घरीं परतला, आणि चाकराला घोडा तयार करायाला सांगून झालेली सर्व हकीकत मला कळविली. तो ह्मणालाः—'माझे प्राणप्रिये मेनूशा, शेवटीं आमचा परस्पर वियोग घडल्यावांचून रहात नाहीं. तो फौजदार कोणत्या प्रकारचा मनुष्य आहे, हें तूं चांगलें जाणतीस; सांप्रत आमचें दुर्दैवच ओढवल्यासारखें झालें आहे; तो मला शोधून काढून ठार मारल्याशिवाय रहाणार नाहीं. त्याची चलती तरी कशी आहे, हें तूं जाणतीस ? त्या एकल्यासाठीं सर्व राज्याचा क्रोधाग्नि खवळून जाईल; मला कोठेंच रहायाला थारा होणार नाहीं. तो आपल्या व माझ्याही दुःखानें इतका वेधून गेला आहे कीं, सल्लयाच्या रीतीनें तो माझ्या एका केसाचीही सबुरी करणार नाहीं.' मी त्याला कांहीं द्रव्य व थोडेसे डागिने दिले, ते घेऊन त्यानें माझ्या गळ्यास मिठी मारली, आणि आह्मीं उभयतांही सुमारें पाव तासपर्यंत स्फुंदून स्फुंदून रडलों. थोडक्याच वेळानें घोडा तयार होऊन दाराशीं आला. त्यानें मजपासून आपला देह फाडून घेतला आणि घोड्यावर बसून मार्गस्थ झाला. त्याच्या वियोगानें मला जें दुःख झालें, तें उघड करून सांगण्यास मला शब्द सुचत नाहींत. वियोगदुःखाच्या अतिशयानें

मी मरून जातीं, तर बरें होतें ! मृत्यूच्या योगानें मी किती तरी क्लेशांतून सुटलीं असतीं ! दानअल्वार गेल्यावर कांहीं तासांनीं त्या फौजदाराला त्याच्या पलायनाची खबर समजली. फौजदारानें त्याच्या मागून पुष्कळ हाकाहाक व धांवाधांव केली, व त्याला आपल्या तडाक्यांत आणण्यासाठीं हरतऱ्हेनें प्रयत्न केले; परंतु माझा नवरा त्याच्या पाठलागाला न सांपडतां एका सुरक्षित स्थळीं पोंचला. ज्या ठिकाणीं हत्या करावी असा त्या फौजदाराचा मनसोबा होता, त्या ठिकाणीं दुसरा कसलाच उपाय न राहिल्यामुळें त्याला दानअल्वाराची जी थोडी जिनगी होती, ती जप्त करूनच आपल्या चित्तास किंचित् समाधानी आणावी लागली. सगळ्या आयुष्यांत पुण्य कर्म असें हेंच त्यानें केलें. चरितार्थापुरतेंही साधन मजकडे नाहींसें झालें व मी मोठ्या विपत्तींत पडलीं. मजजवळ एकच दासी होती, तिजसमागमें विरक्तपणें कालक्रमण करण्यावांचून दुसरा उपाय राहिला नाहीं. मी आपला सर्व वेळ विलाप करण्यांत घालविला; दारिद्र्य आलें ह्मणून नव्हे, कारण तें मी घट्टमनानें सहन केलें, पण माझ्या प्रियपतीचा वियोग मला सहन होईना, व त्याचा समाचारही कांहीं कळेना ह्मणून. तो जेव्हां मला सोडून गेला, तेव्हां भूपृष्ठाच्या ज्या भागीं आपले अनिष्ट ग्रह आपल्याला नेतील, तेथून नेमानें पत्र पाठवीन, असें त्यानें मजकडे आण्मशपथा वाहून कबूल केलें होतें; पण सात वर्षे

लोटलीं तरी, याच्या खबरसमाचाराबद्दल मला एक अक्षरही कळलें नाहीं. याची दशा काय झाली असेल कोण जाणे, अशा संशयानें माझा जीव तिळतिळ तुटूं लागला. शेवटीं तो **पोर्तुगालच्या** फौजेंत असतां फ्रेंचच्या लढाईंत पडला, असी वार्ता मला समजली. **आफ्रिकेंतून** नुकताच एक शिपाई आला होता, त्यानें ही खबर आणिली. **दानअल्वाराला** आपण चांगलें ओळखत होतों, त्याजबराबर फौजेंत चाकरीही केली होती व त्याला लढाईंत पडलेला स्वत: पाहिलें, असा खातरी होण्यासारखा वृत्तांत त्यानें दिला, व त्याबरावर अवांतर पुराव्यासाठीं दुसऱ्याही कांहीं खुणेच्या गोष्टी सांगितल्या, त्यावरून मला आपल्या पतीच्या अपूर्णकालिक मृत्यूबद्दल कसलाच संशय उरला नाहीं.

ह्या संधीलाच **गार्दयाचा मर्किस दानआम्ब्रोशो** हा **वालादोलिद** एथें आला होता. जे कित्येक वयोवृद्ध बडे लोक दरबारांत राहून पुष्कळ अनुभवांतीं त्यांना जें शिक्षण मिळतें, त्याच्या योगानें आपल्या वयाचीं वर्षें खाड्यांत लोटून व नूतन तरणे कोंबडे बनून आह्मां सारख्या तरण्या कोंबड्यांला कसें रिझवावें, तें शिकलेले असतात, त्यां पैकींच हाही एक होता. एका दिवसीं सहजावरी **दानअल्वाराची** गोष्ट त्याच्या कानीं पडली; आणि त्या गोष्टींत जो माझा संबंध आला व माझ्या रूपाचें वर्णन झालें, तणेकरून त्याला आणखी कांहीं विशेष माहिती काढावी

असी इच्छा झाली. आपली इच्छा तृप्त करण्यासाठीं त्यानें माझ्या नातलगबायकांतून एकीला मध्यस्थीत घालून तिजकडून मला कांहीं प्रयोजना निमित्त आमंत्रण देवविलें. हे वृद्ध कपिही त्या ठिकाणीं समारंभाला होते. पतिवियोगजनित दुःखाच्या खुणा माझ्या तोंडावर साफ दिसत, त्या पाहून सकृद्दर्शनींच त्याला फार कळवळा आला. माझी खिन्न व झुरती मुद्रा त्याच्या अंतःकरणांत ठिबली आणि माझ्या निष्ठे- बद्दल त्याला चांगली कल्पना झाली. नंतर त्याच्या मनांत ज्या इच्छा उद्भवल्या, त्यांला त्याचा सभ्यपणा किंवा रतिउल्हास कारण झाला, याची कल्पना मला होत नाहीं. त्यानें वारंवार माझ्या अद्भुत निष्ठेची तारीफ करावी; आणि माझ्या मृत पतीचें दैव दुसऱ्या कित्येक गोष्टींनीं जरी शोकार्ह, तरी या गोष्टीनें ईर्षापात्र खरें, असें उघड बोलून दाखवावें. सारांश पहिल्याच भेटी- सरशी मला पाहिल्याबरोबर तो इतका मुरून गेला कीं, माझ्या पात्रापात्रतेबद्दल अधिक तपास करण्याच्या भानगडींत न पडतां मला वरण्या विषयीं त्यानें एकदम आपला निश्चय दाखविला.

त्यानें आपली सूचना मी मान्य करावी ह्मणून, ज्या माझ्या एका नातलग बायकोला मध्यस्थींत घातलें होतें, ती मजकडे आली, आणि भाषणें चालतां चालतां असें ह्मणाली कीं;— 'आलिकडे जे वृत्तांत आपल्याला कळले, ते सर्व विश्वसनीय आहेत, त्या अर्थी तुझा पति फेझ् राज्यांत मृत्यु पावला, ह्याबद्दल तिळमात्र

संशय नाहीं; यासाठीं या उपर तूं आपलें सौंदर्य व तारुण्य ह्यांला कोंडून ठेवावें, हें योग्य दिसत नाहीं. आपल्या मृतपतीच्या वियोगाबद्दल तूं जें दुःख केलें तें फार झालें; अतःपर विवेकानें शाहाणपणा धरून तें दुःख विसर आणि माझी सूचना मान्य करून आपला सांभाळ कर. तूं त्या मार्किसाला मान्यता दे, आणि एकदम सुखांत बुडी मार, ह्मणजे पूर्व दुःखाचा लेशही राहाणार नाहीं. तिनें आपल्या कोटीच्या पुष्टी-करणार्थ मला त्या मार्किसाची वंशावळ, दौलत आणि मोठी अबरू ह्यांबद्दल व्याख्यान दिलें. परंतु तिचें वाग्पांडित्य माझ्या मनाला द्रव न आणतां व्यर्थ जाऊं लागलें. दान अल्वाराच्या मृत्यूविषयीं मला संशय होता, अथवा तो एकाएकीं दत्तूकन् येईल अशी भीति होती, ह्मणून मी अड धरीत होतें, असें नव्हे; पण पहिल्याच लग्नाचे सोहळे असे विपत्तिकारक झाले, तेव्हां फिरून दुसरें लग्न करण्याचा मला मना-पासून कंटाळा असे, हेंच माझ्या नातलगांचा अत्याग्रह अमान्य करण्यास मला मुख्य कारण होतें. इतकेंही झालें, तरी ती मध्यस्थबायको कांहीं डगमगली नाहीं. दानआम्ब्रोशोचें एवढें नाजूक काम मोठ्या उत्कंठेनें आणि सफळतेनें बजावण्याचा निश्चय धरून ती नाना प्रकारच्या युक्ति लढवूं लागली. तिनें माझ्या कुटुंबाच्या सर्व माणसांचा ओढा मार्किसाकडे लाविला. तीं सर्व माणसें मला सांगूं लागलीं कीं, असा सुखकारक संबंध कधींच झिटूकारूं नये. मी

कबूल व्हावें ह्मणून यांनीं क्षणोक्षणीं उपदेश करकरून माझ्या कानटाळ्या बसविल्या आणि चोहोंकडूनही मला उचंबळ करून त्रास आणला. सारांश दिवसें दिवस वाढत जाणारी माझी लाचारी व निराशा, ह्यांहींकरून लवून गेलेल्या माझ्या कोमल मनोवृत्ति, त्या सुहृज्जनांच्या तीव्र व प्रखर उपदेशापुढें झोले खाऊं लागल्या.

मार्किसाला कसें चुकवावें, हें जेव्हां मला कळे-नासें झालें, तेव्हां अर्थात् आपल्या नातलगांच्या आग्र-हास मार्ग देऊन मी त्याला वरलें. लग्नाच्या दुसऱ्या दिवशीं आह्मीं **बर्गासाजवळ ग्रजल व रोदिलास** ह्यांच्या दरम्यान मार्किसाचा एक वाडा होता, तेथें गेलों. त्याच्या मनांत मजविषयीं पराकाष्ठेची प्रीति उद्भवली; तो जें जें करी त्यांत त्यांत मला खुष कर-ण्याहून त्याची दुसरी कसलीच इच्छा नसे. माझी मर्जी कोणत्या प्रकारें मिळवावी, हाच कायतो त्याला नूतन निजध्यास लागला होता. आपल्या बायकोवर असा फिदा होणारा व तिजकडे इतकी शुद्ध व अतो-नात भक्ति ठेवणारा दादला ह्या जगांत आजपर्यंत दुसरा कोणीच झाला नसेल! आमचीं वयें जरी पर-स्पर इतकीं विजोड होतीं, तरी त्याची ती शुद्ध भक्ति व तल्लीनता, ह्यांची फेड तशाच प्रकारांनीं केल्या शिवाय माझा जीव राहिला नसता, पण माझे सर्व कोमल संकल्प **दानभल्वाराच्या** थडग्यांत पुरून गेले होते, त्यामुळें माझ्या औदासिन्यानें मला छद्म आव

रून धरलें होतें. माझें सत्वधीर अंत:करण ह्या दुसऱ्या संबंध्याकडे उघडें पडेना. मला आपल्या प्रथम पतीची आठवण होऊन ह्या द्वितीय पतीचे सर्व ममतादर्शक प्रयत्न पाण्यावरील रेषांसारखे होत. नुसते कोरडे आभार मानून व मान डोलवून मी ह्या प्रकारांची फेड करीं; दुसरी कोणतीच तऱ्हा करणें हें माझ्या शक्तींत नव्हतें.

याप्रकारें माझ्या मनाची स्थिति झाली होती. एका दिवशीं मी आपल्या खोलीच्या खिडकीशीं हवा घेत उभी असतां समोरील बागांत एक कुणब्यासारखा दिसणारा माणूस मजकडे टक लावून पाहातानां माझ्या दृष्टीस पडला. तो कोणी तरी सामान्य मजूर असावा, असें मला वाटलें. ह्या गोष्टीबद्दल त्या वेळीं मला कांहींच वाटलें नाहीं; परंतु दुसऱ्या दिवशीं तोच मनुष्य त्याच ठिकाणीं उभा राहून परत तशाच एकसारख्या नजरेनें मजकडे पाहात आहे, असें मी पाहिलें. मला हा प्रकार विलक्षणसा वाटला! मींही परतून त्याजकडे पाहिलें आणि लक्षपूर्वक अवलोकनांतीं दुर्दैवी **दानअल्वाराच्या** कांहीं रूपरेषा त्याच्यांत दिसूं लागल्या. जसा काय **दानअल्वारच** आपल्या थडग्यांतून उठून आला, असा भास होऊन माझ्या निद्रिस्त पडलेल्या प्राणव्यथा पुनः जागृत झाल्या व मी किंकाळी फोडली. बरें झालें कीं त्या वेळीं मी आपल्या **इनेसनामें** दासीसह एकटीच होतीं. सर्व चाकरांत माझ्या पूर्ण विश्वासाची कायती

हीच दासी होती. कोणत्या भावनांनीं मी अशी व्यथित होऊन ओरडलों, तें मी तिला सांगितलें. हें ऐकून ती हंसली आणि थोडक्याशा प्रतिभासानेंच मला इतक्या घोटाळ्यांत पाडलें, असें तिनें स्थापित केलें. ती ह्मणाली;— 'बाई साहेब, उगीच घाबरूं नका, धैर्य धरा आणि आपल्या प्रथम पतीचा आभास खरा मानूं नका. तो कुणब्याचा वेष घेऊन एथें येईल, असा किंचित् तरी संभव आहे काय? तो अद्याप जीवंत आहे, असें ह्मणण्यास कांहीं तरी आधार आहे काय? सर्व होऊन चुकल्या बद्दल सप्रमाण खातरी झाल्यावर असा संशय घेण्यास मुळींच जागा उरलेली नाहीं. तथापि आपली मळमळ काढून टाकण्यासाठीं मी बागांत जाऊन त्या कुण-ब्याशीं चौकशी करतें. तो कोण आहे, हें समजून घेऊन मी लागलीच आपल्याकडे परततें.' इनेस ठिटवीसारखी धांवत गेली, पण लवकरच आश्चर्य-युक्त व्यग्रमुद्रेनें परत मजकडे आली, आणि ह्मणाली; 'बाईसाहेब, आपला तर्क खोटा नव्हे; ज्याला आपण पाहिलें, तो खराच डानअल्वार होय; त्यानें एकदम आपण कोण, तें मला कळविलें व आपल्याशीं एकां-तीं भेट घेण्याचा इरादा दाखविला.' **मार्किस वर्गा-साला** गेला होता, तेव्हां लागलाच **डानअल्वाराला** घरीं आणण्यासारखी सवड मिळाली. मागच्या जिन्यानें त्याला माझ्या खोलींत आणण्याविषयीं मी आपल्या दासीस सांगितलें. यावेळीं माझें चित्त कसें

व्यग्र झालें असेल आणि माझी कशी दाणादाण झाली असेल, त्याबद्दल तुह्मींच चांगली कल्पना करा-ल. मजवर दोषवचनांचा भडिमार करण्यास ज्याला हक्क, अशा पुरुषाच्या सान्निध्यापुढें माझ्यानें कसा वरें टिकाव काढवेल ! तो व इनेस एका क्षणांत मजकडे आलीं, त्याबरोबर मी मूर्च्छित होऊन त्याच्या पायांकडे पडलीं. त्या दोघांनींहि मला सावध करून वर उठ-विलें; तेव्हां दानअल्वार ह्मणाला;—'बाई, ईश्वराकडे पाहून एकदाची समाधान पाव. मी प्रकट झालों, ह्मणून तुला कोणत्याच प्रकारें खेद होऊं नये; अथवा कांहीं झालें तरी मीही तुला तिळमात्र काळजींत टाकणार नाहीं. मी एकाद्या रानटी नवऱ्यासारखा आपल्या लग्नाचा दावा सांगण्यास आलों आहें, असें तूं बिलकूल समजूं नको; दुसरें, तूं जो द्वितीय पतीशीं विवाह केला, त्यांत तुझा कोणताही दूषणास्पद उद्देश होता, असेंही मी समजत नाहीं. हें तूं आपल्या सुहृत्संबंधी व मित्रवर्गाच्या अत्याग्रहामुळें केलें व त्यानीं तुझा कसा पाठलाग केला, इत्यादि सर्व प्रकार मला पुरते ठाऊक आहेत. याशिवाय वालादो-लिदांत माझ्या मरणाची वार्ता पसरली होती, आणि मजकडूनही तुला मुळींच पत्र आलें नव्हतें, त्यामुळें ती वार्ता खोटी मानण्यास दुसरा कसलाच आधार तुला सांपडला नाहीं, ह्मणून तूं ती खरी मानली हेंही मी जाणतों. एवंच दुष्ट प्राक्तनानें आमचा वियोग घडल्या पासून तूं कोणत्या प्रकारें चाल चलणूक ठेवि-

स्त्री, हें सर्व मला श्रुत आहे; आणि केवळ अनिवार कारणामुळें—नीच अंतःकरणानें नव्हे—तूं दुसऱ्याच्या ....'; पुढील शब्द तो बोलणार होता, इतक्यांत मी स्फुंदत स्फुंदत मध्येंच बोललीं कीं;—अहाहा ! महाराज, आपल्या अपात्र बायकोला क्षमापात्र असें आपण कां समजतां? ज्या अर्थी सृष्टिपालकानें आपल्याला पूर्णायुष्य दिलें आहे, त्या अर्थी ती दोषपात्र खरी. दानआम्ब्रोशोशीं लग्न करण्यापूर्वी जशी मी निराश्रित राहून आपलें वियोगदुःख सहन करीत होतीं, तशी अजूनही राहतीं, तर काय होतें !—कटकटा ! कशी दुर्भागी मी ! हा द्वितीय विवाह कसा तरी मला घातक झाला ! ज्या वस्तूला पहिल्यानें मी आपलें तनमन अर्पण केलें, त्या वस्तूचा नाश झाला, अशा मिथ्याभासांत पडून मी परस्वाधीन झालीं; आणि आतां तीच आपल्या जिव्हाळ्याची वस्तू मी आपल्या समोर पहातीं. दैवाची करणी विचित्र आहे! हे दैवा! असा माझा छळ त्वां केला तो केला, पण आतां माझ्या अंगीं लज्जेचा लवलेश न ठेवितां, मला आपल्या प्रियनाथाला पुरतेपणीं डोळे भरून पाहाण्याचें सामर्थ्य तरी दे.

असा माझा अनुताप पाहून दानअल्वार अगदीं वेधून गेला आणि उदासीन मुद्रेनें ह्मणाला:— 'प्रिये मेन्शा, मी तुजबद्दल कसलेंच गाऱ्हाणें सांगत नाहीं; तूं जें सांप्रत अनुपम सुख भोगीत आहेस, त्याबद्दल तुला हृदयभेदक भाषणांनीं छळावें, अथवा तुझीं

छेदें काढावीं, असें माझ्या ध्यानीं मनीं देखील नाहीं. उलट तुझें सुख पाहून मी संतोष मानतों; हें अंतरसाक्षी ईश्वर मात्र जाणतो. कालादोलिदाहून निघून गेल्यापासून माझें दैव तरी निखालस उलटून गेलें आहे; माझें आयुष्य जसें काय सर्व विपत्तींच्या जाळ्यासारखें झालें आहे; आणि ह्याच जाळ्यांत सर्वस्वें अडकून पडल्यामुळें तुला खबर कळविण्यासही मला भान राहिलें नाहीं. सार्वकाल तुझ्याच काळजीनें ग्रस्त होतसाता, मी जो तुला प्रीतीचा चटका लावून गेलों, त्या घातक चटक्यामुळें माझ्या मागून तुझी कशी अवस्था झाली असेल कोणजाणे, ह्याच झुरणींत मी होतों. जागृतींत सर्वदा मनोव्यासंग काय तो हाच, आणि निद्रेंतही ह्याचीच स्वप्नें पडावीं. डोनामेन्शा आपल्या डोळ्यांतून अश्रु गाळत आहे, असें मूर्तिमंत मला दिसल्यासारखें होऊन वारंवार माझे प्राण व्याकुळ व्हावे; माझ्या सर्व संकटांत हें तुझें स्मरण मला अत्यंत जाचक होई. केव्हां केव्हां मला असें वाटावें कीं, मी जो तुला असा प्रीतीचा चटका लावला, तो माझ्या हातून मोठा अपराध घडला. तूं जी माझी सरफराजी केली, ती तुझी तुला उलटी नडली; ह्यासाठीं मला सोडून तूं दुसऱ्या कोणत्याही दैवशाली पुरुषाला वरलें असतें, तर फार चांगलें होतें, असेंही माझ्या मनांत येई. आतां मी आपली रडकथा लांबवीत नाहीं:—सात वर्षें पर्यंत असें दुःख भोगल्यावर तुजवर एकदा तरी डोळा टाकायाला मिळतें तर पाहावें,

अशी इच्छा मला होऊं लागली. लोक मला ओळखून पकडतील, हें भय तर एकीकडून वाटे व व्यर्थ संकटांत पडावें हें बरावर नाहीं, ह्मणून मन घट्ट करून होतों, तेथेंच राहाण्यासाठीं इलाजही करीं, पण तुला पाहावें, असी एकवेळ मनांत जी हुरशी भरली ती कांहीं केल्या आवरेना. ज्या मुदतीनें मी दुसऱ्याकडे गुलाम राहिलों होतों, ती मुदतही ह्या सात वर्षांत संपून मी मोकळा झालों होतों; अर्थात्, कदाचित् ज्या अडचणीमुळें पाय बाहेर काढण्यास मिळालें नसतें, ती अडचण दूर झाल्या वरून माझ्या इच्छेचा वेग अनिवार्य होऊन तो शांत करण्यासाठीं मी ह्या वेषानें वालादोलिद एथें आलों. या ठिकाणीं मला सगळी कथा समजली. नंतर मी ह्या वाडींत आलों व कांहीं उपायांनीं बागवानाची मर्जी मिळवून त्याजकडे मजूर राहिलों. तुझ्या दर्शनाच्या प्राप्तीसाठीं मला एवढा व्यूह रचावा लागला. आतां मी तुला पाहिलें: माझी इच्छा तृप्त झाली. याउपर एथें राहून मीं तुझ्या भावी सुखाला व्यत्यय आणीन असें तूं बिलकूल समजूं नको. मी आपल्या प्राणांपलिकडेही तुझी कळकळ बाळगितों. तुला स्वस्थ व सुखी पाहावें हेंच काय तें माझी इच्छा. तुला एकवेळ पाहाण्या विषयीं माझें अंत:करण धापा देत होतें, त्याचीही सुटका झाली. आतां ज्या अर्थी माझें जीवित्व याउपर तुझ्या सेवेस पात्र नाहीं, त्या अर्थी परत देशाटनास जाऊन आयुर्मर्यादा संपे तोंपर्यंत कसाही

काळ कंठून राहावें, याशिवाय दुसरें कांहींच कर्तव्य राहिलें नाहीं.

हे शब्द ऐकतांच मला आवेश आला व मी म्हणालीं:—नाहीं, **दानअल्वार**, नाहीं. एकवेळ तूं माझा त्याग केला तो केला; दुसऱ्या वेळींही मी तुला तसें करूं देणार नाहीं. तूं प्रवासास जा, अगर कांहींहि कर, मी तुला तुझ्या कोणत्याही स्थितींत सोडणार नाहीं, पण तुझी जन्माची सोबतीण होऊन राहीन. ह्या घटिकेपासून यदाकदाचित् आमचा वियोग घडण्याचा प्रसंग आलाच, तर तो मृत्यूमुळें मात्र येईल.' हें माझें निर्धाराचें भाषण ऐकून त्यानें उत्तर केलें;—'मी सांगतों तें ऐक आणि **दानआम्ब्रोशो** बरोबर रहा; माझ्या विपत्तीची विभागी होऊं नको; तिच्या अखंड भाराखालीं मला एकट्यालाच दडपूं दे.' ह्याप्रकारें त्यानें मला बराच उपदेश केला; पण माझ्या बऱ्या साठीं वळी जाण्याविषयीं तो जशीजशी अधिकाअधिक इच्छा दाखवी, तशी तशी त्याच्या उदार स्वभावावर आपलपोटेपणा धरण्याची इच्छा मला कमी कमी होई. शेवटीं आपल्याबराबर निघून येण्याविषयीं त्यानें जेव्हां माझा दृढनिश्चय पाहिला, तेव्हां त्याच्या भाषणाचा सूर एकदम परतला आणि तो प्रसन्न मुद्रा करून ह्मणाला:— 'प्रिये, सांप्रत जें तूं उदंड संपत्तिसुख भोगीत आहेस, त्या सर्वांवर लात मारून ज्या अर्थी तूं **दानअल्वारा** बरोबरच विपत्ति भोगण्यास सिद्ध झाली आहेस, त्याअर्थी चल, उठ, आपण **गालेशा** प्रांतांत

बितान्कुस एथें जाऊन राहूं; तिकडे आपल्याला सुरक्षित स्थान सांपडण्याजोगें आहे. माझ्या दुर्दैवानें जरी माझी संपत्ति लयास गेली, तरी माझे मित्र अजून आहेत; ते इतके विश्वासू आहेत कीं, तुला अचानक उचलून नेतां यावें ह्मणून त्यांनीं मला सर्व प्रकारचीं आवश्यक साधनें पुरविलीं आहेत. त्यांच्या सहायानें **झामोरा** एथें एक रथही मी तयार करून ठेविला आहे, खेचर व घोडे विकत घेतले आहेत; आणि **गालिशिएन** लोकांपैकीं तीन मोठे शूर स्वार मजबरोबर येणार आहेत. हे स्वार दामे व पिस्तुलें इत्यादि हत्यारानिशीं सिद्ध राहून **रोदिलास** एथें माझी वाट पाहात आहेत. मी, हूं ह्मटलें, कीं ते सर्व तयारीनिशीं निघाले. **दानआम्ब्रोशो** एथें नाहीं, तोंच संधि साधून घेऊं या. मी वेसीवर रथ आणावितों, ह्मणजे झालें. आपण आतां एका क्षणाचाही विलंब नलावितां कूच करूं.' ह्या गोष्टीला मी लागलीच मान्य झालीं. **दानअल्वार** वायुवेगानें **रोदिलास** एथें गेला आणि डोळ्याच्या पापण्या हालण्यापूर्वीं आपल्या सर्व सरंजामासह परत आला. माझ्या सर्व दासी हा चमत्कार पाहात होत्या, असें असतां त्यानें मला रथांत घातलें व हां, हां, ह्मणतां रथ हांकून पलायन केलें. त्या बिचाऱ्या दासींला ह्या पुंडाव्याचा अर्थच समजेनासा होऊन त्या तोंडांत बोटें घालून तटस्थ व घाबऱ्याघुबऱ्या होत्साया पळून गेल्या. एकटी **इनेस** मात्र आमच्या गुप्त व्यवहाराची वाकबगार होती. मी तिला आपल्या बरोबर

बलाविलें, पण **दानआम्ब्रोशोच्या** मर्जींतील एका चाकराशीं तिचा प्रीतिसंबंध होता, ह्मणून ती मान्य झाली नाहीं.

दानअल्वाराबरोबर रथांत बसतानां मी, दुसरें लग्न होण्यापूर्वीं जे आपले खासगी कपडेलत्ते व दागिने होते, ते मात्र घेतले; कारण **मार्किसा** कडून मिळालेल्या देणग्या आपल्या उपयोगास लावाव्या हें रास्त नव्हे असें मला वाटलें. आह्मीं **गालिशा**-चा मार्ग धरला; कदाचित् नेमलेल्या स्थळीं आह्मीं सुरक्षित जाऊन पोंचूं, असेंही आह्मांला वाटलें नव्हतें. **दानआम्ब्रोशो** परत घरीं आल्यावर लागलाच आमचा पाठलाग करण्यासाठीं प्रसंगवशात् आह्मांहूनही अधिक माणसें पाठविता, ही भीति होतीच. दोन दिवस पर्यंत आह्मीं निर्विघ्नपणें मार्ग क्रमिला व तिसरा दिवस-ही तसाच जाईल, ह्या आशेनें खुषमौजेचीं भाषणेंही केलीं. **दानअल्वार** आपल्या मरणाची खोटी वार्ता उठ-ण्याला कोणकोणते दुःखकारक योग घडले आणि पांच वर्षें गुलामगिरींत लोटून आपल्याला कशी मोक-ळीक मिळाली, इत्यादि हकीकत सांगत होता, इतक्यां-त काल **लियान**च्या रस्त्यावर ज्या टोळींत तूं होतास, ती वाटमाऱ्याचोरांची टोळी आम्हांला भेटली; त्या चोरट्यांनीं ज्या गृहस्थाला त्याच्या परिचाऱ्यांसह ठार मारलें, तोच **दानअल्वार** आणि सांप्रत माझ्या नेत्रां-तून अश्रुधारांचा जो लोट चालला आहे, तो त्या साठींच.

भाग १२.

मध्येंच एक विघ्न घडतें.

इतकें सांगून होतांच दोनामेन्शा दुःखाश्रूंनीं अगदी विरघळून गेली. आपल्या दुःखाला मार्ग मोकळा करतांनां मीही तिला अडथळा आणला नाहीं; पण तिजबरोबर मलाही रडूं आलें. दुःखग्रस्त लोकांचे कळवळे पाहून व तशांतही अशी सकुमार बायको विपत्तींत पाहून कोणालाही स्वभावतः दुःख झाल्यावांचून राहाणार नाहीं. पुढें ह्या सांप्रतच्या अडचणींतून पार पडण्यासाठीं तिनें कोणती युक्ति करावी, तिजबद्दल आह्मीं परस्पर भवति नभवति करणार होतों, इतक्यांत एकाएकीं मध्येंच एक विघ्न घडलें. भटारखान्यांत एकदम कसलासा गोंगाट सुरू झाला, तेणेंकरून आमच्या भाषणाचा बेरंग होऊन आमचे कान त्या गोंगाटाकडे लागले. हां, हां, ह्मणतां फौजदार व त्याचे दोन तीन शिपाई, आह्मीं होतों त्या ठिकाणीं आले. त्यांजबरोबर एक तरुण गृहस्थ होता, तो सगळ्यांच्या आघाडीस येऊन माझ्या अंगावरील पोशाखाचें एकून एक कपडे वुचाटून घेऊं लागला; त्यानें विचारपूस करण्याचीही वाट पाहिली नाहीं; व कपडे ओळखण्याचेंही कारण त्याला पडलें नाहीं. तो ह्मणाला;—'मी ईश्वराला स्मरून सांगतों कीं, ही जी ह्याच्या अंगांत बंडी आहे, ती निःसंशय माझी. ह्या पहा, सर्व खाणाखुणा मिळतात; जसा त्या

घोड्यावर माझा दावा आहे, तसा ह्या बंडीवरही आहे. बस, माझ्या मुचलक्यावर, ह्या छेल्याच्या मुसक्या बांधून घ्या; चोरीचा पेशाख चढवून नटवा बनून आला आहे! ह्या प्रांतांत छपून राहाणाऱ्या दरोडेखोरांपैकींच हाही एक दरोडेखोर आहे.'

हे शब्द ऐकतांच, ज्या गृहस्थाला त्या चोरांनीं लुटून मला वस्त्राभरणें केलीं होतीं, तोच हा गृहस्थ, असा मला उघड तर्क झाला; आणि माझी गाळण होऊन एक शब्दही मला सुचेना. मी इकडे तिकडे चांचरत पाहूं लागलों, पण माझ्या दृष्टीस कोठेंच स्थळ सांपडेना. फौजदाराचें काम तरी संशयावरून व एकदा धरला पकडून चौकशी चालवायाचें हेंच; तेव्हां त्यानें मला गुन्हेगार केलें आणि ती बायकोही माझीच साथी आहे, असें समजून आम्हांला निरनिराळ्या पाहाऱ्यांत ठेविलें. हा न्यायाधीश तुमच्या इतर न्यायाधीशांसारखा निष्ठुर व एकदम गळफासा विषयीं व्याख्यान देणारासा दिसला नाहीं: आपल्या चेहेऱ्यावरून तर तो मौजी व हास्यमुख दिसला, पण चेहेऱ्यासारखेंच त्याचें हृदयही होतें कीं नव्हतें, हें सर्वसाक्षी ईश्वरालाच ठाऊक! मला चौकींत आणतांच तो आपल्या जथ्यानें आंत आला. अशा प्रसंगीं कोणकोणते व्यापार करायाचे, त्यांबद्दल त्याला पूर्ण ज्ञान होतेंच:— त्यानीं माझा झाडा घेण्यास सुरुवात केली. त्या देशमुखाला हें भले गुन्हेगार कूळ सांपडलें! ते मुठी भरभरून पिस्तोल काढूं लागले व प्रत्येक वेळीं

त्यांची चंद्री निरनिराळ्या प्रकारांनीं फिरूं लागली. त्यांच्या डोळ्यांत क्षणोक्षणीं आनंदाच्या लहरी चमकूं लागल्या ! फौजदार तर देहभानच विसरल्यासारखा झाला ! त्याच्या सगळ्या फौजदारी कारकिर्दींत त्याला असी धण कधींच पडली नव्हती ! तो मृदुस्वरानें मला ह्मणाला; 'माझ्या माणकुल्या मुला, आह्मीं फक्त आमचें कर्तव्य कर्म बजावीत आहों; आपल्या हाडांचा चुरा होईल ह्मणून तूं पूर्वींच घाबरूं नको: जर तूं पात्र नसलास तर उगीच आह्मीं तुझीं हाडें चुरणार नाहीं.' ल्याच्या गोड गोड गोष्टी सांगून ह्या रक्तशोषकांनीं सारावेळ चाचपून चाचपून माझे गजवे रिकामे केले. दुसरें काय सांगूं? त्या ह्यांच्याच पातालवासी ज्येष्ठ बांधवांनींही मर्यादेची थोडीशी भीति धरून जे मजकडून बुचाटून घेतलें नव्हतें, तें देखील ह्यांनीं घेतलें— माझ्या मामानें मला जे चाळीस ढुकत दिले होते, ते मी जिवाच्या जतनेनें आजवर सांभाळिले होते. हे ढुकत मला आसडतांना पहिल्यानें त्यांच्या हाताला कोठेंच अडखळले नव्हते, पण त्यानीं हळू हळू मोठ्या सधीरतेनें मला दोन तीन आवृत्तींनीं आसडलें व नखशिखांत तपासून फस्त केलें, त्या तडाक्यांत ते बिचारे ढुकत कोठले राहायाला ! या निर्लज्ज लोकांनीं मला नग्न केलें; ह्यापरतें दुसरें काय सांगूं! होय, घेतां काय? तसें त्यानीं केलें नसतें, तर चुकून सवरून एकादी राजमुद्रा कोठें तरी वळचणीच्या जागीं चिकटून राहाती ! झाडा घेण्याची ह्मणून आतां बाकी उरली नाहीं,

असें जेव्हां फौजदारानें पाहिलें, तेव्हां चौकसी चालविण्याची वेळा झाली, असें त्याला वाटलें. मी आपली खरी हकीकत त्याला सांगितली व त्यानें माझी जबानी लिहून घेतली. ह्या वेळीं इत्यर्थ काय तो इतका ठरला कीं:—त्यानें माझी सर्व चीजवस्त घेऊन आपल्या शिकारी कुत्र्यांसह परत जावें आणि मला एक चिंधी-ही न ठेवितां गवताच्या एका भिकार चुंबळीवर हाया हूया घालीत टाकावें. !

मी जेव्हां अशा निराश्रित व विपत्तिकारक स्थितींत पडलों, तेव्हां दुःखाचे सुसकारे टाकून ह्मटलें:—' अरेरे! हें मानवी आयुष्य किती तरी आपदांनीं वेष्टित आहे बरें! ह्या आयुष्यांत आपल्याला अमुकच वेळीं अमुकच गोष्ट घडेल, हें कोणाच्यानें तरी सांगवेल काय? या जगीं आमचीं सर्व कृत्यें व सर्व कल्पना समुद्रांतील लाटां सारख्या आहेत. **ओविडोहून** निघाल्यापासून मी तरी कशा कशा संकटांत सांपडत गेलों, तें पहा! सूक्ष्म विचारानें पाहिलें तर, ही तरी एका प्रकाराची मौजच वाटते! युक्ति प्रयुक्ति लढवून एका संकटांतून पार पडलों, तों दुसऱ्या अरिष्टांत पडायाला उशिर तरी लागायाचा होता! तें जसें काय मजकरितांच संग्रहीं होतें! हें चांगलें शहर ह्मणून एथें आलों, तर ह्या फौजदाराच्या परिचयानें प्रतिष्ठा मिळेल हें कोणी अभाग्यानें भाकीत केलें होतें! एवंच माझ्या कपाळा-ची दगदग कांहीं सुटत नाहीं. ह्याप्रमाणें मी आपल्या मनाशीं संलाप करीत असतां, परत एकदां त्य

बंडोची व धनाची मला आठवण पडली, व ह्याच दुष्ट वस्तूंनीं मला अरिष्टांत घातलें, ह्मणून त्यांस असंख्य शाप दिले. नंतर थोडेंसें धैर्य आणून ह्मणालों, कांहीं चिंता नाहीं, तिलक्लास, बेफिकीर रहा! असा कुक्कुट छातीचा होऊं नको! पाताळांत पडला होतास, तेथून सुद्धां तूं आपल्याला पार पाडलें, मग ह्या पृथ्वीवरील कारागृहाची कथा ती काय? पण हे दैवा! रानांतून बाहेर पडण्यापूर्वींच मी कुई घालतों किर! **लिओनार्दो व दुमिंगो** ह्यांहून अधिक वाकबगार माणसांच्या हातीं मी सांपडलों आहे. माझ्या चावीनें हा दरवाजा उघडला जाणार नाहीं! पैशाशिवाय बंदीवान हा पंखाशिवाय पक्ष्यासारखा होय, असेंच आतां ह्मटलें पाहिजे. एथून उडून दूर जाण्यास एकाद्याला पुरे पंख पाहिजेत.

ह्या धांदलींत आमच्या न्याहारीसाठीं तयार झालेलें मांस तेथेंच पडलें; त्याचें काय झालें तें मला ठाऊक नाहीं; पण येथें मला पिकुटशा निस्तेज भाकरीचा एक तुकडा, व तो चावतांनां अधिकसे श्रम पडूं नयेत ह्मणून पाण्याचें एक गाडगें इतकें मिळालें. ह्याप्रमाणें ह्या अंधारकोठडींत अन्न चावत पडून रहाणें माझ्या दैवीं आलें. पंधरा दिवस असे गेले. मजवर देखरेख ठेवणारा काय तो रोज माझ्या दृष्टीस पडे, त्यावांचून दुसरा कोणी पाहीन तर शपथ! मला त्या भाकरी पाण्याची उणीव पडूं नये, असी ह्या देखरेख ठेवणाराला ताकीद होती, ह्मणून तो तरी तेथें येई. तो आला

ह्मणजे त्याची मर्जी संपादन करण्यासाठीं अमळ गमना गुळवण्या लावण्याचें माझ्या मनांत येई, पण तो वस्ताद् पक्का घुमा ! मजकडे पहातच नसे. येऊन जाऊन मी कोठेंतरी निसटेन सबरेन ह्यावरच त्याची नजर असे. सोळाव्या दिवशीं फौजदाराची स्वारी माझ्या कोठडींत आली; तो पत्राजीनें ह्मणाला कीं;— तूं नसीबवान आहेस ! तुला सांगण्यासारखी कांहीं खबर मजकडे आहे. त्या बाईची रवानगी **बर्गास** एथें केली. रवानगी होण्यापूर्वी मी तिची चौकशी केली, त्यावेळीं तिनें जे जबाब दिले, त्यांवरून तुझ्या निरपराधीपणास बरीच बळकटी आली आहे. **पिनेफ्लार** पासून **केकाबिलासास** तुला ज्या ओझेल्यानें नेलें, त्यानें आजच येऊन ती गोष्ट खरी असें ह्मटलें, तर तूं आजच मोकळा होशील. तो हल्लीं **आस्तोर्गा** एथें आहे. मी त्याला बोलावणें पाठविलें आहे, व तो एथें येईल असी मी अपेक्षा करतों. जर त्यानें ती तुमच्या पळापळीची गोष्ट कबूल केली, तर तुला कोणीच विचारता नाहीं; तुझा तूं मालक.

हे शब्द ऐकतांच मी आनंदाच्या भरानें देहावसान करण्याच्या बेतांत आलों. बस ! झालें, काम झालें ! थोडक्याच वेळांत माझी दया आणून संक्षिप्त रीतीनें निवाडा केला, ह्मणून न्यायाधीशाचे मी आभार मानले आणि पुढेंही थोडी बहुत लाडी गोडी लावणार होतों, इतक्यांत तो खेचरहाक्या मागून पुढून एकेका शिपायासहित येऊन ठेपला. त्याचें तोंड माझ्या नजरेवरून

जातांच मी त्याला ओळखलें; पण ह्या चोरानें माझी घोंगडीची थैली व तींतील जिन्नसा चोरल्या होत्या: हें सामान त्यानें विकलें असावें; त्या विक्रीच्या पैशाचा लोभ त्याला सुटेना, ह्मणून जाणून बुजून आपण मला मुळींच ओळखत नाहीं, व जन्मापासून आपली व माझी कधींच भेट झाली नाहीं, असें सांगणें त्याला भाग पडलें. मी ह्मटलें; अरे लुच्या ! टेंक, गुडघे टेंक आणि तूं माझे कपडे चोरले नाहींस असें कबूल हो पाहूं ! सत्याचा कांहीं तरी मान राख ! वर मान कर आणि माझ्या तोंडाकडे पहा; ज्या कित्येक साबड्या तरुण लोकांस अंडपाशाचें भय घालून त्या केकाबि· लास शहरांत त्वां फसविलें, त्यापैकींच मीही एक नव्हे काय ? खेचरहाक्या गुडघे टेंकून ह्मणाला कीं; 'ह्या दादाला मी मुळींच ओळखत नाहीं, हें परमे· श्वरास स्मरून सत्य सांगतों.' हा जेव्हां मुळींच कबूल होईना, तेव्हां पुढें दुसरी चौकसी करण्यासाठीं मला परत चौकींत पाठविलें. त्रिल्लास, पुनः एकदां दम खा ! एथें धड मेजवानीही नाहीं व उपोषणही नाहीं, पण भाकरीचा तुकडा आणि पाणी ह्यांशींच कायती गांठ आहे; व येऊन जाऊन इतकेंच काय ते हाल होतील, आणि त्या पत्राजखोर घुम्या नाझराची दृष्टी चुकवायाला कांहीं बुद्धि खर्चे करावी लागेल, इतकेंच कायतें. पण कायद्याच्या जबड्यांतून मुक्त व्हायाला इवलासा निरपराधीपणा शाबूद झाला पाहिजे, तो होत नाहीं, असा विचार जेव्हां मला होई; तेव्हां

तो विचारच मला मरणप्राय होत असे; व मला माझें पातालभुवनच असतें तर बरें होतें, असा ध्यास लागे. ह्या अंधारकोठडीच्या दुःखाहून तेथली दुःखें मला थोडीं होतीं, असें समजा. त्या वाटमाऱ्या चोरांशीं बरोबरी करण्यासारखा मी सुदृढ होतों! मी त्यांशीं थट्टा मस्करीनें व वाटमाऱ्याच्या अविर्भावानेंही दिवस काढून भावी मुक्ततेच्या गोड आशेवर राहीं; आणि एथें कसें? वस्तुत: मी निरपराधी आहें, तरी पुरावा नसल्यामुळें फांशीं जाणार!

भाग १३.

निल्‌ब्लास चांगल्या नसीबानें बंदीशाळेंतून सुटतो व पुढें प्रवासाला निघतो.

ह्याप्रमाणें मनोरथसृष्टीच्या रचनेंत दिवस काढीत असतां माझीं सर्व साहसें जशीं काय ग्रंथांत लिहिल्या सारखीं शब्दशः सर्व शहरांत पसरलीं. लोकांला माझें प्रदर्शन करावेंसें वाटलें! एका मागून एक लोक माझ्या तुरुंगाकडे येऊं लागले. ह्यानीं माझ्या खोली-च्या खिडकींतून, जरी उजेडाची मारामारीच होती, तरी मजकडे डोकावून पहावें, व आपला रस्ता पक-डावा! हें एका नवीन प्रकारचेंच प्रदर्शन झालें. मला बंदींत टाकल्यापासून ह्या खिडकीशीं एकही सजीव प्राणी नजरेस पडला नव्हता; कचेरीकडच्या बाजूला ही खिडकी होती, व त्या कचेरींत मुखस्तंभ आणि धाक ह्यांचा खडतर पाहारा असे. ह्या प्रदर्शनानें

शहरांतील सर्व लोकांच्या तोंडीं मी झालों आहें, असा मला तर्क झाला; पण हा दुःशकुन किंवा सुशकुन होता, ह्याचा कांहींच तर्क मला होईना.

पहिल्यानें जे लोक मला पाहायाला आले, त्यांत तो **मान्दोनेदोचा** छोटेखानी गवय्याही होता. खेचरहाक्यानें भय घातल्यावर रस्ता मिळेल तिकडे जी मंडळी पळाली, त्या मंडळीचाच हा सभासद होता; तेव्हां तो माझ्या सोबत्यां पैकींच एकजण ठरला, हें तुह्मांला माहीत असावेंच. मी त्याला लागलेंच ओळखलें; आणि तोही माझी ओळख कबूल करायाला चुणचुणला नाहीं. आह्मीं एकमेकाला मोठ्या ममतेनें रामराम केले, आणि एकमेकाला सोडून निघाल्यापासून परस्परांच्या हाल हवालांचा पडताळा घेतला. मला आपलें सगळें चरित्र पद्धतवारीनें त्याला सांगावें लागलें, व आह्मी घाबरून पळाल्यावर **केकाबिलासच्या** भटारखान्यांत ती बायको व तो खेचरवान ह्यांमध्यें कोणकोणते प्रकार घडले, ते त्यानें मला सांगितले. नंतर मला रामराम करून जेव्हां तो जाऊं लागला; तेव्हां माझ्या सुटकेसाठीं आपल्या शक्तीच्या पराकाष्ठेपर्यंत श्रम करीन, असें मला अभिवचन देऊन तो गेला. त्याचे सोबती, जे केवळ मला पाहाण्यासाठींच आले होते, त्यांस सुद्धां माझें दुर्दैव पाहून दया आल्याचें चिन्ह दिसलें; त्यानींही त्या गवय्याकडे माझ्या मुक्ततेप्रीत्यर्थ होईल तेवढी मदत करण्या विषयीं आपण होऊन कबूल केलें.

ते आपल्या वचनास जागले, ह्यांत संशय नाहीं. त्यांनीं माझ्या तर्फेनें फौजदाराकडे एक अर्ज गुजरला. फौजदारालाही माझ्या निरपराधीपणा बद्दल अजून संशय राहिला नव्हता, तेव्हां त्यानें त्या छोटेखानी गवंय्याची जबानी घेतांच आपल्या मनाचा फाड करण्यास कसलीच वानवा केली नाहीं. सुमारें तीन आठवडे गुजरतांच तो माझ्या कोठडींत आला व मला ह्मणाला;—'जिल्ब्लास,मी कोणत्याही प्रकरणांत कधींच गटमळत नाहीं; बस, आतां तुला मोकळा सोडला आहे; तुला जिकडे जायाचें असेल तिकडे जा. पण जर तुला बराबर घेऊन गेलों, तर तुला त्या चोरांचें तें भुयार परत शोधून काढतां येईल काय ? मी उत्तर केलें कीं,— 'नाहीं, महाराज नाहीं; ज्यावेळीं मी त्या भुयारांत गेलों, त्या वेळीं काळोखी रात्र होती व त्यांतून बाहेर पडतांनाही दिवस उगवण्याच्या पूर्वींच बाहेर पडलों होतों, तेव्हां अमुकच जागीं तें असावें, असा निश्चय माझ्यानें करवत नाहीं. ह्याउपर फौजदार साहेब निघून गेले, व जातांना मला सोडून देण्यासाठीं नाझराला हुकूम होईल असें बोलले. लागलाच मागून एका क्षणांत नाझर आपल्या जिलबीच्या माणसांतून एका जणाला बराबर घेऊन माझ्या अंधारगृहांत आला. त्या माणसाच्या खांद्यावर कपड्यांचें एक बोजकें होतें. त्या दोघांनींही चकार शब्द न काढतां मोठ्या समारंभानें माझ्या अंगावरील बंडी व सदरे काढून घेतले; आणि मला एक जीर्ण जुना

झगा चढवून आपल्या अतिथीप्रिय वाड्यांतून ढकलून लावलें.

असे घाणेरडे व भिकार कपडे अंगांत घालतांच मला वाईट वाटलें, पण हें वाटणें एका अर्थी माझ्या हितास पडलें; कारण तुरुंगांतून बंदीवान सुटले, ह्मणजे त्यानां जो सहजगत्या आनंदातिशय होतो, त्याच्या योगानें प्रसंगवशात् त्यांना हर्षवायुही होण्याचा संभव असतो: माझ्या मुक्ततेपासून मला एकादे वेळीं तसा प्रकार घडून येताच, तर माझ्या घाणेरड्या पोशाखानें जी माझ्या मनाला म्लानी आणली, ती त्या आनंदाच्या उमाळ्यांवर चेपणासारखी झाली, असेंच ह्मटलें पाहिजे. लोकांची टेहेळटिकोरी मोठ्या दुःखानें सहन करण्या पेक्षां विलंब न लावतां एकदा शहरांतून ॓ुगासि काढावी, असें माझ्या मनांत आलें. पण कृतज्ञतेसमोर लज्जेची कडी चालेना. त्या छोटेखानी गवय्याचा मी इतका आभारी झालों होतों, ह्मणून आपली कृतज्ञता दाखविण्यासाठीं त्याजकडे गेलों. मला पाहतांच तो गालच्यागालीं हंसला आणि ह्मणाला: "तुझा तरी गळहांटा झाला होता, नाहीं काय ? माझ्या मतें तर तुझ्या खटल्याची खुप छडाछडी झाली:चौकसींत कांहीं तरी कंपेश घडला असें ह्मणण्यास तुला जागा नाहीं." मीं उत्तर केलें;—आपल्या देशांतील कायदे वाईट आहेत, असी मुळींच माझी कुरकूर नाहीं, ते जसे असावे तसे आहेत; अपेक्षा काय ती इतकीच कीं, कामदार लोकांनीं त्यांप्रमाणें चाललें पाहिजे ! मला

माझे कपडे देण्यास त्यांना हरकत नव्हती: त्या कपड्यांच्या किमतीच्या शंभरपट त्यांनीं मला वुचाटलें आहे. ह्यावर त्यानें प्रत्युत्तर केलें कीं:— 'माझेंही ह्मणणें असेंच आहे; पण हीं कृत्यें पुरातन चालीच्या मासल्या साठीं असलीं पाहिजेत, त्यांचा निकाल करतां येत नाहीं, असें ते लोक समजत असतील. काय! तो तुझा घोडा त्याच्या कायदेशीर मालकाच्या हवालीं केला, असें जर तूं समजत असशील, तर मी तुला मूर्ख समजेन. छे. कृपा करून असी गोष्टच बोलूं नको: तें जनावर आतां ह्या क्षणीं दफ्तरनिसाच्या तबेल्यांत आहे; काम पडलें तर साक्षी साठीं कोर्टांत आणावा ह्मणून त्याला तेथें कोंडून ठेविलें आहे: जर तो बिचारा गृहस्थ दमची घेऊन पुढें झाला, तर तेवढा गजव्यांत सांपडल्या सारखा होईल! बरें पण आतां आपण दुसऱ्या विषयावर बोलूं. आतां तुझा बेत काय आहे? तूं आतां आपली गत कशी लावणार? मीं ह्मणालों;— 'बर्गासास जावें असा माझा सूर वाहतो. तेथें मी त्या संकटांतून मुक्त झालेल्या बाईकडे जाईन; ती मला थोडकी रोकड देईल: त्या पैशांतून मी नवे कपडे विकत घेईन आणि सालामांकास जाऊन तेथें माझ्या लातिन विद्येचा कांहीं उपयोग होतो तर पाहीन. पंचाईत काय ती इतकीच कीं, बर्गासास कसें जातां येईल? रस्त्यावर मुकाम करावा लागेल. त्याने उत्तर केलें कीं;—'हं, मी तुझें इंगित जाणलें. ही माझी थैली तूं घे: तींत अधिकसा अर्थ नाहीं, हें मला समजतें, पण

आह्मां गवय्यांच्या पट्टया त्या कसल्या ? त्या काय धर्माध्यक्षांच्या पट्टयां सारख्या असायाच्या ? तुला तर हें माहीत आहेच'. असें बोलून त्यानें ती थैली आपल्या खिशांतून बाहेर काढली व मोठ्या गौलताईनें माझ्या दोहीं हातांमध्यें सारली. मीही अधिकाची आस्था न ठेवितां आदरपूर्वक तिचा स्वीकार केला. जसी काय सोन्याची खाणच त्यानें मला अर्पण केली, असें दाखवून मी त्याचे अत्यंत आभार मानले, आणि त्या देणगीच्या फेडीबद्दल त्याला सहस्रावधि वचनें दिलीं. जसीं काय नेमानें मोठी काळजी ठेवून यमदंडाच्या दिवसीं पुरीं करायाचीं ! रोकड हातीं येतांच मी गपचुप शहरांतून बाहेर पडलों; माझ्या दुसऱ्या हितकर्त्यांचा निरोप घेण्यापुर्ता मला वेळ सांपडला नाहीं, पण मी अंतःकरण पूर्वक त्यानां सहस्रशः आशीर्वाद दिले.

तो छोटेखानी गवय्या आपल्या थैलीविषयीं जें नीच स्वरानें बोलला, तें उगीच नव्हतें. ती थैली कांहीं दक्षिणमार्गी नव्हती. आज दोन महिने पर्यंत सांज सकाळ माझ्या कपाळीं चांगल्या अन्नाचे हालच आले होते, व आतां **बर्गासापासून** जवळच्याच **पोन्तिादिमुला** येथील ठाण्यावर पोंचलों, व जवळ पाहातों तों, थोडकासा चिल्लर खुर्दाच सांपडला. दैव माझें! त्याला दुसऱ्याचा उपाय काय? येथें **दोनामेन्शाची** चौकसी करण्यासाठीं मी उतरलों. ज्या खाणावळींत मी उतरलों, त्या खाणावळीची स्वामिणी कोणीसी एक

खंगार अकसखोर सुकटीबाई होती. मला पाहातांच तिनें ज्या मुखमुद्रा केल्या, त्यांवरून मीं लागलेंच जाणलें कीं, माझा झगा बाईच्या मनोरथावर थडकला नाहीं; तिच्या अभिरुचीचा हा एक दाखलाच मला सांपडला. तसाच मी मेजाशीं बसलों; भाकर व पन्हेर खाल्लें आणि थोडकीशी घाणेरडी दारू प्यालों. माझ्या बाह्य देखाव्याच्याच सरोबरीचें हें जेवण जेवीत असतां मी माझ्या खाणावळवाली बाईशीं सलगी करण्यासाठीं होतील तेवढे यत्न केले. मी तिला विचारलें:—' तूं **लागार्दयाच्या मार्किसाला** जाणतेस काय? त्याचा वाडा शहराबाहेर फार अंतरावर आहे काय? बरें, त्याच्या त्या बायकोची कशी काय हालहवाल आहे? तिनें कपाळाला आंठ्या घालून उत्तर केलें कीं;—' तूं एकादमांत पुष्कळ प्रश्न विचारतोस.' पण शेवटीं फारवेळ कपाळकूट करून तिच्या कडून मी इतकेंच काढून घेतलें कीं, **दानआम्ब्रोशाचें** ठाणें तेथून कांहीं अधिक दूर नव्हतें, सुमारें एका कोसावर होतें.

जेवून खाऊन झाल्यावर बरीच रात्र झाली होती—, म्हणून निद्रायाला जाण्याचा बेत करून मी तिला निजण्यासाठीं जागा विचारली. ह्यावर गर्विष्ठ व तिरस्कारयुक्त मुद्रेनें तिनें जबाब दिला कीं; ' काय? तूं निजण्यासाठीं जागा विचारतोस? पन्हेरच्या इवल्याशा तुकड्यावरच भोजन सारून नेणाऱ्या माणसाला निजण्यासाठीं मजकडे जागा नसते. माझ्या घरांतील सर्व बिछाने पूर्वींच गुंतून राहिले आहेत. अजून

आमचे शिष्ट शिष्ट पाहुणे यायाचे आहेत, व त्या पाहु-ण्यांसाठीं इकडील सर्व सोई राखून ठेविल्या आहेत; पण तूं मला चांडाळीण ह्मणशील, ह्मणून मी तुला सांगतें कीं, तूं माझ्या दांडसाळींत हवा तर पड. तुझ्या मऊ चामडीला पेंढा लागला तर कांहीं इजा होईल असें मला वाटत नाहीं'. हें ती ठाऊक नसतां खरें बोलली.– तें निमूटपणें मी ऐकून घेतलें आणि आपल्या नेमून दिलेल्या अड्ड्याच्या जागीं कसरलों. येथें मी खंबीर पुरुषासारखा निजलों; कारण सिंहासारखा उद्योग करणाऱ्या पुरुषाला निद्राजनित विश्रांतिसुखाच्या मंदिरांत जाण्यासाठीं लागलाच परवाना मिळतो.

भाग १४.

बर्गास एथें दोनामेन्शा जिल्ब्लासाला भेटून त्याचें आगतस्वागत करतो.

मी अजगरासारखा पडून राहिलों नाहीं, पण दुसऱ्या सकाळीं कोंबडा आरवण्याच्या पूर्वीं उठलों, व खाणावळवालीचे पैसे चुकविले. पूर्व संध्याकाळीं जसी ही बाई दिसली होती, तसी ह्यावेळीं दिसली नाहीं: किंचित् आटपशीर तोरा व जरा प्रसन्न चेहरा ह्यांचें थोडेसें प्रदर्शन झालें. सरकारी तीन रखवालदारां-च्या प्रसादानें ही गोष्ट घडली असावी असा मी तर्क केला. हे गृहस्थ त्या रात्रीं ह्या घरांत निजले होते: ते घरधनिणीच्या जिवाळ्याचे पाहुणे होते, असें उघड

दिसलें व ह्याच शिष्ट गृहस्थांसाठीं ते बिच्छाने गुंतून पडले होते.

शहरांतून जातांना **मार्क्विसाच्या** वाड्याकडे कोणत्या रस्ता जातो, त्याबद्दल मी चौकसी केली. जातां जातांच रस्त्यावर एक माणूस भेटला. **पिनेफ़ोर** एथील भटारखान्याच्या मालकासारखाच हाही शाहाणा होता. तो माझ्या प्रश्नाचें उत्तर जितक्यास तितकें मुद्यापुरतेंच देऊन तृप्त झाला नाहीं, पण त्यानें आणखीही मला सांगितलें कीं, तीन आठवडे होतील तेव्हां **दानआम्ब्रोशो** स्वर्गवासी झाला, आणि त्याच्या बायकोनें **बर्गास** एथील एका आश्रमांत राहून आपल्या आयुष्याचा सद्व्यय करावा, असा निश्चय केला आहे. ह्या आश्रमाचें नांवही त्यानें सांगितलें. हें ऐकतांच मी वाड्याचा रस्ता टाकून पहिल्यानें जसें मनांत होतें, त्याप्रमाणें **बर्गास** शहराचा रस्ता धरला, आणि एकदम **दोनामेन्शाच्या** आश्रमास येऊन पोंचलों. बाहेर उभा राहून **आस्तोर्गा** एथील तुरुंगांतून नुकताच सुटून आलेला एक तरुण गृहस्थ बाईसाहेबांच्या भेटीस आला आहे, असी वर्दी देवडीवरील दासीची पायधरणी करून आंत लाविली. वर्दी लावून ती तसीच परत आली व मला एका माजघरांत बसण्या विषयीं सांगूं लागली. मी तसें केलें, तों **मार्क्विसाची** विधवा बायको सुतकीवेषानें तेथें आली.

ती बाई ह्मणाली:—‘ तूं कुशल आहेस कीं ? चार दिवसांमागें **आस्तोर्गा** एथील एका गृहस्थाला पत्र

लिहून माझ्या तर्फेनें तुला भेटण्याविषयीं मी विनंती केली होती आणि तुझी सुटका होतांच तूं येऊन मला भेटावें, असेंही तुला सांगण्याविषयीं त्याला त्याच पत्रांत लिहिलें होतें. तुझी मोकळीकही लवकरच झाली असावी ह्यांत संशय नाहीं. तुझ्या निर्दोषी वर्तनाबद्दल फौजदाराला जें मी सांगितलें होतें, तें तुझी त्वरित सुटका होण्याला बस होतें. तिकडून मला उत्तर आलें, त्यांत तूं तुरुंगांतून सुटलास, पण कोठें गेलास तें कोणास ठाऊक नाहीं, असा मजकूर होता. तूं मला परत भेटतोस कीं नाहीं व तुझे उपकार स्मरण्याची संधि मला मिळते कीं नाहीं, ह्या काळजींत मी होतीं.' ह्याप्रमाणें तिचें भाषण चाललें असतां मी माझ्या घाणेरड्या पोशाखानें तिच्या समोर उभा होतों, ह्मणून मला फार लाज वाटे व गोंधळल्यासारखा होई, हें पाहून ती परत ह्मणाली:— 'कांहीं चिंता नाहीं, वेड्या पोशाखाची ती कथा काय? तूं माझ्या उपयोगी इतका पडला आहेस कीं, जर तुझ्या उपकाराचा मोबदला करण्यास मी धजलीं नाहीं, तर मजसारखी दुसरी चांडाळ बायको ह्या दुनियेंत सांपडणार नाहीं. यासाठीं तुझी दगदग घालविण्याचें काम मी पत्करतीं. हें माझें कर्तव्यकर्म असून त्याचीं साधनेंही माझ्या शक्तींत आहेत. स्वतःला कोणत्याच प्रकारें असोईंत न पडतां तुझ्या उपकाराचें कर्ज फेडण्याला हरकत पडणार नाहीं, इतकी माझी संपदा आहे.'

ती पुढें ह्मणाली;—'आस्तोर्गा एथें आह्मीं उभय·

तांही चौकींत पडलों, तेथपर्यंत माझी हकीकत तुला माहीत झालीच आहे. नंतर मला काय काय घडलें तें आतां मी तुला सांगतों. **आस्तोर्गाच्या** फौजदाराला मी आपली इत्थंभूत कथा सांगितल्याबरोबर त्याची खात्री होऊन त्यानें मला **बर्गास** येथें रवाना केलें. तदनंतर मी **मार्किसाच्या** वाड्यांत हजर झालीं. मी आपल्या परत येण्यानें सर्वांला मोठ्या आश्चर्यांत टाकिलें. लोकांकडून मला असें समजलें कीं, आपल्या घरांतून मी एकाएकीं पळून गेल्यामुळें **मार्किसाच्या** हृदयास जबरदस्त धक्का पोंचला व तो आतां इतका आजारी आहे कीं चांगले प्रसिद्ध वैद्यही त्याच्या जीविताची आस्था बाळगीत नाहींत, यासाठीं माझें येणें फार उशिरां झालें; माझ्या दैवगतीच्या शोकरसास हा एक नूतन प्रकार जोडला गेला. तथापि मी आलीं, ह्याबद्दल **मार्किसाकडे** वर्दी पोंचविली. आज्ञा मिळतांच मी **मार्किसाच्या** खोलींत गेलीं व त्याच्या पलंगासमोर गुडघे टेकून बसलीं; ह्या वेळीं माझें तोंड दुःखाश्रूंनीं व्यापून गेलें होतें व माझें अंतःकरण खऱ्याखुऱ्याच दुःखाच्या अतिशयानें अत्यंत गांजून गेलें होतें. मला पहातांच **मार्किस** ह्मणाला;—'तुला एथें कोणी बलावून आणलें? तूं आपला कोणताही मतलब साधून घेण्याच्या विचारानें इकडे आली आहेस काय? त्वां माझा जीव घेतला, इतक्यानेंच संतुष्ट झाली नाहींस काय? माझें प्राणोत्क्रमण कसें होतें, तें आपल्या डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पहावें असी अंतः

करणापासून तुझी इच्छा असून ती तृप्त करण्यासाठीं तूं आली आहेस असें वाटतें.' मी उत्तर केलें;— माझ्या धन्या, मी आपल्या प्रथम पतीबरोबर पळून गेलीं त्याबद्दल सर्व कथा **इनेसीनें** आपल्याला श्रुत केली असावीच; आणि दुर्दैवानें घाला घालून तो सर्वस्वी माझ्याकडून हिरावून नेला नसता तर मी अतःपर आपल्या दृष्टीस पडलीं नसतीं.' ह्याच वेळीं **दानअल्वाराला** वाटमाऱ्या चोरांनीं मारलें व त्यांनीं मला आपल्या भुयारांत बंदीवान करून ठेविलें होतें, पण मोठ्या नशीबानें माझी सुटका झाली, इत्यादि सर्व गोष्टी मुळापासून शेवटापर्यंत मी त्याला कळवि-ल्या. हें ऐकून त्याला दया आली व त्यानें आपला उदार हस्त पुढें केला, व प्रीतिपुरस्सर असें ह्मटलें कीं; 'बस, माझी खातरी झाली; आतां मला कसलेंच गाऱ्हाणें सांगण्यास जागा उरली नाहीं. अरेरे! तुला दोष देण्यासारखा मला कोणता तरी हक्क आहे काय? आपल्या प्रियपतीच्या पंथांत तूं परत गेलीस, ह्मणून त्वां मला अशा दुःखांत सोडलें. ह्या तुझ्या अप्रतिम प्रीतीसाठीं तुला मी कसा छळूं शकेन? हे देवी, तूंच पहा बरें! देवाच्या इच्छेस कोणाच्यानेंही अडथळा आणवत नाहीं. ह्यासाठींच मी तुझा पाठलाग करूं नये असा हुकूम दिला. **दानअल्वार** जरी माझा प्रतिस्पर्धी होता, तरी त्याला जे पवित्र व आद्य अधि-कार प्राप्त झाले होते, त्यांला मान दिल्यावांचून माझ्यानें रहावलें नाहीं; आणि त्याजबरोबर पळून जाण्यासाठीं

तुला जी प्रेरणा झाली, तीहि कोणत्या तरी श्रेष्ठ शक्तीपासून झाली असें मी समजलों. ह्या सर्वांचा निकाल न्यायदृष्टीनें व समजुतीच्या भावनेनें करणें ह्मटलें ह्मणजे, तूं पुन: पूर्ववत्प्रमाणें माझ्या प्रीतीस पात्र झालें पाहिजे. प्रिये **मन्शा**, तूं आलीस येणेंकरून खरोखर मी आनंदसागरांत बुडून गेलों आहें. पण कटकटा! हे आनंदसुख अनुभविण्यास मी फार काळ राहीन असें वाटत नाहीं. मला आपला अंतकाळ समीप आला असा भास होतो. तुझें माझें पुरतें पुनर्दर्शन घडलें नाहीं, तोंच मला तुझा शेवटचा निरोप घ्यावा लागतो ह्यांत संशय नाहीं.' ह्या अंत:करणवेधक शब्दांनीं माझ्या नेत्रावाटे अश्रूंचे लोट चालले. मानवी अंत:करणांत जितक्या दु:खाचा समावेश व्हावा, तितकें दु:ख मला झालें व तें आपोआप बाहेर पडलें. **दानअल्वारावर** जरी मी इतकी आसक्त होतें, तरी त्याच्या मरणानें मला इतकें प्रखर दु:ख झालें असें वाटत नाहीं **दानआम्ब्रोशोनें** आपल्या मृत्यूबद्दल जें भविष्य केलें, तें खरें उतरलें; दुसऱ्याच दिवशीं तो देवाज्ञा पावला. आतां आमच्या लग्नाच्या वेळीं ठराव झाल्याप्रमाणें मला बरेंच भर्तृदत्त धन राहिलें आहे. पण त्याचा असद्व्यय होऊं नये, ह्मणून मी फार जपेन. मी जरी अजून तारुण्यांत आहें, तरी तिसऱ्या पतीच्या वेगेंत जाईन, असें आतां कोणींच समजूं नये. दुसरें असें आहे कीं, असा छिछोरपणा जी निर्लज्ज व फंदी बायको असते, तिच्याच अंत:करणाला जाचक होत नाहीं; सत्वधीर

व सुजाण बायकोच्या मनाशीं तशा हलकटपणाचा मुळींच मिलाफ होणार नाहीं. विषयसुखाची रुचि मजमधून निखालस विझाली, असें मी उघड कबूल करीन; यासाठीं आपल्या आयुष्याचे दिवस ह्या आश्रमांत घालवावे व ह्या आश्रमाची पाळणकर्त्री व्हावें, असी माझी इच्छा आहे.

ह्याप्रमाणें **दोनामेन्शा** इनें आपल्या पुढील वेता बद्दल भाषण केलें. नंतर तिनें आपल्या झग्यांतून एक थैली बाहेर काढली आणि माझ्या हातीं दिली. ती ह्मणाली:—'हे शंभर दुकत फक्त तुला कपडे लत्ते करण्यासाठीं घे. हें झालें, ह्मणजे परत येऊन मला भेट. मी आपली कृतज्ञता अशा स्वल्प मर्यादेंत कोंडून ठेवूं इच्छीत नाहीं.' मी तिचे फारफार आभार मानले व तिला तुझा निरोप घेतल्यावांचून **बर्गास** सोडून जाणार नाहीं, असें शपथपूर्वक वचन दिलें. अशा वचनाचा अनादर कोण तरी पापी करील! माझे तर पंचप्राण त्याचें पालन करण्याकडे गुंतून पडले! नंतर मी एकाद्या मेजवानीच्या घराचा शोध लावावा ह्मणून गेलों. पहिल्यानेंच जें घर सांपडलें तेथें उतरून जागा मागितली. माझ्या झग्यामुळें माझ्या खर्चीबद्दल वाईट मत होऊं नये ह्मणून मी पूर्वींच घरधन्याला सांगितलें कीं, जरी बाह्यात्कारीं मी दर्शनसंतोषी दिसत नाहीं, तरी मी आपल्या एक रात्र राहाण्या बद्दल पैसे एकाद्या डौलदार पोशाखल्यालेल्या गृहस्थाप्रमाणें चुकवीन. घरधन्याचें नांव **माजूलो** असें होतें.

हा बडा थट्टेबाज होता. माझें बोलणें ऐकतांच तो माझ्या पायांपासून डोकीपर्यंत आपली दृष्टि फिरवीत मजकडे धांवला व समाधानपणें आणि उपरोधिक मुद्रेनें दांत विचकल्यासारखें करून ह्मणाला;—'अशा प्रकारें खातरी करण्याचें आपल्याला कांहीं प्रयोजन नव्हतें; आपण उदारपणानें माझी सेवा फेडाल, हें स्पष्ट दिसतें, कारण आपली मुद्राच श्रीमंतीची दिसते. कांहीं कारणपरत्वें आपण हा वेष धारण केला असेल; द्रव्यसंबंधानें आपलें चांगलें स्वास्थ्य असावें, ह्यांत संशय नाहीं. तो लुच्चा मजकडे पाहून हंसत होता, असें मला स्पष्ट दिसलें; यासाठीं हंशाचे पेटके भरण्यापूर्वींच त्याची उचल थांबवावी ह्मणून मी आपल्या थैलीची थोडीसी चुणूक त्याला दिली. त्याच्या समोरच एक मेज होतें, त्यावर थैलींतले दुकत ओतून मी मोजूं लागलों, व बारीक दृष्टीनें पाहिलें, तों माझ्या नाण्याच्या योगें तो अदबीवर येत चालल्याचीं लक्षणें दिसूं लागलीं. मी त्याला एका शिंप्याला बलावून आणण्याला सांगितलें. तो ह्मणाला कीं,—'दलालासच बलावलें तर चांगलें; तो सर्व प्रकारचे पोशाखी कपडे आणील; व तुह्मांला हवे ते कपडे एकाच खेपेंत मिळतील. मीं ही सूचना मान्य केली व तीच प्रचारांत आणावी असा निश्चय केला. दिवस अस्तमानास जात होता, ह्मणून मी आपली खरेदी दुसऱ्या सकाळपर्यंत तकूब ठेविली आणि रान सोडून पळाल्यापासून जो माझा उपासमार झाला होता, त्याचा वचपा

काढावा. म्हणून अगोदर भोजनाच्या तर्तुदीस लागावें, असें मनांत आणलें.

भाग १५.

जिल्वलास ढबदार पोशाख करतो, व त्या बाईकडून दुसरें बक्षीस घेतो. बगीस सोडून जातांना त्याचा लवाजिमा.

यानीं मेंढ्याच्या मांसाचा खिमा एका ताटांत विपुळ भरून मजपुढें ठेविला. बहुधा त्या अवघ्या पक्वान्नाचा मीं चेंदा उडविला; प्राशनही भोजनाच्या तोडीस आणलें. आणि जेव्हां कोठळींत अवकाश नाहींसा झाला, तेव्हां बिछान्यावर जाऊन पडलों. भरपूर खाऊन पिऊन सुखानें पडलों होतों, तेव्हां विलंब न लागतां गात्रांस शिथिलपणा पोंचून गाढ झोंप लागेल, असी मला आशा होती; पण पापी डोळा कांहीं केल्या झांकेना. दुसऱ्या सकाळीं पोशाख खरीद करावयाचा होता, तो कसा निवडावा, ह्या विवेचनेंत मन गुंतून पडलें. बरें आतां कसें करावें ? मी माझ्या पहिल्याच बेताला अनुसरूं काय ? एकादा तांकडा झगा विकत घेऊन शिक्षकीचा धंदा चालविण्यासाठीं सालामांकास जाऊं काय ? पण अशा सनदी शिक्षकांचा पोशाख मी कां विकत घ्यावा ? परंपरा चालविण्यासाठीं ? बरें, माझी मनदेवता तरी आंतून काय सांगते तें पाहूं. नाहीं;

ती असें कांहीं करूं नको ह्मणून सांगते. मल्लवस्त्राहून तरवार वापरावी, व दुसऱ्या गोष्टीच्या विचारांत पडण्यापूर्वी ह्या जगांत शूरांप्रमाणें बाहुबळावर जावें हें बरें, इत्यादि विचार माझ्या मनांत घोळूं लागले.

गृहस्थी बाण्याचा पोशाख करावा, असा मी निश्चय केला. रात्र संपून सूर्योदय केव्हां होईल त्याची वाट पाहत पडलों; आणि थोडासा प्रकाश माझ्या डोळ्या-वरून झळकला न झळकला इतक्यांत उठून बसलों. उठतांच मी त्या घरांत इतक्या मोठ्यानें गोंगाट केला कीं, पटाईत निजणारे सुद्धां जागे झाले. मी सगळ्या चाकरांला हाका मारल्या व त्यांनीं शिव्यांच्या वर्षा-वानें मला जबाब दिले. पण करतात काय? त्यांना अंथरूण सोडून उठणें भागच पडलें. मी कुठला त्यांनां निजूं द्यायाला? ते दलालास बलावून आणीत तों माझ्यानें फुरसद काढवेना. दलाल लवकरच आला; त्याजबराबर दोन छोकरे हिरव्या कपड्यांचा एक एक मोठा बोजा खांद्यावर लटकावून आले. ह्या दलालानें पुढें लिहिल्या प्रमाणें मोठ्या अदबानें मजशीं भाषण केलें:—'रावसाहेब, दुसऱ्या कोणाकडे आपली शिफा-रस न होतां मजकडेच झाली, येणेंकरून आपण आपला फायदा करून घेतला ह्यांत संशय नाहीं. मी आपल्या भाऊबंदांची निंदा करतों असें आपण समजूं नये; त्यांच्या अब्रूला यत्किंचितही डाग लावण्याचें ईश्वरानें माझ्या हातून घडवूं नये. ते सर्व प्रकारें चांग-लेच आहेत. पण सांगणें ह्मणून इतकेंच कीं, आमच्यांत

एकही असा सांपडणार नाहीं, कीं तो पोटतिडि-कीनें आपल्या धन्याचें काम बजावील. एकाद्याला उलटा सुलटा सोलून टाकण्याच्या कामीं हे जू लोकां-लाही मागें पाडतात; प्रामाणिकपणा कसा असतो, हें एकालाही माहीत नाहीं. अवघ्या ओसाड वाळवंटांत ओलाव्याचें हिरवें स्थळ काय तें मीच आहें. मी वाजवी तेवढा नफा घेऊन संतुष्ट राहतों. एका पेनी मागें मला एक पौंड सुटला तर बस; छे! छे! मी उलटें बोललों:—एका पौंडामागें एक पेनी;—असें बोलावेंसें माझ्या मनांत होतें. परमेश्वरा ! मला तूं ह्या जगांत असेंच प्रमाणिकपणें व सुखानें चालण्याची बुद्धि सर्वदा दे!

ह्या दलालाचा प्रस्ताव म्या मूर्खानें अक्षरशः खरा मानला व त्या छोकऱ्यांला आपलें वोजें सोडण्यास सांगितलें. त्यांनीं इंद्रधनुष्यांतील प्रत्येक रंगाचे पोशाख मला दाखविले व नानाप्रकारचे दुसरे सुटे कपडेही विकायाला बाहेर काढले. हे सर्व कपडे बेताबाहेरसे वाटल्यावरून मी झिटकारले; पण त्यांनीं मला एक पोशाख आंगास चढवून पाहण्याविषयीं सांगितल्याव-रून मी तसें केलें, तों जसा काय तो माझ्या आंगाचें माप घेऊनच तयार केला होता, असा बसला. ह्या साजाकडे माझी हौस धांवली. रोज वापरण्याच्या का-माला जरी तो अमळ भारी होता, तरी त्याकडे माझा जीव टांगल्यासारखा होऊन मी, किंमत ठरविण्यासाठीं झटलों. सर्व साजाचासाज निळ्या रंगाच्या मखमा-लीचा केला होता व त्यावर सोनेरी कलाबतूच्या

कशिदेदार बुट्ट्या होत्या. त्या दलालानें माझा कल जाणून ह्मटलें कीं; 'आपल्याला वस्तूची चांगली पारख आहे. मी ईश्वरास स्मरून खरें तें सांगतों कीं, आपण कांहीं आज कालच्या नव्या उमेदवारांसारखे दिसत नाहीं, हें स्पष्ट आहे. हा एवढा साज तर तुह्मी ठेवा! एका पहिल्या प्रतीच्या बड्या गृहस्थासाठीं हा पोशाख तयार केला होता व तो कालच तयार होऊन आज बाहेर पडला आहे. मखमाल तरी कशी आहे ती पाहा! हात लावून बघा: इतकी उंची खुमासदार व मासलेदार सुंदर रंगाची दुसरी मखमाल कोठेंही मिळणार नाहीं; आणि कशिदा कसा आहे! त्यांत जी कारागिरी आहे, त्याहून चांगली कारागिरी आपण कोठें पाहिली असेल, तर सांगा पाहूं!' मी त्याची किंमत विचारली, तेव्हां त्यानें उत्तर केलें;—'किंमत फारसी नाहीं; अवघे साठ डुकत. खोटें बोलेल तो कमअस्सल. कालच एक गिऱ्हाईक इतकी किंमत देऊन तो साज घेण्यासाठीं अगदीं झटीं पडला होता, पण म्यां दिला नाहीं. आपण नवें गिऱ्हाईक पडलां व मागें पुढें दुसरें पुष्कळ काम आपल्याकडून मला फर्माविलें जाईल; शिवाय आपण उत्तम परीक्षक आहां, तेव्हां व्यर्थ जीभ लांब केली, तर उलटी लबाडी पदरांत बांधावी लागेल, ह्मणून तितक्या किमतीला मी तो पोशाख देण्यास कबूल झालों.' मी पहिल्यानेंच पंचेचाळीस डुकत देऊं केले. सांगितलेल्या व देऊं केलेल्या किमतींत फरक थोडाच होता! अधिक तर

पंचवीस डुकत किंमत रास्त होती. त्या दलालानें सावधानपणें असें ह्मटलें कीं; 'धनीमहाराज! मी अधिक मागत नाहीं. आपल्यासारख्या प्रतिष्ठित गृहस्थासमोर मी एकच किंमत सांगत असतों. (नंतर तो पोशाख एकीकडे काढून दुसरा पोशाख उचलतो.) पण इकडे बघा, हा साज आपल्याला पुरवत नसेल, तर हा दुसरा घ्या; पहिल्यापेक्षां हा दुसरा तुह्मांला सरीफेवार पडेल.' ह्या सर्व प्रकारांनीं, ज्या वस्तूची किंमत कमी करायाला मी पाहीं, तीच वस्तू कसेंही करून हाताबाहेर घालवूं नये, असी मला उत्कंठा झाली. आणि त्यानें किंमत कमी केली असती, असें जरी होतें, तरी त्याबद्दल मला कल्पना न झाल्यामुळें मी साठ डुकत त्याला दिले. जेव्हां मूर्ख व त्याचा पैसा हे सहज रीतीनें परस्परांला अंतरले, असें त्यानें पाहिलें, तेव्हां, मला खरोखरच वाटतें कीं, नीतिज्ञान एकीकडे ठेवून हपाप घेणाऱ्या जू लोकांकडून एकादी उपदेशपर सूचना घेतली असती, तर बरें होतें, असा त्याला पश्चात्ताप झाला असेल. कारण माझ्या तोंडाला आणखीही पानें पुसण्यास त्याला सवड होतीच, पण बाजवी तेवढा नफा घेण्याचा त्याचा बाणा, त्याप्रमाणें एका धनीमागें जो एक पौंड मिळाला, तितक्यांतच संतुष्ट होऊन तो आपल्या गड्यांसहित चालताझाला. तेही सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत श्रम करीत फिरतात व त्यानांही पोट आहे, असी मी आपल्या मनाची समजूत केली.

आतां एक बंडी, एक घोंगडी आणि दोन चांगले मांडचोळणे इतकीं वस्त्रें मजकडे झालीं. माझ्या पोशाखाचा दुसरा सरंजाम अजून घ्यावयाचाच होता: अर्धा दिवस तर या खालीं मोडला. मी तागाचा कांहीं बारीक कपडा, एक टोपी, रेशमी पायमोजे, बुटांची जोडी, आणि एक तरवार इतकें साहित्य विकत घेऊन खरेदी पुरी केली. हा सगळा पोशाख चढविला, आणि आपल्या सज्ज शरीराचा जेवढा भाग दिसला, तेवढा नीट न्याहाळून पाहिला; तेव्हां माझ्या डोळ्यांला किती तरी आनंद झाला! या पोशाखाच्या भरकुमीकडे माझे डोळे एकसारखे लागून गेले. मोर जसा आपल्या सुंदर पिसाऱ्याकडे वरचेवर पाहतो, तसा मी आपल्या पोशाखाकडे पाहूं लागलों. ह्याच दिवशीं मी दोनामेन्शाला परत भेटलों. तिनेंही आपल्या रोजच्या भलाईनें माझी भेट घेतली. ती, मी तिच्या मोठ्या उपयोगावर पडलों होतों, ह्मणून वारवार माझे आभार मानूं लागली. ह्या विषयावर परस्परांनीं परस्परांचा बराच वेळ आदरमान केला. नंतर 'प्रत्येक गोष्टींत ईश्वर तुला यश देवो.' असा आशीर्वाद देऊन व मला रामराम करून ती चालती झाली. जातांनां सुमारें तीस पिस्तोल किमतीची एक आंगठी मात्र मला नजर करून बोलली कीं, 'कृपा करून माझ्या स्मरणासाठीं ही आंगठी तूं ठेव.'

मी आपल्या मतें ती कांहीं तरी मोठेंसें बक्षीस देईल असें मानलें होतें, ह्मणून ती आंगठीच मिळा-

त्यासरशी मी अगदीं बावळा झालों. त्या बाईच्या ह्या इवल्याशा औदार्यानें मुळींच संतुष्ट न होतां, मी विवंचना करीत करीत पावलें मागें मोजूं लागलों; पण आपल्या खाणावळीच्या दरवाजाशीं येऊन ठेपलों न ठेपलों इतक्यांत एका माणसानें मला गांठलें व आपल्या घोंगडींतून एक मोठी पिशवी बाहेर काढून मजसमोर ठेविली. ही पिशवी बहुधा चालू नाण्यानें पूर्ण भरलेली होती असें दिसलें: मी आणि तेथें जे दुसरे होते, ते तोंड वासून तिजकडे पाहूं लागलों. मृत्तिका मळापासून उत्पन्न झालेल्या ह्या ओझेवाल्याचे शब्द जसे मला अमृतप्राय गोड लागले, तसे प्रत्यक्ष स्वर्लोकवासी देवदूतांचेही शब्द गोड लागले नसते. तो ह्मणाला ;—'**जिल्ब्लास महाराज, मार्किसबाईनें** आपल्याला रामराम सांगितले आहेत.' मी डोकें हालविल्यासारखें करून मान्यता दर्शविली व चांगचांगल्या भाषणांनीं त्याला खुष करून घरीं जाण्यासाठीं निरोप दिला. मजकडे त्याची पाठ झाली, इतक्यांत ससाणा जसा आपल्या भक्ष्यावर झडप घालतो, तशी झडप मी त्या थैलीवर घातली व तिला आपल्या गर्वांत धरून खोलींत गेलों. मी एका क्षणाचाही विलंब न लावितां ती पिशवी सोडली; आंत एकहजार डुकत होते! घरधन्यानें त्या ओझ्याचे शब्द कानोसा घेऊन ऐकिले होतेच, त्यावरून मी ते डुकत मोजीत होतों, इतक्यांत तो आंत आला. मेजावर तें सगळें द्रव्य पडलेलें पाहून त्याची चंद्री गुंग झाली; व तो

ह्मणाला;–' अरे ! काय तरी चमत्कार हा ! असें हें द्रव्य !' नंतर वांकड्या डोळ्यानें गमजे करीत करीत पुढें आला आणि ह्मणतो; ' वरें ! वरें ! तुह्मीं पक्के वस्ताद आहां बुवा ! बायकांच्या मनोरथाला कशा कशा गुदगुल्या कराव्या, तें तुह्मीं चांगलें जाणतां ! तुह्मांला **वर्गासाला** येऊन पुरते चोवीस तासहां झाले नाहींत, तोंच पहिल्याच भेटीसरसे **मार्किस** बाईला तुह्मीं आपल्या कहेत आणलें.'

हें भाषण कांहीं ह्मणण्यासारखें खराब नव्हतें. **माजूलोचा** समज जरी चुकीचा होता, तरी त्यानें माझ्या फुशारकीची तारीफ केली, तेव्हां त्याची चूक त्याला उघडी करून द्यावी, असा पुरतेपणीं माझ्या मनाचा कल झाला नाहीं. जवान जवान पोरगे, दुस-ऱ्यांनीं आपल्याला इष्कबाजमर्द ह्मणावें असें इच्छितात, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. परंतु अद्याप मी कडकडीत ब्रह्मचारी होतों, व माझें शुद्धाचरण कोणत्याही गर्वोक्तीपासून मला राखीत असे. मी घरधन्याला **दोनामेन्शाची** इत्थंभूत कथा सांगून त्याचा संशय दूर केला. माझें वृत्त त्यानें लक्ष लावून ऐकिलें. नंतर मी आपली कुळकथा त्याला सांगितली, ती ऐकत असतां त्याला गोडी लागलीसी दिसल्यावरून मला दोन उपदेशपर शब्द सांगून सहाय व्हावें असी मी त्याला विनंती केली. त्यानें कांहीं वेळपर्यंत एकाग्रचित्त होऊन गंभीर मुद्रेनें म्हटलें; ' **जिल्ब्लाससाहेब,** आतां तुह्मांवर माझी प्रीति जडली; आणि ज्या अर्थी

उघड्या अंतःकरणानें तुह्मीं मला आपला वृत्तांत कळविला व माझा उपदेश विचारला, त्या अर्थी मीही कांहींएक पडदा न ठेवितां कोणत्या प्रकारानें तुमचें चांगलें होईल, तें तुह्मांला सांगतों. तुह्मीं दरबार मुत्सदगिरीच्या कामाला योग्य आहां, असें तुमच्या लक्षणांवरूनच स्पष्ट दिसतें; यासाठीं तेथपर्यंत तुह्मीं जा आणि एकाद्या बड्या मानकऱ्याशीं वळण पाडा व त्याच्या चाकरीस राहा. त्याची मर्जी कोणत्या प्रकारें राखावी व त्याच्या गुप्त मसलती कशा समजून घ्याव्या, ह्या गोष्टीकडे मात्र चांगलें लक्ष ठेवा; तुह्मीं असें न कराल तर त्याच्या कुटुंबांत राहून व्यर्थ कालक्षेप केल्यासारखा मात्र होईल. ते लोक एकाद्या खऱ्या मित्राची निष्ठा किंवा पोटाग हीं गणीत नाहींत. त्यांनां भडवे, खुशामती, टाळीस टाळी देणार माणूस पाहिजेत, याशिवाय दुसरेही एक साधन तुह्मांकडे आहे: तुह्मीं तरूण व देखणे आहां. तुमच्या दुसऱ्या चांगल्या गुणाला विचारतो जवरा! त्यांची क्वचित गरज लागली तर लागती. एखाद्या श्रीमान विधवा अथवा सधवा बायकोची उठावणी तुमच्या कडून झाली नाहीं, तर तुह्मीं जन्माला येऊन व्यर्थ! स्त्रीव्यसनानें श्रीमान लोक कदाचित् फशीं पडतील, पण ज्याच्या काखा मुळींच वरत्या, त्यानां त्यापासून उलटा फायदा होण्याचा संभव आहे. यासाठीं माझें तर मत तुह्मीं **माद्रिडास** जावें असें आहे; पण कांहीं तरी लवाजिमा घेतल्या शिवाय तुह्मांस तिकडे जातां नये. तेथें काय

व दुसरीकडे काय ! लोक थाटमाटाला विचारतात आणि तुह्मीं जसा भपका ठेवाल, तसे ते तुह्मांला विचारतील. तुह्मांसाठीं मी एक चाकर आणीन: उगीच नव्हे, कसोटीस लावलेला चाकर, हुशार व नामी पोरगा, माझ्या खातरीस उतरलेला व माझ्याच स्वभावाचा असा गडी आहे. आपल्या साठीं एक व चाकरासाठीं एक असे दोन खेचर विकत घ्या आणि जितक्या त्वरेनें जावेल तितके जा.'

हा उपदेश इतका पसंत दिसला कीं, माझ्यानें त्याचा अव्हेर करवेना. दुसऱ्या दिवशीं मी दोन खेचर विकत घेतले आणि चाकराच्या बोलीचाली बद्दल ठराव केला. तो तीस वर्षांचा तरुण मनुष्य होता; दिसण्यांत सावडा व भोळसरसा दिसे. आपण **गालिशाचा** रहाणारा, व आपलें नांव **आंब्रोस** असे त्यानें मला सांगितलें. दुसरे चाकर आपलपोटे असतात व आपल्याला पुरती मजुरीच पोंचत नसते, असी नेहेमी कुरकूर करतात. हा चाकर तसा नव्हता: त्यानें माझी खातरी केली कीं, आपण फारशा भुकेचा माणूस नाहीं, आणि मी जें कांहीं देईन त्यांतच संतुष्ट रहाणारा आहे. नंतर मी एक जामदानी विकत घेतली व घरधन्याचा निरोप घेऊन आह्मीं दुसऱ्या सकाळीं सूर्योदयाच्या पूर्वीं **बर्गास** सोडून **माद्रिदा**-च्या रस्त्यास लागलों.

भाग १६.

एकाद्या मनुष्याच्या हातांतून लक्ष्मी कशी निसटून जाते ती पहा.

पहिल्या रात्रीं आलीं **दूनास** एथें निजलों, आणि दुसऱ्या दिवसीं सुमारें संध्याकाळच्या चार वाजतां **वालादोलिदास** पोंचलों. सर्व शहरांत जो चांगला संभावितसा भटारखाना दिसला, तेथें उतरलों. खेचरांला गड्याच्या स्वाधीन केलें, आणि मी एका खोलींत जाऊन हुजऱ्याकडून माझी जामदानी आंत आणविली. मी थोडासा थकलों होतों, ह्मणून तसाच पायांतलि बुटांसहित एका कोचीवर आडई घेतली, तों एकाएकीं झोंपीं गेलों. मी उठलों तेंव्हां बरीच रात्र पडली होती. मी **आम्ब्रोसाला** हाक मारिली. तो घरांत कोठें मिळेना; पण थोड्याच वेळानें आला. तूं कोठें गेला होतास? असें मी त्याला विचारलें. त्यानें मला सांगितलें कीं, **वर्गासा** पासून **वालादोलिदापर्यंत** परमेश्वरानें आपल्याला सुरक्षितपणें आणलें, त्याबद्दल कृतज्ञतापूर्वक त्या परमेश्वराची स्तुति करण्यासाठीं आपण देवळांत गेलों होतों. मी त्याच्या भक्तीची तारीफ केली; नंतर रात्री भोजनासाठीं कोंबडीचें मांस तयार करावें, असी वर्दी दिली.

ही वर्दी देत आहें, इतक्यांत घरधनी हातांत पेटलेली मेणबत्ती घेऊन माझ्या खोलींत आला. त्या शापदग्ध मेणबत्तीच्या उजेडानें एक बाईही आंत

प्रविष्ट झाली. ही बाई सुंदर पण तरुण नव्हती, आणि उंच पोशाख ल्याली होती. ती एका भालदारावर ओटांगली होती व तिच्या स्वारींत एक शिद्याचा छोकरा होता. ह्या गुप्तवेषी बाईनें गंभीरपणें नमन करून मला विचारलें कीं;—'संतिलनकर जिलुव्लास महाराज,' हेंच का आपलें नांव?' हा प्रश्न ऐकतांच मी परम आश्चर्यांत पडलों व झट्कन माझ्या तोंडावाटे 'होय,' असे शब्द निघाल्या सारखे झाले, तोंच तिनें आपले मृदु हात त्या भालदाराच्या कबजांतून सोडविले आणि मोठ्या आनंदाच्या भरानें मला मिठी मारली. ह्याचा अर्थ काय तो उमगून काढण्यासाठीं मी जों जों अधिकाधिक विचार करूं लागलों, तों तों माझी अक्कल गुंग होऊं लागली. ती ह्मणाली;—"देवानें जी आज मजवर दया केली, तिजकरितां मी त्याचा स्तव करितीं. मी ज्या सत्पुरुषाच्या शोधांत होतीं, तो तूंच आहेस." ह्या उपोद्घातावरून मला पिनेफ्लोर एथील माझा मित्र उंडीकवाल ह्याची आठवण झाली, आणि ही बाई कांहीं प्रमाणिक नसावी असा संशय माझ्या मनांत येऊं लागला, पण तिच्या भाषणाच्या शेवटील रंगानें तिजविषयीं माझें मत बरें झालें. ती पुनः ह्मणाली, 'तूं मोठ्या शूरत्वानें व थोर हृदयानें जिचा बचाव केला, त्या दोनामेन्शाची वडील आतेबहीण मी लागतीं. आज सकाळींच तिजकडून मला एक पत्र आलें. तुह्मीं माद्रिडास जाणार असें वर्तमान तिला लागल्यावरून ह्या रस्त्यानें तुमचें जाणें झालें,

तर मी तुमची चांगली बरदास्त ठेवावी, असा निरोप तिने मला लिहिला आहे. हे दोन तास मी तुमच्या शोधार्थ सर्व शहरभर हिंडत आहे. ह्या भटारखान्याकडे जा, त्या भटारखान्याकडे जा, एथें चौकशी कर, तेथें चौकशी कर, ह्याप्रमाणें केलें; शेवटीं ह्या घरधन्यानें तुमच्या उग्या खाणाखुणा सांगितल्या, त्यांवरून माझ्या आतेबहिणीचे उद्धर्ते तुम्हींच असाल, असा तर्क मी केला. हा माझा तर्क खरा झाला, ह्मणून मी ईश्वराचा स्तव करतीं. आतां मी आपल्या नातलगांच्या मित्राचा व तशांतही विशेषेंकरून माझ्या प्रियकर बहिणीच्या उद्धर्त्याचा आदर सत्कार कसा करितीं, तें तुह्माला परिचयांतीं समजेल. कृपा करून तुह्मी आतां माझ्या घरीं चलावें. तेथें तुमची सोई एथल्याहून चांगली राहील. मी तिचे आभार मानले व उगीच परक्याला त्रास देण्यास आपण खुषी नाहीं, असें तिला सांगितलें: पण तिच्या आग्रहापुढें माझी मर्यादशीलता कांहींच नाहींसी झाली. आह्मांला नेण्यासाठीं भटारखान्याच्या दरवाजाशीं गाडी तयार होतीच, तींत माझी जामदानी चांगल्या बंदोबस्तानें तिनें आपल्या समक्ष ठेवविली; कारण तिनें खरें तें सांगितलें कीं, वालादोलिद एथें बरेच हाताळ माणूस आहेत! सारांश मी त्यानां आपला देह त्या भटारखान्यांतून ओढूं दिला: मी, ती व तो ह्मातारा मालदार असे गाडींत बसलों. बिचाऱ्या घरधन्याच्या आंगाचा अगदी तिळपापड झाला असेल, कारण

आपल्या रिन्हार्डी माझ्या राहाण्यापासून त्यानें जी दस्तुरी मिळवण्याच मनांत आणलें होतें, तिला तो अगदींच मुकला.

आमची गाडी कांहींशा अंतरावर जाऊन थांबली. आह्मीं एका सुंदर वाड्याच्या दरवाजाशीं उतरलों, आणि जिना चढून एका सदरेंत गेलों; एथें नाना प्रकारचें सामान मांडलें होतें व सुमारें वीस किंवा तीस मेणबत्तीचे दिवे पेटत होते. कित्येक चाकर लोक उभे होते, यांस या बाईनें, **दानराफेल** आला कीं काय ! असें विचारलें. त्यांनीं 'नाहीं' असें उत्तर दिलें. नंतर तिनें मला अनुलक्षून भाषण केलें तें असें;—'**जिल्ब्लास** साहेब माझा भाऊ एथून सुमारें तीन कोसांवरील एका खेड्यांत गेला आहे, तो परत केव्हां येईल, ह्मणून मी वाट पाहात आहें. तो घरीं आल्यावर आमचें कुटुंब ज्या सद्गृहस्थाचें इतकें ऋणी झालें आहे, त्याचे पाय आपल्या घरास लागले, हें पाहून त्याला कितीतरी सानंदाश्चर्य होईल'! हें सुंदर भाषण तिनें संपविलें नाहीं, तोंच आह्मीं थोडासा गलबा ऐकिला, व तो गलबा **दानराफेलाच्या** आगमनानें झाला, असें आह्मांला कळलें. ह्या नटव्यानें लागलाच आपल्या दर्शनाचा लाभ आह्मांला दिला. ह्याचा आकार बराच धिप्पाड, व बाणा गृहस्थीसा दिसला. ती बाई त्याला ह्मणाली; 'बंधु, तूं परत आलास, हें पाहून मला अत्यानंद झाला; आतां **संतिलनकर जिल्ब्लास महाराजांचा** आदर

सत्कार करण्याच्या कामीं तूं मला मदत देशील. आमची बहीण **दोनामेन्शा** ह्या गृहस्थाची फार उपकारी झाली आहे, त्याकरितां ह्याचा सन्मान जितका आह्मीं ठेवूं तितका थोडा. इकडे हें पहा, तिजकडून मला नुकतेंच एक पत्र आलें आहे, तें तूं वाच. **दानराफेलानें** लखोटा उघडला व पुढें लिहिल्या प्रमाणें घडघडीतपणें तें पत्र वाचलें;—

" **प्रियकर कामिला, संतिलनकर जिल्ब्लास** "
" **महाराज**, माझ्या अब्रूचे उद्धर्ते व जिवाचे त्राते "
" हे नुकतेच दरबारास जाण्यासाठीं निघाले आहेत. "
" त्यांचें जाणें अलबत **वालादोलिदांतून** होईल. तुझें "
" व माझें एक कुटुंबाचें नातें व त्याहूनही अधिक "
" असी आह्मां उभयतांची अखंड मैत्री, ह्या दोन "
" गोष्टी मनांत आणून मी तुला सशपथ विनंती करितें "
" कीं, त्वां त्यांचा चांगला आदर सत्कार करावा "
" आणि कांहीं काळपर्यंत त्याला आपल्या घरीं "
" ठेवून घ्यावें. ह्या माझ्या विनंतीकडे तूं लक्ष देशील "
" व तूं आणि माझा प्रिय बंधु **दानराफेल** माझ्या "
" उद्धर्त्याचा योग्य आदर सत्कार कराल अशी मी "
" मोठी उमेद ठेवितें. "

" बर्गास. "

"तुझी प्रियकर बहीण,"
"**दोनामेन्शा.**"

दानराफेल परत परत त्या पत्राकडे दृष्टि फिरवीत ह्मणाला;—'काय! आमची बहीण आपली अब्रू व

जीव ह्यांकरितां ह्या सद्गृहस्थाच्या ऋणांत आहे काय! असें आहे तर, हे ईश्वरा, त्वां आज मला अलभ्यलाभ दिला ह्मणून मी तुझा स्तव करितो.' ह्या प्रमाणें भाषण करून तो मजकडे धांवत आला व आपल्या दोन्हीं हातांनीं मला घट्ट मुरडून परत ह्मणालाः— **संतिलनकर जिल्ल्लास महाराजांच्या** दर्शनानें आज मला किती तरी आनंद होत आहे बरें! तुमचा आदर सत्कार ठेवण्यासाठीं माझ्या **मार्किस-बाई** बहिणीला असें आग्रह पुरःसर लिहिण्याचें अगत्य नव्हतें; तुह्मी **वालादोलिदांतून** जाणार आहां, इतकींच अक्षरें तिनें आह्मांला लिहिलीं असतीं तरीं चालतें. बरें, झालें तें ठीक झालें, आतां आह्मी जिच्यांशी असी अत्यंत प्रीति ठेवितों, तिजवर ज्यानें असे अपरिमित व बिनतोड उपकार केले आहेत, त्या तरुण गृहस्थाचा आदर सत्कार कसा ठेविला पाहिजे, हें मला व माझी बहीण **कामिला** हिला शिकलें पाहिजे असे नाहीं; आह्मीं तें सर्व जाणतच आहों ' ह्या भाषणाचा मोबदला जितक्या गौरवानें माझ्यानें करवला तितका मी केला; नंतर कांहीं वेळापर्यंत दोहोंही पक्षांकडून अशाच तऱ्हेचे भाषणचमत्कार घडले व मधून मधून आह्मीं त्यांनां नमनादि जथाजथीच्या हावभावांनीं अलंकृत केलें.

हें झाल्यावर आह्मीं दुसऱ्या एका खोलींत गेलों. एथें जेवणाचें मेज तयार करून ठेविलें होतें. तीं दोघे बहीणभांवंडें व मी असे तिघे भोजनाला बसलों.

भोजन चालत असतांना त्यांनीं हजारदां माझ्या गुणांचें अनुवादन केलें. माझ्या तोंडावाटे कोणताही शब्द निघाला आणि त्यांनीं त्या शब्दाची तोकणी केली नाहीं, असी गोष्टच घडली नाहीं! प्रत्येक पक्कान्नाचा समाचार घेतांना त्या दोघांनींही आपल्याकडून होईल तितकी तत्परता ठेवून मला गौरविलें, ही गोष्ट ध्यानांतून जाण्यासारखी नव्हती: दानराफेलानें प्रत्येक वेळीं दोनामेन्शाचें नांव घेऊन आपल्यासाठीं एक व मजसाठीं एक असीं दोन गलासें भरून तयारींत रहावें; आणि दोघांनींही पैजेला पडल्यासारखें होऊन तीं उलथीं पाडावीं. ह्याप्रमाणें बराच वेळ आमचें द्वंद्वयुद्ध चाललें. आह्मांबरोबर असलेली कामिला संकेत पूर्वक मला डोळे मोडीत होती, असें मला दिसे, तेंही ह्या प्रसंगीं माझी हिंमत वाढण्याला कारण झालें. कदाचित् आपली सांकेतिक दृष्टि आपल्या भावाच्या ध्यानांत येईल, ह्मणून ती चाचपल्यासारखी होई, असेंही मी पाहिलें. ती बाई मजकडे वेधून गेली होती, असी माझी पक्की खातरी झाली; आणि वाल्यादोलिद एथें थोडावेळ मुक्काम झाला, तर ह्या नवीन शोधापासून मनमुराद करमणूक सांपडेल असी आस्था मी करूं लागलों. त्यांनीं मला थोडे दिवस आपल्या सोबतीनें घालविण्यासाठीं विनंती केली व तिला रुकार द्यावा, असा मला मोह पडला, तो ह्याच आस्थेनें. मी थांबलों, हें पाहून त्यांनीं माझे आभार मानले. कामिलेची ही दडपलेली पण दृश्य

आनंदमुद्रा पाहून मी तिच्या डोळ्यांत पुरता भरलों आहे, असें मला वाटलें.

थोडे दिवस मुकाम करण्या विषयीं माझा बेत झाल्यावर **दानराफेलानें** मला आपल्या वाडींतील घरीं घेऊन जाण्याची सूचना केली. ह्या स्थळाचें वर्णन जें त्यानें केलें त्यावरून तें शानदार असावें असें दिसलें व त्या ठिकाणीं करमणुकीचे जे जे प्रकार त्यानें योजून दाखविले, त्यांवरून आनंदाचा बाहार उडेल असें मी समजलों. एकाद्या वेळीं तुझांला शिकारीची हौस झाली तर शिकार करायाला सांपडेल, व दुसऱ्या वेळीं मासळी पागावी असें तुमच्या मनांत आलें तर तसेंही करण्या साठीं सोई होईल; शिवाय गमतीनें सहल करण्या साठीं फिरावें असें तुझांला वाटलें, तर सुंदर सुंदर वनें व बागा इत्यादि स्थळें आहेतच; दुसरें सोबतीला मंडळीही गुलजार मिळेल व वेळ केव्हां निघून जाईल तें समजणार नाहीं. अशा प्रकारें त्यानें मोठा वडेजाव सांगितला. मी त्याच्या आमंत्रणाचा अत्यादरें स्वीकार केला; आणि दुसऱ्या दिवशीं त्या रम्यस्थळीं जावें असा आमचा निश्चय ठरला. हा शानदार बेत तोंडांत ठेवून आह्मीं मेजावरून उठलों. **दानराफेल** आनंदसागरांत पोहूं लागला, असें दिसलें. तो ह्मणाला; '**जिल्ब्लास महाराज**, आपण क्षणभर एथेंच राहावें, माझी बहीण आपल्या सोबतीला आहेच, मी बाहेर जाऊन तिकडील सर्व तर्तुदीची वर्दी देतों व आपल्या सोबतीला जीं मनुष्यें पाहिजेत, त्यांस आमं-

त्रणें पाठवितों.' इतके शब्द बोलून तो, आह्मीं ज्या खोलींत बसलों होतों, तेथून लागलाच बाहेर पडला. मी त्या बाईबरोबर बातचित करूं लागलों. तिच्या भाषणांतील विषय व तिच्या सूचक नेत्रांचे कटाक्ष हे परस्परांला कांहीं अंतरले नाहींत. तिनें माझा हात आपल्या हातांनीं धरून माझ्या आंगठीशीं खेळत खेळत ह्मटलें कीं, 'ब: तुमच्या आंगठीचा हिरा तरी खूब तेजदार आहे, पण तो अगदीच लहान पडला. तुह्मांला रत्नाची पारख करतां येते काय? मी 'नाहीं' असें उत्तर केलें, त्यावर ती परत ह्मणाली; 'अरेरे! तुह्मीं रत्नपारखी असतां, तर ह्या माझ्या हिऱ्याचें मोल तरी मला कळलें असतें.' इतकें बोलून तिनें आपल्या बोटांतील हिरा मला दाखविला व मी त्या हिऱ्याकडे पाहत असतां ती ह्मणाली,—'फिलिपैन बेटांत स्पानिश सरकारच्या वतीनें माझा मामा गवर्नर होता, त्याने ही आंगठी मला दिली. बालादोलिदांतील रत्नपारखी ह्या हिऱ्याची किंमत तीनशें पिस्तोल करितात.' मी ह्मटलें कीं; 'होय, तो दगड तसाच सुंदर दिसतो खरा. निदान तितकी तरी त्याची किंमत अलबत असली पाहिजे.' ती बोलली:—'असें काय ! तर मग ह्या आंगठीवर तुमची भिस्त गेली आहे असें दिसतें. काय फिकीर नाहीं; अदला बदली ही चोरी नव्हे.' हे शब्द तोंडांतल्या तोंडांतच होते इतक्यांत डोळ्याचें पातें हालण्या पूर्वीं तिनें माझ्या बोटांतील आंगठी झट्कन् काढून घेतली, आणि आपली आंगठी माझ्या करांगुलींत घातली. अशा सभ्य

रीतीनें परस्पर फर्मास झाल्यावर कामिलेनें माझा हात दाबला आणि मर्मोविकारसूचक प्रेमळ दृष्टीनें मज-कडे एकसारखी टक लाविली; नंतर एकदम खेळमो-डल्या सारखें करून ती माझा निरोप घेऊन आड झाली. मला वाटतें कीं, आपल्या कडून अविवेकानें आपल्या कोमल मनोवृत्तींचा आव निघाला, तेणेकरून तिचें धैर्य खचून आपल्या तोंडावरील काळिमा झाकण्यासाठीं ती आड झाली.

वस्तुत: स्त्रीसत्काराच्या कामीं मी अनभ्यस्त होतों. त्या मार्गांतच मी चाललों नव्हतों, असें ह्मटलें तरी चालेल! तथापि माझ्या सांप्रतच्या आश्रमानें माझा इतका कडेलोट केला कीं, डोळ्यांसमोर दि-सणारी ही सर्व देखत भूल मी खरीच मानली. अर्थात् खेड्यापाड्यांतील फेर फटका ह्या गोष्टीनें रम्य होईल असें मला वाटलें. ह्या मनोराज्यांत निमग्न आणि आपल्या कारभाराच्या भावी उत्कर्षानें उन्मत्त होत्सा-ता मी आपल्या निजायाच्या खोलींत गेलों व दुसऱ्या सकाळीं वेळेवर मला उठवावें असी चाकराला वर्दी देऊन दार लावून घेतलें. झोपीं जावें तें टाकून मी आपल्या जामदानीच्या व हिऱ्याच्या विचारांतच गुंग झालों. मी मनांत ह्मटलें;—देवानें मजवर कृपादृष्टि फिरविली! आजपर्यंत जरी दुर्दैवानें माझी पाठ सोड-ली नव्हती, तरी या उपर मी भाग्यशाली राहीन. हं एथें एक हजार युकत, ती एक तीनशें पिस्तोल मोलाची आंगठी! आणखी पाहिजे तें काय! बराच काळप-

त्रणें पाठवितों.' इतके शब्द बोलून तो, आह्मी ज्या खोलींत बसलों होतों, तेथून लागलाच बाहेर पडला. मी त्या बाईबरोबर बातचित करूं लागलों. तिच्या भाषणांतील विषय व तिच्या सूचक नेत्रांचे कटाक्ष हे परस्परांला कांहीं अंतरले नाहींत. तिनें माझा हात आपल्या हातांनीं धरून माझ्या आंगठीशीं खेळत खेळत ह्मटलें कीं, 'ह: तुमच्या आंगठीचा हिरा तरी खूप तेजदार आहे, पण तो अगदीच लहान पडला. तुह्मांला रत्नाची पारख करतां येती काय? मी 'नाहीं' असें उत्तर केलें, त्यावर ती परत ह्मणाली; 'अरेरे! तुह्मी रत्नपारखी असतां, तर ह्या माझ्या हिऱ्याचें मोल तरी मला कळलें असतें.' इतकें बोलून तिनें आपल्या बोटांतील हिरा मला दाखविला व मी त्या हिऱ्याकडे पाहत असतां ती ह्मणाली,—'फिलिपैन बेटांत स्पानिश सरकारच्या वतीनें माझा मामा गवर्नर होता, त्यानें ही आंगठी मला दिली. वालादोलिदांतील रत्नपारखी ह्या हिऱ्याची किंमत तीनशें पिस्तोल करितात.' मी ह्मटलें कीं; 'होय, तो दगड तसाच सुंदर दिसतो खरा. निदान तितकी तरी त्याची किंमत अलबत असली पाहिजे.' ती बोलली:—'असें काय! तर मग ह्या आंगठीवर तुमची भिस्त गेली आहे असें दिसतें. काय फिकीर नाहीं; अदला बदली ही चोरी नव्हे.' हे शब्द तोंडांतल्या तोंडांतच होते इतक्यांत डोळ्याचें पातें हालण्या पूर्वीं तिनें माझ्या बोटांतील आंगठी झट्कन् काढून घेतली, आणि आपली आंगठी माझ्या करांगुलींत घातली. अशा सभ्य

रीतीनें परस्पर फर्मास झाल्यावर कामिलेनें माझा हात दाबला आणि ममोविकारसूचक प्रेमळ दृष्टीनें मज-कडे एकसारखी टक लाविली; नंतर एकदम खेळमो-डल्या सारखें करून ती माझा निरोप घेऊन आड झाली. मला वाटतें कीं, आपल्या कडून अविवेकानें आपल्या कोमल मनोवृत्तींचा आव निघाला, तेणेंकरून तिचें धैर्य खचून आपल्या तोंडावरील काळिमा झाकण्यासाठीं ती आड झाली.

वस्तुत: स्त्रीसत्काराच्या कामीं मी अनभ्यस्त होतों. त्या मार्गांतच मी चाललों नव्हतों, असे ह्मटलें तरी चालेल ! तथापि माझ्या सांप्रतच्या आश्रमानें माझा इतका कडेलोट केला कीं, डोळ्यांसमोर दि-सणारी ही सर्व देखत भूल मी खरीच मानली. अर्थात् खेड्यापाड्यांतील फेर फटका ह्या गोष्टीनें रम्य होईल असें मला वाटलें. ह्या मनोराज्यांत निमग्न आणि आपल्या कारभाराच्या भावी उत्कर्षानें उन्मत्त होत्सा-ता मी आपल्या निजायाच्या खोलींत गेलों व दुसऱ्या सकाळीं वेळेवर मला उठवावें असी चाकराला वर्दी देऊन दार लावून घेतलें. झोंपीं जावें तें टाकून मी आपल्या जामदानीच्या व हिऱ्याच्या विचारांतच गुंग झालों. मी मनांत ह्मटलें;—देवानें मजवर कृपादृष्टि फिरविली ! आजपर्यंत जरी दुर्दैवानें माझी पाठ सोड-ली नव्हती, तरी या उपर मी भाग्यशाली राहीन. हं एथें एक हजार डुकत, ती एक तीनशे पिस्तोल मोलाची आंगठी ! आणखी पाहिजे तें काय ! बराच काळप-

र्यंत ही रोकड चालून आपले दिवस सुखानें निभतील. **मार्जुलो** खरोखर तोंडपूजा करणारा माणूस नव्हे, असी माझी पक्की खातरी झाली. **वालादोलिदांतच** जेव्हां इतकें, तेव्हां **माद्रिडांत** गेल्यावर तेथील बाया एकाच फुंकीसरसें अग्निमय होतील. नंतर औदार्यशाली **कामिलेची** ममतादर्शक अनुसंधानें आपल्या सर्व मोहक भूषणांसह माझ्या मनांत उभी राहिली आणि **दानराफेल** आपल्या वाडींतील घरांत मला देण्यासाठीं ज्या मेजवानीची तयारी करीत होता, ती मी आगाऊ विचारांनींच चाखली. अशा ह्या आनंदमूर्तींच्या घडणी चालल्या होत्या, तरी निद्राबाई आपलीं शय्यापुष्पें माझ्या पलंगावर विखरत होतीच. जशा जांभया देऊं लागल्या, तसा पोशाख उतरून मी झोंपायाला गेलों.

दुसऱ्या सकाळीं जेव्हां मी जागा झालों, तेव्हां दिवस रोजच्याहून कांहींसा अधिक वर आला, असे दिसलें. मला मोठ्या पहाटेस उठवावें ह्मणून मी आपल्या चाकराला बजावून सांगितलें होतें, असें असतां त्यानें इतका उशीर होई तों आपलें मुखदर्शन केलें नाहीं, ह्मणून मी आश्चर्यांत पडलों. मला वाटलें कीं, बेटा **आम्ब्रोज** कदाचित् देवळांत गेला असावा अथवा नजाणो, अपरात्रपर्यंत परमेश्वरपरायण विचारांत जागरण करून इतक्या उशिरापर्यंत त्यानें आपली पथारीही सोडली नसावी. कसेंही असो, बेट्यानें आज सकाळीं मला आळसी ठेवून आपणही आळसी झाला,

हें वाईट केलें, असें ह्मणून मी नाक मुरडलें. पण ह्या-हूनही अधिक वाईट अशा एका गोष्टीनें माझ्या मनावर लागलाच घाला घातला, त्यामुळें आम्ब्रोजाच्या आळ-साबद्दल तर्क करण्याचें काम आपोआप बंद पडलें, आणि मी तटस्थ झालों. बिच्छान्यावरून उठलों व जामदानी ठेवलेल्या ठिकाणीं आहे कीं नाहीं, तें पाहूं लागलो, तों ती त्या ठिकाणीं दृष्टीस पडेना, व आस-पासही कोठें सांपडेना! ते भक्तिपरायण आम्ब्रोज बावा, एकाच रात्रींत ह्या अशाश्वत भवसागरांतून आ-मचा तारणोपाय व्हावा, अशा योजनेनें, आमचे सेवक होते, ते एकदम गुरु झाले, असें मला वाटलें. हा संशय खरा कीं खोटा, तें पहावें ह्मणून मी खोलीचें दार उघडून आम्ब्रोज, आम्ब्रोज, अरे आम्ब्रोज, अशा मोठ्या जोरानें त्या लुच्चाला बहुत हाका मारल्या, पण व्यर्थ. शेवटीं माझ्या हाकांचा कल्होळ सहन होईना ह्मणून एक ह्मातारा माणूस जवळ आला, आणि 'महाराज, आपली काय मर्जी आहे?' असें त्यानें मला विचारलें, व तुमची सर्व मंडळी मोठ्या पहाटेस दिव-साचा गोंडा फुटण्यापूर्वीच माझ्या घरांतून गेली,' असें सांगितलें. मी त्याला पुसलें:—'काय' तुझ्या घरां-तून? असें कसें? हें दानराफेलाचें घर नव्हे काय? तो ह्मणाला;—'कोण' दानराफेल? अशा एकाद्या गृहस्थाला तर मी नावानेंही जाणत नाहीं. हें आयतें सर्व तयारीचें माझें घर होय. काल संध्याकाळीं आप-ल्या येण्याच्या पूर्वीं सुमारें एक तास ती तुमची सोन-

र्यंत ही रोकड चालून आपले दिवस सुखानें निभतील. मानुलो खरोखर तोंडपूजा करणारा माणूस नव्हे, असा माझी पक्की खातरी झाली. वालादोलिदांतच जेव्हां इतकें, तेव्हां माद्रिडांत गेल्यावर तेथील बाया एकाच फुंकीसरसे अग्निमय होतील. नंतर औदार्यशाली कामिलेची ममतादर्शक अनुसंधानें आपल्या सर्व मोहक भूषणांसह माझ्या मनांत उभीं राहिलीं आणि दानराफेल आपल्या वाडींतिल घरांत मला देण्यासाठीं ज्या मेजवानीची तयारी करीत होता, ती मी आगाऊ विचारांनींच चाखली. अशा ह्या आनंदमूर्तींच्या घडणी चालल्या होत्या, तरी निद्राबाई आपलीं शय्यापुष्पें माझ्या पलंगावर विखरत होतीच. जशा जांभया देऊं लागल्या, तसा पोशाख उतरून मी झोंपायाला गेलों.

दुसऱ्या सकाळीं जेव्हां मी जागा झालों, तेव्हां दिवस रोजच्याहून कांहींसा अधिक वर आला, असे दिसलें. मला मोठ्या पहाटेस उठवावें ह्मणून मी आपल्या चाकराला बजावून सांगितलें होतें, असें असतां त्यानें इतका उशीर होई तों आपलें मुखदर्शन केलें नाहीं, ह्मणून मी आश्चर्यांत पडलों. मला वाटलें कीं, बेटा आम्ब्रोज कदाचित देवळांत गेला असावा अथवा नजाणो, अपरात्रपर्यंत परमेश्वरपरायण विचारांत जागरण करून इतक्या उशिरापर्यंत त्यानें आपली पथेरीही सोडली नसावी. कसेंही असो, बेट्यानें आज सकाळीं मला आळसी ठेवून आपणही आळसी झाला,

हें वाईट केलें, असें ह्मणून मी नाक मुरडलें. पण ह्या-हूनही अधिक वाईट अशा एका गोष्टीनें माझ्या मनावर लागलाच घाला घातला, त्यामुळें आम्ब्रोजाच्या आळ-साबद्दल तर्क करण्याचें काम आपोआप बंद पडलें, आणि मी तटस्थ झालों. बिछान्यावरून उठलों व जामदानी ठेवलेल्या ठिकाणीं आहे कीं नाहीं, तें पाहूं लागलों, तों ती त्या ठिकाणीं दृष्टीस पडेना, व आस-पासही कोठें सांपडेना! ते भक्तिपरायण आम्ब्रोज बावा, एकाच रात्रींत ह्या अशाश्वत भवसागरांतून आ-मचा तारणोपाय व्हावा, अशा योजनेनें, आमचे सेवक होते, ते एकदम गुरु झाले, असें मला वाटलें. हा संशय खरा कीं खोटा, तें पहावें ह्मणून मी खोलीचें दार उघडून आम्ब्रोज, आम्ब्रोज, अरे आम्ब्रोज, अशा मोठ्या जोरानें त्या लुच्चाला बहुत हाका मारल्या, पण व्यर्थ. शेवटीं माझ्या हाकांचा कल्होळ सहन होईना ह्मणून एक ह्मातारा माणूस जवळ आला, आणि 'महाराज, आपली काय मर्जी आहे?' असें त्यानें मला विचारलें, व तुमची सर्व मंडळी मोठ्या पहाटेस दिव-साचा गोंडा फुटण्यापूर्वीच माझ्या घरांतून गेली,' असें सांगितलें. मी त्याला पुसलें:—'काय' तुझ्या घरां-तून? असें कसें? हें दानराफेलाचें घर नव्हे काय? तो ह्मणाला;—'कोण' दानराफेल! अशा एकाद्या गृहस्थाला तर मी नावानेंही जाणत नाहीं. हें आयतें सर्व तयारीचें माझें घर होय. काल संध्याकाळीं आप-ल्या येण्याच्या पूर्वी सुमारें एक तास ती तुमची सोन-

सीण बाई इकडे आली, आणि कोणीएक बडा गृहस्थ वेष पालटून फिरत आहे, त्यासाठीं सोईवार जागा पाहिजे, असें सांगून तिनें हा गाळ्याचागाळा भाड्यानें घेतला. माझ्या भाड्याचा पैसा तर तिनें पूर्वींच चुकविला.' मी आतां अगदीं गूढांत पडल्यासारखा झालों. **कामिला** व **दानराफेल** हीं कोणत्या योग्यतेचीं माणसें होतीं, हें मला स्पष्ट समजलें; आणि माझ्या चाकरानें प्रथमत: माझ्या कामाकारभाराची पक्की माहिती मिळवून नंतर मला ह्या दुष्ट ठक लोकांच्या हातीं दिलें, असा तर्क मी केला. कारण नसतां मूर्खपणानें मी **माजूलोवर** विश्वास ठेवून आपल्या कारभाराची त्याला माहिती दिली, त्यामुळें माझा घात झाला; यासाठीं ह्या दु:खकारक गोष्टीबद्दल माझा मीच जबाबदार व्हावें हें योग्य होतें, पण ही जबाबदारी मी आपल्या आंगावरून एकदम त्या गरीब निरुपद्रविक प्रारब्धाबाईच्या आंगावर लोटली आणि तिला पांचपन्नास गालिप्रदानें हांसडून अनिष्ट ग्रहांसही निरनिराळ्या शेंकडो विधानांनीं शाप दिले. ह्या माझ्या कर्मगतीचा इतिहास मी त्या आयत्या सर्व तयारीच्या बंगलेवाल्यास सांगितला. ह्या गोष्टींत माझ्या तर्फेनें जसा माझा भाग होता, तसा त्याच्या तर्फेनें त्याचाही भाग होता; पण त्यानें माझी हकीकत ऐकून बाह्यात्कारीं कांहींसें दु:ख झाल्याचें चिन्ह दाखविलें. तो ह्मणाला:—'तुमची मला फार दया येते; माझ्या घरांत असी चेष्टा घडावी, हें माझ्या नांवाला मोठें

दूषण आणतें. जन्मादारभ्य असा मला बट्टा लागला नव्हता. माझ्या दुर्दैवानें असी अप्रियगोष्ट घडली ह्मणून मी फार खट्टा होतों. माझ्या मनाची जी काय स्थिति झाली आहे, ती एका अंतरसाक्षी परमेश्वरालाच ठाऊक.' हें ह्याचें सुभाषित कसेंही असो, पण माझी पक्की खातरी आहे कीं, ह्या ठकबाजींत **बर्गासवाल्या माजूलोचा** व ह्याचा सारखा वांटा होता. **माजूलो** चांगला बुद्धिमान कल्पक खरा! ह्याबद्दळ मी ह्याला अलबत अभरूपत्र देईन!

भाग १७.

सर्व तयारीच्या आयत्या घरांतून निघाल्यावर **जिल्ब्लास** कोणते उपाय योजितो.

मी, आपल्या दुःखाचे पहिले वेग निघून गेल्यावर व्यर्थ झुरत बसावें, त्यापेक्षां आलेल्या भोगास सादर रहावें हें बरें, असा विचार करूं लागलों. मी आपलें धैर्य परत खेंचून घेतलें आणि विवेकानें चित्तास समाधानी आणून पोशाख करतां करतां मनांत ह्मणूं लागलों:—'अद्यापही मी मोठ्या दैवाचा आहे कीं, त्या लुच्यांनीं माझे कपडे व गजन्यांतील थोडेसे पैसे चोरले नाहींत. इतकी तरी त्यांनीं भलाई दाखविली ह्मणून मी त्यांचे आभार मानतों.' त्यांनीं मेहरबानी करून माझ्या जोड्यांलाही हात लाविला नव्हता. हे जोडे मी त्या घरवाल्याला ह्याच्या मूळ किमतीच्या

तृतीयांशानें दिले. शेवटीं त्या सर्व तयारीच्या आयत्या बंगल्यांतून मी पाय बाहेर काढले. ना ओझें ना पाझें, कीं ना गाडी माणसांची दगदग! असा सडसडीत होऊन व त्याबद्दल ईश्वराचे आभार मानून चाललों. प्रथमतः मी आपल्या खेचरांस पहाण्यासाठीं त्यांच्या ठाणांवर गेलों. आम्ब्रोज त्यांना विसरला असेल, असा तर्क करण्यास तर जागा नव्हतीच; व हेंच खरें झालें. त्याच्या चालचलणुकीबद्दल पहिल्यापासूनच जर मी याप्रकारें जपून विचार केला असता, तर माझें चांगलें झालें असतें. त्या खेचराला नेण्यासाठीं आम्ब्रोजानें उजाडण्याची सुद्धां वाट पाहिली नाहीं; मोठ्या अपरात्रीसच त्यांला सोडून नेलें, असें मला कळलें. शेवटीं जी माझ्या जामदानीची दशा, तीच त्या खेचरांची दशा, तीं परत माझ्या दृष्टीस पडतील अशी आशा उरली नाहीं, अशा विचारानें दुर्मुखला होऊन पुढें कोणता प्रकार योजावा त्याची विवंचना करीत करीत रस्त्यावरून चालूं लागलों. परत एकदां बर्गासाला जाऊन दोनामेन्शाची भेट घ्यावी, असें माझ्या मनांत आलें; परंतु असें केलें तर, त्या साध्वीच्या चांगुलपणाचा वाईट विनियोग केल्याबद्दल मी दोषी ठरेन, व दुसरें तशा याचनेनें आपला अवघा मूर्खपणा बाहेर पडेल, ही गोष्ट लक्षांत आणून तो विचार रहित केला. अतःपर स्त्रियांकडे फार खबरदारीनें वागेन, अशी शपथ मी वाहिली. मोठ्या पतिव्रतेचा डौल घालणाऱ्या बायकाही माझ्या मतें

कारागृहांत जाण्याला चुकणार नाहींत. वारंवार माझे डोळे माझ्या बोटांतल्या त्या आंगठीकडे लागत. **कामिन्नेनें** बक्षीस दिलेली आंगठी बरें ही! ती पाहिल्याबरोबर माझ्या आंगाचा तिळपापड होई. मला वाटे;—अरेरे! मी कांहीं रत्नपारखी नाहीं, पण चोरींत न सांपडतां एका अर्थी चोरीसारखी अदलाबदल करणाऱ्या ह्या घेवाऱ्यांच्या अनुभवानें मी रत्नपारखी बनेन. ह्या आंगठीचें मोल करण्यासाठीं दुसऱ्या एका-द्या रत्नपारख्याकडे गेलें पाहिजे असें नाहीं. तो दुसरें काय सांगेल! 'तूं गाढव आहेस असें तो ह्मणेल. मला माझ्या हिऱ्यानें आपलें रूप दिसतें, तेवढें बस!'

असें जरी मला वाटलें, तरी त्या आंगठीची खरी किंमत समजण्याबद्दल माझ्या मनाची हुरहुर कमी होईना, ह्मणून हयगई न करितां मी ती आंगठी एका जवाहिऱ्याला दाखविली: त्यानें तिचें मोल तीन ड्युकत केलें. माझ्या अजमासाचीही धांव ह्या पलिकडे नव्हती; तथापि त्या जवाहिऱ्याच्या तोंडचें मोल ऐकतांच माझा संशय निखालस फिटला, आणि तीं **फिलिपेन** बेटें, तेथला गवर्नर व ती त्याची भाची ह्या सर्वांला त्यावेळीं विधियुक्त रीतीनें मी सैतानाच्या स्वाधीन केलें; ह्मणजे ही तुझी प्रजा तुलाच अक्षय्य असो, असें मी त्याला सांगितलें. मी त्या जवाहिऱ्याच्या दुकानांतून बाहेर पडत होतों, इतक्यांत एक तरुण मनुष्य मजकडे पाहिल्यासारखें करून एकाएकीं रस्त्यावर उभा राहिला, त्याच्या खाणाखुणा तर माझ्या ओळखी-

तृतीयांशानें दिले. शेवटीं त्या सर्व तयारीच्या आयत्या बंगल्यांतून मी पाय बाहेर काढले. ना ओझें ना पाझें, कीं ना गडी माणसांची दगदग! असा सडसडीत होऊन व त्याबद्दल ईश्वराचे आभार मानून चाललों. प्रथमत: मी आपल्या खेचरांस पहाण्यासाठीं त्यांच्या ठाणांवर गेलों. **आम्ब्रोज** त्यांना विसरला असेल, असा तर्क करण्यास तर जागा नव्हतीच; व हेंच खरें झालें. त्याच्या चालचलणुकीबद्दल पहिल्यापासूनच जर मी याप्रकारें जपून विचार केला असता, तर माझें चांगलें झालें असतें. त्या खेचराला नेण्यासाठीं **आम्ब्रोझानें** उजाडण्याची सुद्धां वाट पाहिली नाहीं; मोठ्या अपरात्रीसच त्यांला सोडून नेलें, असें मला कळलें. शेवटीं जी माझ्या जामदानीची दशा, तीच त्या खेचरांची दशा, तीं परत माझ्या दृष्टीस पडतील अशी आशा उरली नाहीं, अशा विचारानें दुर्मुखला होऊन पुढें कोणता प्रकार योजावा त्याची विवंचना करीत करीत रस्त्यावरून चालूं लागलों. परत एकदां **बर्गासाला** जाऊन **दोनामेन्शाची** भेट घ्यावी, असें माझ्या मनांत आलें; परंतु असें केलें तर, त्या साध्वी-च्या चांगुलपणाचा वाईट विनियोग केल्याबद्दल मी दोषी ठरेन, व दुसरें तशा याचनेनें आपला अवघा मूर्खपणा बाहेर पडेल, ही गोष्ट लक्षांत आणून तो विचार रहित केला. अत:पर स्त्रियांकडे फार खबर-दारीनें वागेन, अशी शपथ मी वाहिली. मोठ्या पतिव्रतेचा डौल घालणाऱ्या बायकाही माझ्या मतें

कारागृहांत जाण्याला चुकणार नाहींत. वारंवार माझे डोळे माझ्या बोटांतल्या त्या आंगठीकडे लागत. कामिलेनें बक्षीस दिलेली आंगठी बरें हो! ती पाहिल्याबरोबर माझ्या आंगाचा तिळपापड होई. मला वाटे;—अरेरे! मी कांहीं रत्नपारखी नाहीं, पण चोरींत न सांपडतां एका अर्थी चोरीसारखी अदलाबदल करणाऱ्या ह्या घेवाऱ्यांच्या अनुभवानें मी रत्नपारखी बनेन. ह्या आंगठीचें मोल करण्यासाठीं दुसऱ्या एकाद्या रत्नपारख्याकडे गेलें पाहिजे असें नाहीं. तो दुसरें काय सांगेल! 'तूं गाढव आहेस असें तो ह्मणेल. मला माझ्या हिऱ्यानें आपलें रूप दिसतें, तेवढें बस!'

असें जरी मला वाटलें, तरी त्या आंगठीची खरी किंमत समजण्याबद्दल माझ्या मनाची हुरहुर कमी होईना, ह्मणून हयगई न करितां मी ती आंगठी एका जवाहिऱ्याला दाखविली: त्यानें तिचें मोल तीन दुकत केलें. माझ्या अजमासाचीहि धांव ह्या पलिकडे नव्हती; तथापि त्या जवाहिऱ्याच्या तोंडचें मोल ऐकतांच माझा संशय निखालस फिटला, आणि तीं फिलिपेन वेटें, तेथला गवर्नर व ती त्याची भाची ह्या सर्वांला ह्यावेळीं विधियुक्त रीतीनें मी सैतानाच्या स्वाधीन केलें; ह्मणजे ही तुझी प्रजा तुलाच अक्षय्य असो, असें मी त्याला सांगितलें. मी त्या जवाहिऱ्याच्या दुकानांतून बाहेर पडत होतों, इतक्यांत एक तरुण मनुष्य मजकडे पाहिल्यासारखें करून एकाएकीं रस्त्यावर उभा राहिला, त्याच्या खाणाखुणा तर माझ्या ओळखी-

त्याशा वाटत, पण त्याचें नांव मला स्मरेना. शेवटीं तो मजकडे आला आणि ह्मणाला:—'जिल्ब्लास, असें कसें बरें! आपल्या जुन्या सोबत्याला ओळखण्यांत तुला लाज वाटते काय? अथवा दोन वर्षांतच 'हीं कशाचीं फळें!' अशी तुझी तऱ्हा झाली काय? तुझा गांवकरी व शाळासोबती फाब्रिशो ह्याची आठवण तुला नाहीं काय? डाक्तरगोदिनोज्कडे आह्मीं उभयतांही अध्यात्मविद्या व सृष्टिज्ञान ह्यांचा अभ्यास करीत होतों, त्याचें स्मरण तुला आहे?

हे शब्द त्याच्या मुखांतून बाहेर पडण्यापूर्वीच त्याला मी ओळखलें आणि मोठ्या प्रेमानें आह्मीं एकमेकाला आलिंगन दिलें. तो ह्मणाला:—माझ्या मित्रा, तुझ्या दर्शनानें मला जो आनंद झाला आहे, तो स्पष्ट करण्यास मला शब्द सुचत नाहींत. पण जिल्ब्लास हें कसें! मी खरोखरच ईश्वरास स्मरून सांगतों कीं, तूं तर आतां उमरावासारखा दिसतोस! सरदारी तरवार, रेशमी पायमोजे, मखमाली आंगरखा व प्रावरण व त्यावर रुपेरी कशिदा! काय छानही! छान नव्हे ही, हा रोग होय! तो ह्या जगांत मोठ्या जोरानें पसरत चालला आहे! मी पैज मारीन कीं 'तुला एकादी पैकेवाली ह्मातारीसी जन्मसवाशीण भेटली आहे!' मी ह्मटलें:—'तूं नुसत्या बाहेरच्या छानीवरून हें अनुमान करतोस, पण तसी कांहीं माझी स्थिति भरभराटीची नाहीं.' त्यानें उत्तर केलें कीं;—'असलें टंगळ मंगळ मजकडे चालणार नाहीं, मी चागलें समजतों: पण

तूं आपलें गुह्य उघड करूं इच्छीत नाहींस; आणि अरे, जिल्ब्लासा तें रे काय तुझ्या बोटांत? माझ्या धिटाई-बद्दल तूं मला क्षमा करशील तर मी तुला विचारतों:- तो छानदार हिरा कोठूनरे तुझ्या बोटांत आला? 'मी सांगितलें:—तो एका पापी रांडेकडून आला! फाब्रिशो, माझ्या प्रियकर फाब्रिशो, ह्या वालादोलिदांतील बायांशीं एकजात संबंध नकोरे बाबा? माझ्या मित्रा, त्यांच्या थोड्याशा समागमानें मी आपलें होतें तें सगळें गमावून बसलों.'

हे शेवटील शब्द उच्चारतानां मी रडकुंडी परतल्या सारखा झालों, यावरून मला कोणी तरी पस्ताव्यांत पाडलें आहे, असें फाब्रिशोनें स्पष्ट जाणिलें. मी त्या रम्य स्त्रीजातीविषयीं इतका कां कंटाळलों, तें आपल्याला सांगावें ह्मणून त्यानें मला विनंती केली. मी तें त्याला तेथल्या तेथें त्या वेळींच सांगितलें असतें, पण गोष्ट पडली लांबट, आणि आह्मांलाही कोठें तांतडीनें जाण्याची घाई नव्हती, तेव्हां आह्मी एका काफीखान्यांत गेलों व न्याहारी आणविली. न्याहारी चालतां चालतां, ओविडोहून निघाल्यापासून माझ्या संबंधानें ज्या ज्या गोष्टी घडल्या, त्या सर्वांचा इत्थंभूत इतिहास मी त्याला दिला. त्यालाही त्या गोष्टी ऐकण्याची बरीच लहर आली होती; अर्थात् त्यानें लक्षपूर्वक माझी कथा श्रवण केली, आणि माझी उद्विग्नता पाहून त्याला दया आली. तो ह्मणाला :— 'माझ्या प्रिय मुला, ह्या आयुष्यांत जीं जीं अरिष्टें आपल्याला

घडतात, तीं तीं आपण मोठ्या धैर्यानें सहन करून त्यांतच सुख मानलें पाहिजे. गुणसंपन्न मनुष्य केव्हां तरी विपत्तींत असेल काय? तो सधीर अंतःकरणानें चांगल्या योगांची प्रतीक्षा करतो. **सिसिरो** असें ह्मणतो कीं, गुणसंपन्न सधीरमनुष्य कधींही आपला मस्तक इतका ठेंगणा करणार नाहीं, कीं तो आपल्या मनुष्यपणास विसरेल. माझें तर मत असें आहे बावा; व मी आपला वर्तनक्रमही तसाच ठेवितों. मी सुखांत किंवा दुःखांत केव्हांच बुडी मारीत नाहीं; पण सर्वदा दुर्दैवरूप सरोवराच्या सपाटीवर तरंगत असतों. तुला लहानसा एक दाखला सांगतों: **ओविडोत** असतांनां एका चांगल्या घराण्यांतील मुलीशीं माझी प्रीति जडली; तीही मला चाहूं लागली, तेव्हां मी तिच्या बापाकडे तिचें मागणें केलें, पण त्यानें तें मागणें झिट्कारलें. आतां अशा परिणामावरून पुष्कळ तरुण मनुष्य विरहव्यथेनें जायां होतात; पण नाहीं! माझें धैर्य कसें तें पहा! माझें चित्त तिळमात्रही डगमगलें नाहीं. ह्मणून मी आपला बेत सोडला काय? नाहीं. मी तिला उठवून चालता झालों. ती मुलगी सुंदर, सरळबांध्याची, निष्काळजी व नखरेबाज होती. मी तिला सहा महिने पर्यंत **गालिशाच्या** आसपास राहून जवळ बाळगली; नंतर माझ्या मनांत प्रवास करावा असें आलें; ह्या संधीस **पोर्तुगाल** देशांत जाऊन दुसरी सोबत पाहावी, असें तिलाही वाटलें, व ती मला सोडून तिकडे गेली. एकदां लोकलज्जेचा

परित्याग करून व सर्व प्रकारचे पडदे उचलून जें माणूस अखेरचा उदार होतें, त्याला घर काय व रस्ता काय? ह्या गोष्टीनें माझी निराशा अधिक वाढावी. पण मी ह्या नूतन दुःखाचा भार मुळींच आंगावर घेतला नाहीं. पहिल्यानें माझाच व्यवहार मूर्खपणाचा झाला. त्याबद्दल माझें मन मला खात होतें. अर्थात् तिचा वियोग मला सह्य होऊन मी स्वस्थ झालों. आम्हीं उभयतांहीं ओविडोहून जेव्हां निघालों, तेव्हां जिकडून तिकडून खर्चापुरता पैसा गोळा केला होता. ह्या पैशापैकीं जें कांहीं उरलें होतें, तें घेऊन मी लिआनच्या राज्यांत गेलों व शहरो शहरीं हिंडून असलेला पैसा खर्चला. शेवटीं एकांडा एक दुकत मजकडे राहिला, तो घेऊन मी पालेन्सियाला आलों. हा दुकत मोडून त्यांतील कांहीं पैशानें मी त्रुटांचा जोड विकत घेतला. जें काय शेष राहिलें, त्यानें निभावणी लागेना, तेव्हां गोंधळांत पडल्या सारखा झालों. थोडे दिवस उपासमार झाल्यावर आतां कसे तरी हातपाय हालविल्या शिवाय गत्यंतर नाहीं, असें वाटून मी नोकरी पत्करण्याचा निश्चय केला. प्रथमतः मी एका लोंकरी कपडेविक्या व्यापाऱ्याकडे राहिलों. ह्या व्यापाऱ्याचें दुकान एका मोठ्या रस्त्यावर होतें; व त्याचा मुलगा चांगला ढब्रदार व मौजी होता. एथें माझ्या उपासरोगाला भंजक असी चांगली मात्रा मिळाली; पण माझें काम अडचणीचें पडलें. मी त्या मुलाला शिक्षक होतों. बापाचें ह्मणणें, मी आपल्या मुलाचा

पाठलाग करून त्याला शिकवावें असें होतें, पण तो बेटा मुलगा आपल्या बापाला तुरी देण्यासाठीं मोठ्या काकुळतीनें माझें सहाय मागे. आतां दोहोंतून कोणता तरी एक पक्ष घेतला पाहिजे. हुकमतीच्या शब्दांहून विनंतीचे शब्द गायनासारखे कानाला गोड लागतात; व मी पडलों गायनाचा शोकी, ह्मणून त्या मुलाच्या गायनास सर्वदा कान देऊं लागलों, तें त्याच्या बापास न आवडून त्यानें मला घराबाहेर काढून लाविलें. ह्या व्यापाऱ्याच्या मात्रेनें नुकतीशी माझी काया उजळत चालली होती, इतक्यांत कर्ग-तृप्तीच्या नादीं लागून उदरपूर्ति नाहींसी केली. माझा रोग परत उलट खाऊं लागला, तेव्हां एका वृद्ध चिताऱ्याची नोकरी पत्करली. ह्या चिताऱ्यानें ममतापूर्वक मला आपल्या कलेचीं मूलतत्वें शिकवण्या-चें काम मोफत पत्करलें. पण ह्या शिक्षणानेंच मला भरून काढण्यांत तो इतका उद्युक्त राही, कीं मला अन्न देण्यास विसरे. ह्याप्रमाणें छाया हीच वस्तु असें मानण्याचे प्रसंग वरचेवर येऊं लागले, तेव्हां मला **वालेन्सियांत** राहण्याचा कंटाळा आला. मी **वाला-दोलिदास** आलों. एथें एका दवाखान्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यानें मला नोकरीस ठेविलें; अजूनही मी त्याज-**कडेच** आहें. एथें मला चांगलें वसतिस्थान सांपडलें आहे, तेणेंकरून ह्या जगांत मी धन्य आहें असें मानतों. माझा धनी **मन्वेलआर्दनेज्** हा भला व अयंत धार्मिक मनुष्य आहे. तो आपल्या हातांत एक

मोठी जपमाळ घेऊन हमेशा खालच्या मानेनें चालत असतो. लोक असें ह्मणतात कीं. तरुणपणापासून गोरगरीब लोकांची स्थिति लक्षांत आणण्याच्या कामाकडे ह्याचा अति निकट संबंध पडल्या मुळें तो तशा लोकांच्या स्थितीविषयीं एकसारख्या उत्कंठेनें फार कळकळ वागवितो. धार्मिक मनुष्याला त्याचा धार्मिकपणाच सर्व सुखें घरच्या घरींच आणून देतो. माझ्या धन्याला कोणत्याही गोष्टीची उणीव नाहीं. जसजसी तो गोरगरीबांची दया अधिकाधिक आणतो, तसतसी त्याची लक्ष्मीही स्थीर व वर्धमान होत जाते.'

ह्या प्रमाणें फात्रिशो आपली गोष्ट सांगत असतां मध्येंच मी त्याला बोललों कीं, तूं आपल्या सांप्रतच्या स्थितींत सुख मानून तृप्त राहातोस हें ठीक आहे, पण ह्याही पेक्षां तूं दुसऱ्या कोणत्याही दिशेस चांगला प्रकाशमान होशील, असें तुझ्या बुद्धीवरून मला वाटतें.' त्यानें उत्तर केलें:—'नाहीं, नाहीं, जिल्ब्लास, तूं असें मानूं नको; माझ्या स्वभावाच्या मनुष्याला ह्याहून दुसरा अधिक चांगला प्रकार सांपडला नसता, हें तूं खरें मान. खिदमतगारीचा धंदा एकाद्या भिकार निर्बुद्ध पोराला श्रमकारक खरा, पण बुद्धिमान व हुशार मुलाला त्याच धंद्यांत मोहनी सांपडते. श्रेष्ठबुद्धीचा मनुष्य जेव्हां नोकरी पत्करतो, तेव्हां तो मठ्ठ्या भोळानाथासारखा वागत नाहीं. तो धन्याचाही धनी होऊन बसतो, यःकश्चित् सेवकासारखा राहात नाहीं. आरंभीं तो आपल्याला नोकरीस ठेवणाराच्या पावलटी

ची लांबी मोजतो; त्याच्या अंगीं जीं व्यंगें असतील तीं त्याच्या नजरेसमोर आणून त्याला वेळोवेळीं सहाय देतो व त्याचा विश्वास संपादन करतो आणि अंतीं त्याच्या नाकांत वेसण घालून त्याला स्वाधीन करून घेतो. माझ्या धन्याकडे माझ्या वर्तनाचा डौल असाच आहे. त्याची सर्व यात्रा कोणत्या सिद्धीसाठीं आहे, हें मी त्याच्या नेत्रावरून लागलेंच जाणलें; त्याची अवघी इच्छा इहलौकिक साधुत्वाकडे दिसली. त्याच्या इच्छे-प्रमाणें मीहि त्याला साधुच मानतो, असा बाहाणा केला, कारण ढोंग करायाला खर्च लागत नाहीं. मी इतकेंच करून उगी राहिलों नाहीं: त्याहूनही कांहीं मजला पुढें चाललों, कारण मीहि त्याचाच कित्ता घेतला, आणि दुसऱ्या लोकांसमोर तो जसें करी; तसें मीही त्यासमोर करूं लागलों: त्या गांवठकास मी देशठक भेटलों आणि हळूहळू जसा घरधनीसाच झालों. कोणत्याही दिवसीं त्याच्या आश्रयाखालीं धर्म-पेटीची चावी ही माझ्या हातीं येऊन तत्संबंधी कार-भार मला पाहावा लागेल, अशी आस्था मी करितों. असें झालें, तर मला व दुसऱ्यांलाही सुखप्राप्ति होईल; कारण ह्या कारभारांत माझ्या धन्याचें वर्तन कसें काय आहे, त्याबद्दल मला आपोआप शिक्षण मिळालेलें असून धर्मव्यवस्थेविषयीं कशी कळकळ वागवावी तें पूर्वींच माझ्या ध्यानांत येऊन चुकलें आहे.'

मी उत्तर केलें:—'माझ्या प्रियमित्रा **फाब्रिशो**, तुझ्या इच्छा फार मजेच्या आहेत; त्या तुझ्या तुला अक्षय्य

असोत ! मी तर आपला पहिला बेत सिद्धीस नेऊं इच्छितों. मी हा लागलाच जातों आणि माझा रुपेरी कशिद्याचा पोशाख काढून टाकून त्याबद्दल झगेदार पोशाख घेतों. मी सालामांकास जाऊन तेथील युनिव्हर्सिटीच्या झेंड्याखालीं शिक्षकीचा पवित्र धंदा चालवीन.' ह्यावर फाब्रिशो अंमळ मोठ्या आवाजानें ह्मणाला;—वः फार चांगला बेत ! उत्तमांत उत्तम ! खूपनामी कल्पना ! काय वेडेपणा हा ! अशा वयांत तूं पंतोजीपणा करूं इच्छितोस, नाहीं काय ? अरे मूर्खा, त्या धंद्याची तूं आवड धरितोस, पण त्यामुळें आपल्यावर कोणतें संकट ओढून घेतोस, तें तुला कळतें ? ज्या ठिकाणीं तूं तो धंदा पत्करून राहशील, त्या ठिकाणचीं सर्व माणसें तुजवर एकसारखा पाहारा करतील; तुझें इवल्यानइवलें कृत्य बारीक नजरेनें ध्यानांत घेतील आणि तुला सर्वदा एकाद्या कैद्यासारखें राहावें लागेल. मनांत ढोंग व बाहेर सोंग करून तुला आपलें वर्तन ठेवलें पाहिजे; सद्गुणसंपन्नतेचा पोकळ डौल तूं ठेवूं लागशील. तुला आपल्या सुखासाठीं एका क्षणाचीही फुरसद मिळणार नाहीं; तुझा शिष्य तुला एकसारखे शाप देत राहील; त्याला व्याकरण शिकविण्यांत आणि तो छानछोकीविषयीं कांहीं तरी बोलला तर, त्यासरशें त्याला महान साधूचा डौल आणून दोष देण्यांत तुझे दिवस जातील. आणि इतकी खटाटोप काढून व कारागृहवास भोगून शेवटीं फलश्रुति कोणती? जर तुझा शिष्य गव्हार निघाला,

तर तूंच त्याला चांगलें लक्षपूर्वक शिकविलें नाहीं, असें अपयशाचें खापर ते तुझ्या डोईवर फोडतील; आणि तुला घराबाहेर काढून लावतील. कदाचित् तुझा मुशाहिरा देखील तुला चुकवणार नाहींत. या साठीं पंतोजीपणाच्या धंद्याबद्दल तूं मजकडे चकार शब्द काढूं नको; जीवदानाचें काम एका अर्थी सोपें, पण बाबा विद्यादानाचें काम अति बिकट. पाहिजे तर खिदमतगारीबद्दल तूं हवें तितकें बोललास तर मीं ऐकेन; तें बैठें वेतन खरें व त्यांत तुजवर जबाबदारी कोणतीच नाहीं. आपला धनी कदाचित् निर्मळ नसला, ह्मणून काय झालें? जर आपण श्रेष्ठ बुद्धीचे माणूस आहोंत तर त्याच्या त्या दुर्गुणांचीच वाहवा करून ते दुर्गुणच आपल्या कामीं पडत असे करूं. एकाद्या चांगल्या नांदत्या घराण्यांतील हुजऱ्या चैनीनें राहातो. पोटभर खाऊन पिऊन तो खुशाल स्वस्थ मनानें निजतो; त्याला आपल्या पोटखर्चाबद्दल कोणतीच ददात काढावी लागत नाहीं. कोणी का खर्च करीना? त्याला पोटभर अन्न, आंगभर वस्त्र आणि सुश्रांत झोंप इतकें कटकटीशिवाय मिळतें.

माझ्या प्रियमित्रा, ह्या नोकरीपासून जे फायदे आहेत, त्यांची मोजणी करूं लागलों, तर मला वेळच पुरणार नाहीं. जिल्ब्लासा, मी सांगतों तें खरें मान आणि पंतोजी होण्याबद्दल आपली मूर्ख इच्छा सोडून दे; माझा कित्ता घे.' मी उत्तर केलें;—फाब्रिशो, तूं ह्मणतोस तसेंच कां होईना, पण तुझ्या धन्यासारखे

धनी रोजरोज मिळतात असें नाहीं; आणि यदाकदाचित् नोकरी पत्करण्याविषयीं मी निश्चय केलाच, तर निदान मला चांगली जागा मिळावी, असें मी इच्छितों.' तो ह्मणाला;– 'हं, आतां ठिक बोललास, पुढली तजवीज मला लागली. युनिव्हर्सिटीच्या जबड्यांतून जर मला तुजसारखा नामी गडी ओढून काढायाला मिळतो, तर मी तुजसाठीं चांगली सुखाची जागा शोधून काढीन.

दारिद्र्य पूर्वीच दरवाज्याशीं येऊन ठेपलें होतें, त्याची भीति आणि ढळढळीत डोळ्यांसमोर दिसणारी फाब्रिशोची चांगली स्थिति ह्या दोन्हीं गोष्टींमुळें बहुधा त्याच्या उपदेशाचा ठसा जितका माझ्या मनावर उमटला, तितका कांहीं, त्यानें जी माझ्या मूळ बेताला बाधक व आपल्या सूचनेला साधक अशीं कारणें दाखविलीं, त्यांपासून उमटला नाहीं. सांप्रतच जिकिरींत पडलों होतों, तेव्हां मी हुजऱ्याचा पेहराव करावा, असा निश्चय केला. इतकें झाल्यावर त्या दुकानांतून आह्मीं बाहेर पडलों. माझा सोबती ह्मणाला;–'एथें एक गृहस्थ राहातो, त्याजकडे नोकरीच्या शोधार्थ फिरणारे गडी जात असतात, व त्यांना तो नोकरी लावून देत असतो. ह्या गृहस्थाकडे तुला मी नेईन. ह्या गृहस्थानें कित्येक कानोसेवाले ठेविले आहेत, ते प्रत्येक घरांत काय काय शिजतें, तें आपल्या धन्याला कळवितात. धनीही त्यांनीं दिलेल्या माहितीवरून कोणा कोणाची ऐपत कशी कशी आहे, व

कोणा कोणाला चाकरांची गरज आहे, त्याबद्दल नोंद ठेवितो व त्याची ती नोंद बिनचूक असते. हे फडनीस बाबा एका कोणत्याशा मठांत धर्मोपदेशक आहेत. सारांश मला जी नोकरी लाविली, ती त्यानेंच.

अशा ह्या विचित्र कारखान्याबद्दल बोलत बोलत माझ्या सोबत्यानें मला एका आडगल्लीच्या रस्त्यांत आणलें. आह्मीं एका भिकार घरांत शिरलों; एथें सुमारें पन्नास वर्षांच्या वयाचा एक पुरुष आह्मीं पाहिला. हा एका मेजावर लिहीत बसला होता. आह्मीं त्याला आह्मांकडून होईल तितक्या नम्रतेनें रामराम केला: त्यानें आह्मांला परत तर रामराम केला नाहीं, पण बसल्या ठिकाणींच राहून वर नजर न करतां उगीच मान हालविल्यासारखें केलें. त्यानें गर्विष्ठपणानें किंवा हमेशा त्याच्या दर्शनास येणारे हुजरे व गाडीवान, ह्यांचें आगतस्वागत करण्याची त्याला तसी साहजिक खोड पडली होती, ह्मणून असें केलें, तें समजलें नाहीं. माझा भरगच्ची रुपेरी कशिद्याचा रेशमी पोशाख पाहून मी चाकरी मागण्यास आलों होतों, असें कांहीं त्याला वाटलें नसेल; बहुधा मला चाकराची गरज असावी, असाच तर्क त्यानें केला असेल. पण आह्मीं त्याला फारवेळ संशयांत ठेविलें नाहीं. माझा मित्र फाब्रिशो एकदम पुढें झाला व ह्मणाला;—' महाराज आर्यस साहेब, मला परवानगी द्याल तर ह्या माझ्या जिवलग मित्राला आपल्याकडे रुजू करीन. हा तरुण मनुष्य चांगल्या लगतांचा आहे, पण अनिष्ट दशेमुळें

आज नोकरी पत्करण्याचें त्याच्या दैवीं आलें आहे. कृपा करून त्याला आपण चांगलीसी नोकरी लावून द्याल, तर तो आपले उपकार विसरणार नाहीं. ह्यावर त्यानें मोठ्या शांततेनें असें उत्तर केलें कीं;— ' गृहस्थहो, तुह्मां सर्वांचा प्रकार असाच आहे; आपलें काम होण्यापूर्वीं तुह्मीं मोठमोठ्या बाता झोकतां; पण नंतर,—मी ईश्वरास स्मरून सांगतों;—तुह्मीं लागलेच विसरतां.' **फाब्रिशोनें** जबाब दिला कीं;— 'छी:' तर मग मजबद्दल तुमची केव्हांच कुरकुर नाहीं, हें कसें? तुमचें काम मी चांगलें केलें कीं नाहीं? **आर्यस** परत ह्मणाला; ' तें सर्व खरें, पण त्याहूनहीं अधिक चांगलें करण्याचें तुझ्या हातीं होतें. मी एकाद्या सरकारी कचेरींतील कारकुनाहूनही तुझी सोई चांगली लावून दिली; उगीच एकाद्या गरीब ग्रंथकर्त्यावर तुझें ओझें पाडलें नाहीं.' एथें मी मध्यें झालों, आणि माझ्या सोबत्याला बोलूं न देतां **आर्यस** साहेबाला सांगितलें कीं;— ' महाराज, मी पाजी माणूस नाहीं, ह्याबद्दल आपली खातरी करण्यासाठीं हे दोन डुकत मी आपल्याला देतों, ते घ्यावे; इतक्यानेंच झालें असें नाहीं, जर आपण मला चांगलीसी नोकरी लावून द्याल, तर मी आपलाच आज्ञांकित असें समजा.

हा माझा रोखठोक व चोख व्यवहार त्याला मनापासून आवडला, असें दिसलें. तो ह्मणाला;—' कांहीं चांगल्या जागा खाली आहेत. हो त्यांची यादी मजकडे आहे; यांतली कोणती जागा तुला पसंत पडते,

तें मला सांग.' इतके शब्द बोलून लागलीच त्यानें आपला चष्मा नाकावर चढविला. मेजावरील नोंदवही उघडली, आणि तिचीं कांहीं पृष्ठें चाळून पुढें लिहिलेला तपसील मला वाचून दाखविला.

"कप्तान **तार्बेलिनो**ला एक हुजऱ्या पाहिजे; हा गृहस्थ उतावळा, शीघ्रकोपी, व तत्रियती आहे; आपल्या नोकरांला वारंवार शिवी गाळ करतो, त्यांजकडून उगीच्याउगीच प्रमाणें करवितो, त्यानां लाता मारतो आणि हमेशा त्यांला डाग लावून सोडतो." हें वर्णन ऐकतांच हा कप्तान मुळींच मला नको, आपण दुसरें नांव वाचावें, असें मी त्याला सांगितलें. माझा बावरेपणा पाहून **आर्यस** साहेब हंसला, आणि आपल्या पाठास लागला; '**दोनामेनुला**, वयातीत श्रीमान विधवा, जिकीरखोर आणि चिकित्सक; हिला ह्याक्षणीं चाकराची गरज आहे; ती एकच चाकर ठेवीत असती, पण त्याला पुरते चोवीस तासही नांदवीत नाहीं. हिच्या घरांत चाकराचा एक पोशाख आहे, तो उंच किंवा ठेंगण्या, कसल्याही चाकराला बेताचा होतो. आजपर्यंत हा पोशाख सुमारें दोन हजार चाकरांच्या आंगावर चढला असेल, पण जशास तसा कोऱ्याचाकोरा आहे. **दाक्तर अल्वारफानेझाला** एक फेरीवाला गडी पाहिजे; हा वैद्यशास्त्रांत चांगला निष्णात व प्रसिद्ध गृहस्थ आहे. तो आपल्या कुटुंबाला सुट्या हातानें पोषितो, सर्व गोष्टीनें सुखी आहे आणि मुशाहिरेही मोठमोठे देतो; पण तो चाकराला कायम

करण्यापूर्वी नुसता अनुभव घेण्याविषयीं बाजवीहून अमळ अधिक काळजी ठेवितो. ह्याच्या गड्यानें ह्याला खराब जिनसा आणून देतां नयेत, आणि खराब जिनसा आणून दिल्याबद्दल खटले तर वरचेवर होतात. अर्थात् नव्या चाकरांची परंपरा त्वरेनें लागती."

हें वर्णन ऐकून **फाब्रिशोला** फार हंसें कोसळलें: तो ह्मणाला:—'हो, हो, हें सर्व तंतोतंत खरें आहे, त्या बद्दल मला मुळींच संशय नाहीं. खरें खुरेंच आपण आपल्या गिऱ्हाइकाचें चांगलें मौजेचें वर्णन देतां.' **आर्यस** साहेब ह्मणाला:—"**दोनाआल्फोन्सा**,एक ह्मातारी भक्तीण ही गेल्या तीन आठवड्यां पासून एका चाकराच्या शोधांत आहे; ही सुमारें आपल्या वेळाचे दोन तृतीयांश देवळांत घालविती, आणि चाकर तर हिला नेहमी आपल्या पदरास बांधलेला पाहिजे. **सनदकरी सिदिलो** देवळा कडील एक ह्मातारा कामदार; ह्यानें कालच आपल्या चाकराला काढून लाविलें'—पुढें वाचणार होता, इतक्यांत **फाब्रिशो** मध्येंच बोलला;—'थांबा, महाराज तेथेंच थांबा, आह्मीं देवळालाच चिकटून राहूं. **सनदकरी सिदिलो** माझ्या धन्याचा मित्र आहे; मी त्याला चांगलें ओळखतों. त्याजकडे **जासिंथा** नामें एक ह्मातारी ढोंगी बायको घरखटलें सांभाळण्यासाठीं होती; सर्व कुटुंबाच्या धनिणीसारखीच ही असे. **वालादोलिदांत** जीं जीं उत्कृट घराणीं आहेत, त्यांपैकींच हें एक घराणें होय. एथें खुशाल यथास्थित खावें, प्यावें आणि आळसानें आयुष्य घालवावें. ह्या शिवाय तो

म्हातारा वातवृद्ध आणि अशक्त आहे, तेव्हां बहुत क
आपले मृत्युपत्र लौकरच करील असें वाटतें: आप
चाकरांसाठीं मृत्युपत्रांत तो इनाम लिहील, हा भ
आहेच.' नंतर मजकडे वळून ह्मणाला;—'खरेंच ग
जिल्ब्लासा, आपल्या सारख्या एकाद्याला ही
पडेच! आतां आपण एका क्षणाचाही विलंब न ल
अगोदर त्या सनदकऱ्याच्या घरीं जाऊं. मी स्व
तुला त्याजकडे रुजू करीन आणि तुला शिफा
देईन. इतकें बोलणें संपतांच ही उत्कृष्ट संधी व
साधावी ह्मणून मोठ्या घाई घाईनें आर्यस साहे
रजा घेऊन आह्मी लागलेच चालते झालों. अ
साहिबानें माझा सत्कार घेतला होता, ह्मणून हें सं
साधलें नाहीं तर, दुसऱ्या कोणत्याही चांगल्य
स्थळीं आपण माझी सोई करीन असें अभिवचन दि